

પ્રત ૪૦૦૦.

કિંમત રૂ. ૦-૪-૦.

સરલ

ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.

નવાં સુધારેલાં ધોરણો અનુસાર સુધારેલી

આવૃત્તિ ૨૨ મી.

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

સોલ એજન્ટ-એસ. બી. શાહની કું.

૨૬૬૭ પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૮૮

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી લાખલા ૩૨૫

વિષય મ ૪૫ : ૮૪૩ : ન-

ગોંડળ, જુનાગઢ અને કચ્છ સ્ટેટમાં ટેક્સ્ટ બુક તરીકે ને મુંબઈ
ઇલાકાના તથા ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ
“ લાઇબ્રેરિ બુક ” તરીકે મંજૂર કરેલ.

સરલ ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.

ગુજરાતી અને ઈંગ્લિશ શીખનાર તથા શીખવનાર સારૂ.

લેખક, પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

પ્રકાશક, પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

રૂપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ગોંડળ સ્ટેટ.

ગોંડળ.

—*—

આવૃત્તિ ૨૨ મી-પ્રત ૪૦૦૦.

—(૦)—

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

અમદાવાદ,

શાહપુર નવીચોળમાં આવેલા શ્રી “ પ્રજાહિતાય ” મુક્તા-
લય ” માં પા. ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપ્યું.

સંવત ૧૯૭૪.

સને ૧૯૧૮.

કિંમત ચાર આના.

મગધરાત વિધાપીઠ પ્રશાસન
મગધરાત વિધાપીઠ પ્રશાસન
મગધરાત વિધાપીઠ પ્રશાસન

મગધરાત વિધાપીઠ પ્રશાસન
મગધરાત વિધાપીઠ પ્રશાસન
મગધરાત વિધાપીઠ પ્રશાસન

એમ. એ. તરખડ, એસ્કવાયર.

માલ એન્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુર,

ગાંડળ સ્ટેટ.

આપે કાઠિયાવાડ એજન્સિના પ્રાથમિક શાળાઓના મહેતા-
જીઓની સ્થિતિ સુધારવાને, તથા શાળાનું શિક્ષણ
સુધારવાને, બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, વેરાવળ

કોન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે ગિરાજ નવાં

ધોરણોની અગત્યતા સાબીત કરી

આપી, જેના પરિણામમાં સર-

કારે નવાં ધોરણો રચ્યાં; ઇ-

ત્યાદિ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોથી

મોહિત થઈ આ

પુસ્તક આપને

અર્પણ કરું છું

તે સ્વીકા-

રશે.

સેવક,

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

બાવીશમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક શાળામાં પ્રથમ હોપકૃત વ્યાકરણ ચાલતું, એ ધણું નાનું હોવાથી શીખનાર શીખવનારને ધણી તરેહની શંકાઓ પડતી; તે ટાળવાને અમે સને ૧૮૯૫ માં ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ બહાર પાડ્યું, ને તે મુખ્ય ઇલાકાના મહેરબાન ડિરેક્ટર આર્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબ બહાદુરે પોતાના નં. ૮૦૦૫ તારીખ ૨૩-૩-૧૮૯૭ થી લાઇબ્રેરિ યુક તરીકે મંજૂર કર્યું.

સને ૧૯૦૨ ની સાલમાં પ્રાથમિક શાળાનાં નવાં ધોરણ રચાયાં. તેમાં ગોઠવાયલા ક્રમ પ્રમાણે શીખવવાને હોપકૃત વ્યાકરણ તદ્દન નકામું થયું. નવાં ધોરણની રચનાનુસાર ફેરફાર કરી અમે છઠ્ઠી આવૃત્તિ બહાર પાડી, ને તેમાં વખતો વખત સુધારો વધારો કરતા આવ્યા છીએ.

સમયાનુસાર સુધારા વધારા કરવાથી આ પુસ્તક પ્રાઇમરિ તેમજ મિડલ સ્કૂલોમાં ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. સુધારેલી દશમી આવૃત્તિ સરકારે 'લાઇબ્રેરિ યુક' તરીકે મંજૂર રાખ્યાની જાહેર ખબર સને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બર માસના શાળાપત્રમાં આપેલી છે. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પણ લાઇબ્રેરિ યુક તરીકે મંજૂર કરેલ છે. ગોંડલ, જુનાગઢ, કચ્છ સ્ટેટ વગેરે ઠેકાણે ટેકસ્ટબુક તરીકે ચાલે છે.

દેટલાક સન્મિત્રો તરફથી એવી સલાહ મળી કે બાળવ્યાકરણમાંથી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી ભાગ રાખી, બીજા ભાગ કાઢી નાંખવામાં આવે; તો આ પુસ્તક વિશેષ ઉપયોગી થાય. આ કીમતી સલાહ સ્વીકારી ચૌદમી આવૃત્તિ નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખી નવેસરથી લખી હતી, ને તે ગોઠવણ લાભકારી નીવડેલી જણાતાં અઘાપિ પર્યંત ચાલુ રાખી છે.

(૧) શીખનાર શીખવનારને સરળ પડે, માટે આ પુસ્તકના ધોરણવાર ભાગ પાડી, દરેક ભાગમાં શીખવવાના વિષયોની પાઠમાં

રચના કરી છે, અને ઘણે ભાગે પાઠ નીચે મનોયતન આપ્યાં છે. વિષયવાર એકેક જ પાઠ રાખવાથી પાઠ લાંબા થયા છે, માટે એક દિવસે પાઠનો જેટલો ભાગ બરાબર સમજાવી શકાય તેટલોજ રાખવો. કેઈ પણ વિષયની વ્યાખ્યા પ્રથમ ન આપતાં દાખલા પરથી છાત્રાં પાસે ફાવવી. શીખવતી વખતે કાળાં પાટિયાંનો જેમ અને તેમ વિશેષ ઉપયોગ કરવો.

(૨) વ્યાકરણના નિયમો દાખલાઓપરથી કાઢી બતાવ્યા છે, એમાં વિવેચન એવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે તે શિક્ષકવર્ગને પાઠ આપવામાં અને વિદ્યાર્થીવર્ગને શીખેલ પાઠ તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી થાય.

(૩) સઘળી શાળાઓમાં પદ્મચંદ્ર શૈલી એક રહેવા ખાતર સરકારે રચાવેલ “ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ” ના સઘળા નિયમો આ પુસ્તકમાં માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે.

(૪) વિદ્યાર્થીઓ પદ્મચંદ્રમાં સારા નીવડે, સખખ ઠેકાણે ઠેકાણે પદ્મચંદ્રને લગતા નિયમો આપ્યા છે; તથા તે નિયમાનુસાર પુષ્કળ ઉદાહરણો લઈ પદ્મચંદ્ર કરી બતાવ્યું છે. શરૂઆતમાં શબ્દોના વર્ગ વિદ્યાર્થી બરાબર સમજી શકે; માટે સાદર ઝંખટ સાહેબના અભિપ્રાય મુજબ અમુક શબ્દ વાક્યમાં શું જણાવે છે, તે જણાવી પછી તેનો વર્ગ કહેવાનું ધોરણ રાખેલ છે. આથી વિદ્યાર્થી ગયો મારતાં અટકે છે.

(૫) પદ્મચંદ્રમાં પડતી શંકાઓનું સમાધાન સ્થળે સ્મળે આપ્યું છે.

(૬) પ્રયોગ સંબંધી જ્ઞાન થયા વગર વિભક્તિના અર્થમાં ઉડા ઉતરવું નિરર્થક છે. સખખ શરૂઆતમાં વિભક્તિના મુખ્ય અર્થ બતાવી બાકી પ્રત્યયપરથી વિભક્તિ કહેવાનું ધોરણ રાખ્યું છે.

(૭) પ્રયોગ, મિશ્રકાળ અને વિભક્તિના અર્થ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે.

(૮) ઇંગ્રેજી શીખનારને ઉપયોગી થાય, માટે ૧૫ મિશ્રકાળોના અર્થ પ્રમાણે ૮ ભાગ પાડી બતાવ્યા છે.

(૯) વાક્યપૃથક્કરણુ સાફ થવા ખાતર તેને માટે ઉદાહરણો આપી નિયમ સમજાવ્યા છે, તથા ઘણું કરી બતાવ્યું છે.

(૧૦) શ્રુતલેખન, નિબંધ વગેરે લખાણુ સુધારવાને ઉપયોગી થઈ પડે, માટે હોપકૃત વ્યાકરણુની માફક વાક્યરચનાના સહેલા નિયમો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

સરકારે પ્રાથમિકશાળાનાં નવાં ધોરણો સુધાર્યાં છે, તદનુસાર સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. સમજાપૂર્વક પદચ્છેદ અને વાક્ય-પૃથક્કરણુ વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે, તેને માટે આ પુસ્તકમાં પુરતી સંલાળ લેવામાં આવી છે, જે જે શાળાઓમાં આ પુસ્તક ચાલે છે, ત્યાંના સઘળા શિક્ષકો એકે અવાજે વ્યાકરણુ શીખવવાને આ પુસ્તક અત્યુત્તમ સાધન લેખે છે. સુધારેલી ૧૯ મી આવૃત્તિ મે. ઉ. વિ. ના એ. ઇ. સા. બહાદુર ઇ. નં. ૫૫૫૪ તા. ૩૦-૮-૧૭ થી લાઇબ્રેરિ બુક તરીકે મંજૂર કરી છે.

વ્યુત્પત્તિનો વિષય આ પુસ્તકમાં દાખવ કરવામાં આવ્યો હતો, તે નવાં સુધારેલાં ધોરણો અનુસાર સુધારતાં લેખ વધી જવાથી તેનું જુદું પુસ્તક છપાવવું યોગ્ય લાગતાં તેમ કર્યું છે. 'સરલ વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાનપ્રકાશ' પુસ્તક ઉ. વિ. ના મે. એન્ડયુ. ઇન્સ્પેક્ટર સા. બહાદુરે સઘળી સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે લાઇબ્રેરિ અને પ્રાઈઝબુક તરીકે મંજૂર કર્યું છે.

આ પુસ્તક લખવામાં, તથા તેમાં સુધારો વધારો કરવામાં આ વિષયપરનાં કેટલાંક પુસ્તકો, અને ગુજરાત શાળાપત્રના આ વિષય પરના લેખો વાંચવા વિચારવામાં આવ્યા છે: તેને માટે આ સ્થળે તે સર્વ ગ્રંથકર્તા, અને લેખકોનો આભાર માનું છું.

કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો-ધોરણ ૪ થા માટે.

પાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	પાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧.	વાક્ય, શબ્દ તથા અક્ષરની સમજ ...	૨	૧૬.	વિશેષણ...	૨૨
૨.	સ્વર, વ્યંજન ...	૩	૧૭.	વિશેષણ, વિશેષ્ય....	૨૩
૩.	બારાબડી...	૪	૧૮.	વિશેષણ તરીકે વપરા- તાં સર્વનામ...	૨૪
૪.	જોડાક્ષર...	૫	૧૯.	વાક્યપૃથક્કરણ. (કર્તા, ક્રિયાપૂરકના વધારા સહિત.)...	૨૫
૫.	વાક્યના મુખ્ય બેભાગ.	૬	૨૦.	અવ્યય...	૨૭
૬.	નામ...	૭	૨૧.	ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.	૨૮
૭.	ક્રિયાપદ...	૧૦	૨૨.	વાક્યપૃથક્કરણ, (કર્તા, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાપૂ- રકના વધારા સહિત).	૩૧
૮.	ક્રિયાપૂરક...	૧૧	૨૩.	પદચ્છેદ. શબ્દના પાંચે વર્ગ [ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય સહિત].	૩૩
૯.	જોડાયેલાં ક્રિયાપદ...	૧૨	૨૪.	દુકાં વાક્યો બનાવવા વિશે...	૩૪
૧૦.	કર્તા...	૧૩	૨૫.	સવાલો.	૩૮
૧૧.	કર્મ...	૧૪			
૧૨.	વાક્યપૃથક્કરણ. (કર્તા ક્રિયાપદ, ક્રિયાપૂરક)...	૧૫			
૧૩.	પદચ્છેદ. (નામ, ક્રિયાપદ.)...	૧૬			
૧૪.	સર્વનામ...	૧૭			
૧૫.	વાક્યપૃથક્કરણ. (સર્વ- નામ સહિત.)...	૧૮			

ભાગ ૨ જો—ધોરણ પાંચમા માટે.

પાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧.	નામના પ્રકાર. ...	૩૯
૨.	ક્રિયાપદના પ્રકાર. ...	૪૨
૩.	સર્વનામના પ્રકાર. ...	૪૫
૪.	વિશેષણના પ્રકાર. ...	૪૯
૫.	વિધિપૂરક વિશેષણ. ...	૫૧
૬.	વિશેષણનો ઉપયોગ. ...	૫૨
૭.	નામયોગી અવ્યય. ...	૫૩
૮.	ઉભયાન્વયી અવ્યય. ...	૫૫
૯.	કેવળપ્રયોગી અવ્યય. ...	૫૭
૧૦.	વાક્યપૃથક્કરણ. [અ. ક્રિ. સાથે ક્રિ. પૂ. શબ્દો, વિધેયનો વધારો નામ- યોગી અવ્યયથી]. ...	૫૮
૧૧.	પદચ્છેદ [શબ્દના પાંચે વર્ગતથાતેમના પ્રકારો].	૬૨
૧૨.	જાતિ. ...	૬૩
૧૩.	વચન. ...	૬૬

પાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૪.	વિભક્તિ ...	૬૮
૧૫.	નામનાં રૂપાખ્યાન. ...	૭૩
૧૬.	સર્વનામનાં રૂપાખ્યાન. ...	૭૬
૧૭.	વિશેષણનાં રૂપાખ્યાન. ...	૮૧
૧૮.	પદચ્છેદ. ...	૮૪
૧૯.	ક્રિયાપદનો ધાતુ. ...	૮૮
૨૦.	સાધિત ધાતુ. ...	૮૯
૨૧.	અર્થ. ...	૮૯
૨૨.	કાળ. ...	૯૧
૨૩.	ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન. ...	૯૪
૨૪.	ક્રિયાનાથ. ...	૧૦૦
૨૫.	પ્રયોગ. ...	૧૦૧
૨૬.	શુદ્ધકાળનાં ક્રિયાપદોનું પદચ્છેદ. ...	૧૦૬
૨૭.	વાક્યપૃથક્કરણ. (વિ- ભક્તિનો ઉપયોગ.)	૧૦૮
૨૮.	સવાલો. ...	૧૧૧

ભાગ ત્રીજો—ધોરણ છઠ્ઠા સાતમા માટે

૧.	કૃદંત. ...	૧૧૪
૨.	મિશ્રકાળ. ...	૧૨૦
૩.	સંયુક્ત ક્રિયાપદ. ...	૧૨૯
૪.	વિભક્તિના અર્થ. ...	૧૩૩
૫.	સાદા વાક્યનું પૃથક્કરણ. ...	૧૪૨
૬.	પદચ્છેદ. ...	૧૫૦

૭.	મિશ્ર વાક્ય. ...	૧૬૦
૮.	સંયુક્ત વાક્ય. ...	૧૬૫
૯.	વાક્યરચનાના કેટલાક નિયમો. ...	૧૭૩
૧૦.	વિરામ ચિહ્ન. ...	૧૭૮
૧૧.	સવાલો. ...	૧૮૨

આ લેખકનાં રચેલ અન્ય સરલ શાળાપયોગી પુસ્તકો.

૧. સરલ દેશીનામાની પદ્ધતિ.—આવૃત્તિ ૨૮મી. કુલ પ્રત ૯૨,૦૦૦. ૫૪ ૧૪૪. કિમ્મત ૪૫૫ આના. મુખ્ય ધલાકાના મહેરબાન ડિ-રેક્ટર સાહેબે ટેકસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર કરેલ છે. નામું શીખવાને આ એક ઘણુંજ ઉપયોગી પુસ્તક નીવડ્યું છે. સરકારે ઉર્દુ શાળાઓ માટે ઉર્દુમાં નામું તૈયાર કરાવવાને નામાનું અમારુંજ પુસ્તક પસંદ કર્યું છે.

૨. સરલ વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનપ્રકાશ.—હિતર વિભાગના મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે સઘળી સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે લાઝબેરિ અને પ્રાઇઝબુક તરીકે મંજૂર કરી છે. કિમ્મત ૪ આના. મે. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા સાહેબ લખે છે કે “પ્રે. ક. શાહની વ્યુત્પત્તિ અત્યારસુધીનાં વ્યુત્પત્તિનાં પુસ્તકોમાં એક સુધારો છે. તે કમવારની રચનાને લીધે ધો. ૬-૭ની જરૂરીઆતો પૂરી પાડશે. કર્તાએ આ ઉપયોગી વિષય વિદ્યતાપૂર્વક અને સંતોષકારક રીતે વર્ણવ્યો છે.” (ખીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે છપાય છે).

૩. નવું સરલ મુખ્યગણિત—આવૃત્તિ ૭મી. કુલ પ્રત ૨૨,૦૦૦. કિ. બે આના. એકજ બુકમાં બાળવર્ગથી ધો. ૫ સુધીના વિષય મનોયત્ન સહ સમજાવ્યો છે. આંક, ધાત, કોષ્ટકો પણ તેમાં આપ્યાં છે. વ્યાજ, તોલ બારદાન, કાટ લાકડાં, ને હુંડીના હિસાબ વ્યવ-હારોપયોગી હોઈ છેડે પૂરવણી તરીકે આપ્યા છે. ધોરણ ત્રીજામાં એકમ પદ્ધતિનાં લેખાં એવી રીતે સમજાવ્યાં છે કે તેથી બાળકો ધો. ૪-૫ માં લેખાંની કુચીઓ જાતે ઉત્પન્ન કર્તા થાય છે. બહોળા જથ્થામાં ખપે છે.

૪. ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળવિદ્યા.—આવૃત્તિ ૭મી. કુલ પ્રત ૧૪,૦૦૦. કિમ્મત સવા આનો. કાઠિયાવાડની સ્કૂલો માટે ખનાવી છે.

૫. કિન્ડર્ગાર્ટન અને પદાર્થપાઠ ભાગ પહેલો.—ધો.

૨-૧-બાળ માટે. આ. ૭ મી. કુલ પ્રત ૧૧,૫૦૦. કિ. ૪૫૫ આના.

ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.

ભાગ ૧ લો. ધોરણ ચોથા માટે.

આ વિષય પ્રાથમિકશાળાના ચોથા ધોરણથી શરૂ થાય છે, તેથી શિક્ષકોએ એમ ન સમજવું કે ચોથા ધોરણથી તેની શરૂઆત કરવાની છે. છેક બાળવર્ગથી શરૂ કરવાનો છે. બાળવર્ગ, પહેલા, બીજા તથા ત્રીજા ધોરણમાં પ્રશ્નના જવાબ દુકા પલુ પલું વાક્યોમાં લેવા. તથા શીખવેલી બાળતોડું તેવાં વાક્યોમાં વર્ણન કરાવવું એ વ્યાકરણશિક્ષણ છે.

ચોથા ધોરણમાં “વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વો અને સાદું પદચ્છેદ વાક્યના એ મુખ્ય ભાગ-ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય. વિધેયના બે ભાગ-ક્રિયા અને ક્રિયાપૂરક. વિશેષણ તથા ક્રિયાવિશેષણ વડે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વધારા. ક્રિયાપૂરક તરીકે આવતા શબ્દો અને તેમના વિરોધણથી વધારા. સાદું પદચ્છેદ અને છેક સાદાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ. દુકાં નમુનાનાં વાક્યો બનાવવાં.” એટલું રાખેલ છે તે નીચેને ક્રમે શીખવવું.

* લોક પોતાના વિચાર એકબીજાને જે વડે બોલીને, કે લખીને જણાવે છે, તે ભાષા કહેવાય છે, અને ભાષા શુદ્ધ કેમ બોલવી લખવી, તે જણાવનાર શાસ્ત્રને વ્યાકરણ કહે છે. વ્યાકરણમાં શબ્દોની ત્યુત્પત્તિ, શુદ્ધ શબ્દોમાં જોવામાં આવતા નિયમો, તેમજ શબ્દોના વર્ગ, પ્રકાર, સંબંધ વગેરેનું વર્ણન હોય છે. ‘વ્યાકરણ’ શબ્દની ત્યુત્પત્તિથી પણ એજ અર્થ નીકળે છે. વ્યાક્રિયન્તે પ્રકૃતિપ્રત્યયા વિભાગેષ્વ સ્પંટીક્રિયન્તે શબ્દકા અનેનેતિ વ્યાકરણમ્. અર્થાત્, જેમાં પ્રકૃતિપ્રત્યય વિભક્ત કરી શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ દર્શાવ્યું હોય તે વ્યાકરણ.

પાઠ ૧ લો. વાક્ય, શબ્દ તથા અક્ષરની સમજ.

- (૧). ઘોડો દોડે છે.
- (૨). પંખી ઊડે છે.
- (૩). છોકરાં રમે છે.
- (૪). ઘોડો ખડ ખાય છે.
- (૫). પંખી ચારો ચરે છે.
- (૬). વડનું ઝાડ મોટું થાય છે.

આ બધાં વાક્યો કહેવાય, કેમકે એ વડે ખોલનારની મતલબ સામે માણસ પૂરેપૂરી સમજી શકે છે. પહેલા વાક્યમાં બે શબ્દ છે. ‘ઘોડો’ ને ‘દોડેછે’; બીજા વાક્યમાં ‘પંખી’ અને ‘ઊડે છે’; ત્રીજા વાક્યમાં ‘છોકરાં’ અને ‘રમે છે’; ચોથા વાક્યમાં ‘ઘોડો’, ‘ખડ’, અને ‘ખાય છે’; પાંચમા વાક્યમાં ‘પંખી’, ‘ચારો’, અને ‘ચરે છે’; અને છઠ્ઠા વાક્યમાં ‘વડનું’, ‘ઝાડ’, ‘મોટું’, અને ‘થાય છે’ શબ્દ છે.

ટીપ્પણી:—શબ્દો વડે મનના વિચાર અથવા ભાવ તો જણાય, પણ નિર્ણય ન જણાય. નિર્ણય તો વાક્યથી જ જણાય. જેમ આપણે ઘોડો જોયો, અને તે વડે જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે ‘ઘોડો’ એ શબ્દ વડે સંપૂર્ણ જણાઈ શકે છે, તેમજ તેને દોડતો દેખીને જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે ‘દોડતો’ એ શબ્દ બોલ્યાથી સંપૂર્ણ ખતાવી શકાય છે, પણ ‘તે ઘોડો દોડે છે’ એવા જે મનનો નિર્ણય તે વાક્ય વિના કોઈ પણ રીતે સંપૂર્ણ ખતાવી શકાતો નથી.

કેટલીક વખત એક શબ્દથી વાક્ય બને છે, જેમ, ‘જાઉં છું,’ ‘જા’, ‘જાઓ,’ ‘જેમણે,’ ‘દોડો,’ વગેરે. કેમકે એક શબ્દ ખોલવાથી પણ કહેનારની મતલબ પૂરેપૂરી સામે માણસ સમજી શકે છે.+

+ ‘જાઉં છું,’ ‘જા’, ઇત્યાદિ ક્રિયાપદોમાં ક્રતાનો અર્થ સમાયલો છે, અને તે ક્રતા કયો છે તે પણ ધાતુને લાગેલા પ્રત્યય પરથી સમજી શકાય છે; માટે એકલું ક્રિયાપદ વાપરવાથી વાક્ય બની શકે છે. કાણ આત્મ ?

એક કે વધારે શબ્દ મળ્યાથી બોલનારના મનનો પૂરે-પૂરો વિચાર સામે માણસ સમજી શકે, તે તેને વાક્ય કહે છે.

શબ્દો અક્ષરના બને છે. જેમ-કલમ એમાં ક, લ, મ, વળુ અક્ષર છે, મહેનત એમાં મ, હે, ન, ત ચાર અક્ષર છે. કેટલાક શબ્દો ટુંકા ને કેટલાક લાંબા છે. મા, બા, ઘી એક અક્ષરના છે; કાકા, મામા, બે અક્ષરના છે; અમદાવાદ એ પાંચ અક્ષરનો શબ્દ છે.

એક કે વધારે અક્ષર મળ્યાથી કંઈ પણ અર્થ સમજાય, તેને શબ્દ કહે છે.

પાઠ ૨. સ્વર વ્યંજન.

અમરેલી એમાં અ, મ, રે, લી ચાર અક્ષર છે. ‘અ’ નો ઉચ્ચાર કરવામાં બીજા અક્ષરની મદદ લેવી પડતી નથી. પણ ‘મ’ નો ઉચ્ચાર કરવામાં ‘મ’ની સાથે ‘અ’ની, ‘રે’ના ઉચ્ચારમાં ‘ર’ની સાથે ‘એ’ની, અને ‘લી’ના ઉચ્ચારમાં ‘લ’ની સાથે ‘ઈ’ અક્ષરના ઉચ્ચારની સહાયતા લેવી પડે છે.

જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરતાં બીજા અક્ષરની સહાયતા લેવી પડતી નથી, પણ આપોઆપ થઈ શકે છે; તેને સ્વર કહે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ૧૧ સ્વર છે. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ. એમાં અ, ઇ, ઉ, ઋ, હ્રસ્વ સ્વર છે, એટલે બોલવામાં ટુંકા છે. આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ દીર્ઘ સ્વર છે એટલે બોલવામાં લાંબા છે.

ક્ર, લૃ, એ બે સ્વર ગુજરાતીમાં વપરાતા નથી, સંસ્કૃતમાં વપરાય છે.

રામ. અહિં ‘રામ’ એકલું નામ છે, એમાં ક્રિયાનો અર્થ સમાયેલો નથી; એ ઠેકાણે ક્રિયાપદ અવગણ્ય છે, માટે એકલું નામ વાપરવાથી વાક્ય બની શકે નહિ.

જે અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં કોઈપણ સ્વરની સહાયતા લેવી પડે છે, તેને વ્યંજન કહે છે. એટલે વ્યંજનના ઉચ્ચારમાં તેની સાથે સ્વરનું વિશેષ આંજણ જોઈએ છે. વ્યંજન ૩૪ છે:—

ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, ધ, ધ્વ, ન, પ, ફ, બ્, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, ળ.

પાઠ ૩. ખારાખડી.

ઋ સિવાયના દશ સ્વરો, અને અં તથા અઃ વ્યંજનમાં મળવાથી ખાર અક્ષર થાય છે; માટે તેને ખારાક્ષરી કે ખારાખડી કહે છે.

ખારાખડી લખવામાં વ્યંજનની નીચેનું ચિહ્ન કાઢી નાંખી વ્યંજન સાથે સ્વરોની નિશાનીઓ જોડાય છે.

સ્વર.	નિશાની.	નિશાનીનું નામ.	ખારાખડી.
અ.	નથી.	નથી.	ક+અ=ક.
આ.	।	કાનો.	ક+આ=કા.
ઇ.	┌	હસ્ત ઇ (હસ્ત અજ્ઞત)	ક+ઇ=કિ.
ઈ.	┐	દીર્ઘ ઈ (દીર્ઘ અજ્ઞત).	ક+ઈ=કી.
ઉ.	८	હસ્ત ઉ (હસ્ત વરહ).	ક+ઉ=કુ.
ઊ.	ˆ	દીર્ઘ ઊ (દીર્ઘ વરહ).	ક+ઊ=કૂ.
એ.	˘	એક માત્રા.	ક+એ=કે.
ઐ.	˙	બે માત્રા.	ક+ઐ=કૈ.
ઓ.	˚	કાનોમાત્રા.	ક+ઓ=કો.
ઔ.	˛	કાનો બે માત્રા.	ક+ઔ=કૌ.
અં.	ˆ	અનુસ્વાર.	ક+અં=કં.
અઃ.	˚	વિસર્ગ.	ક+અઃ=કઃ.

અનુસ્વાર:—હરકોઈ સ્વરને માથે આણું (ં) ટપકું કરવામાં આવે છે, તેને અનુસ્વાર કહે છે; કેમકે તેનો ઉચ્ચાર સ્વરની પાછળ થાય છે. જેમકે, અંક, શીંગડાં, મીકું, મેં, વગેરે.

વિસર્ગ:—હરકોઈ સ્વર આગળ આવાં (ઃ) બે ટપકાં કરવામાં આવે છે, તેને વિસર્ગ કહે છે. જેમકે, અંતઃકરણ, દુઃખ, વગેરે. તેનો ઉચ્ચાર ‘હ’ જેવો થાય છે.

અનુસ્વાર ને વિસર્ગ સ્વરનીજ પછી આવે છે, વ્યંજન પછી આવી શકતાં નથી.

પાઠ ૪. જોડાક્ષર.

ત+પ+અ=તપ.	નિત્ય.	પ+દ+ર+અ=પ્ર.	સૌરાષ્ટ્ર.
ક+ક+ઈ=કકી.	નક્કી.	ર+ગ+ઉ=રુ.	વટેમાર્ગુ.
હ+ગ+ઉ=હગુ.	સહગુણુ.	ત+ત+અ=ત.	પિત્તળ.
દ+ર+ઈ=દરી.	ભદ્રી.	શ+ર+અ=શ.	પરમેશ્વર.
પ+ર+અ=પ્ર.	પ્રભુ.	ક+પ+અ=કપ.	અક્ષર.
સ+ત+ર+અ=સત્ર.	શાસ્ત્ર.	જ+જ+અ=જ.	જ્ઞાન.

બે અથવા વધારે વ્યંજનો લગવાથી જોડાક્ષર બને છે. એમાં સ્વર છેડે હોય છે, વચમાં હોતો નથી.

જોડાક્ષર લખવાની રીત:—

(૧). કાના જેવા ભાગવાળા વ્યંજન સાથે બીજો વ્યંજન જોડવો હોય છે, ત્યારે કાનાવાળો ભાગ મૂકી દેવામાં આવે છે. જેમ, લાગ્યો, ખચ્ચાં, અન્ન, ચસ્મા.

(૨). પહેલા વ્યંજનમાં કાના જેવો ભાગ ન હોય, તો બંને વ્યંજનો પાસપાસે લખાય છે, અથવા પહેલા વ્યંજન નીચે ખોડાણું

ચિહ્ન કરે છે, અથવા પહેલા નીચે ખીજો લખાય છે. જેમકે, નક્કી, પૂછ્યું, સંજ્ઞા, અડાડયો; ચિહ્ન, સદ્ગુણ; છુટો, ઓઢો, રહ્યો.

(૩). કાના જેવા ભાગવાળા વ્યંજન સાથે રૂ જોડવો હોય તો ‘રૂ’ નું/ આવું ચિહ્ન કરાય છે. જેમ, પ્રભુ, બ્રાહ્મણ, ભ્રમર, ત્રીજો. કાના વગરના વ્યંજન સાથે જોડવો હોય, તો ૮ આવું ચિહ્ન કરે છે. જેમ, મહારાષ્ટ્ર. રૂની સાથે કોઈ વ્યંજન જોડવો હોય, તો ૯ આવી નિશાની કરે છે. જેમ, વર્ણન, ધર્મશાળા, દર્શણ. ‘ ’ આવી નિશાનીને રેફ કહે છે.

(૪). રૂની સાથે ચ, વ, ર જોડવો હોય, તો (૨) ને બદલે ૩ આવું રૂપ વાપરે છે. જેમ, પશ્ચિમ, ઈશ્વર, શ્રવણ.

(૫). કેટલાંક બાળબોધનાં રૂપ ચાલે છે. જેમ, વિદ્વાન, વિદ્યા, પદ્મ.

જોડાક્ષર વાંચવાની રીત:—હાયા હાથ ભણીનો પ્રથમ, ને જમણા હાથ ભણીનો પછી બોલાય છે. જેમ, વાઙ્મ્ય. મથાળે લખાય તે પ્રથમ બોલાય, ને નીચે લખાય છે તે પછી બોલાય છે. જેમ, પર્વ, વક્ર.

જોડાક્ષર (જોડ+અક્ષર)માં ‘અક્ષર’નો અર્થ વ્યંજન સમજવો. બારાક્ષરી વ્યંજનમાં સ્વર ભગવાથી થાય છે, માટે જોડાક્ષરમાં ન ગણાય. સ્વર અને વ્યંજનોમાં અક્ષરો જોડાતા નથી, માટે એ મૂળાક્ષરો કહેવાય છે.

પાઠ ૫. વાક્યના મુખ્ય બે ભાગ.

‘ મગન રમે છે. ’ આ વાક્યમાં કોને માટે વાત કરી છે ? ‘ મગન ’ ને માટે. શી વાત કરી છે ? ‘ રમે છે. ’ છગન પાઠ બાંચે છે. આ વાક્યમાં ‘ છગન ’ ને માટે કહેવામાં આવ્યું છે અને

તેને માટે 'પાઠ વાંચે છે' એ કહ્યું છે. આમ દરેક વાક્યના એ ભાગ હોય છે.

(૧). જેની આપણે વાત કરતા હોઈએ તે એક ભાગ, અને

(૨). તેના વિષે જે વાત કરીએ તે બીજો ભાગ. જેમ:—

વાક્ય. કોને માટે (ઉદ્દેશ્યx). શું કહ્યું (વિધેયx).

૧. ઘર પડ્યું.	ઘર.	પડ્યું.
૨. મગન દોડે છે.	મગન.	દોડે છે.
૩. ઘોડો ખડ ખાય છે.	ઘોડો.	ખડ ખાય છે.

મનોચત્ન ૧.

નીચેનાં વાક્યોમાં કોને માટે, અને શું કહેવામાં આ-યું છે તે કહો.

૧. તાપ પડે છે.	૬. ભૈરી દવા લે છે.
૨. ચંદ્રમા ઊગ્યો.	૭. વૈતરા દવા વાટે છે.
૩. ધણીએ કાગળ લખ્યો.	૮. પોપટ મરચાં ખાય છે.
૪. કીડા રેશમ કરે છે.	૯. બિલાડી ઉદરને પકડે છે.
૫. ગધેડાં વૈતરું કરે છે.	૧૦. છગને ચોપડી ફાડી નાંખી.

પાઠ ૧. નામ.

વાક્યમાં જેને વિષે આપણે વાત કરીએ છીએ, તેનું કંઈક નામ પાડેલું હોય છે. 'માણેકલાલ' એ છોકરાનું નામ છે, 'જનના' એ છોડીનું નામ છે; ગાય, ભેંસ, બકરી, બળદ, પાડો, ઘોડો, એ પશુનાં નામ છે; કાગડો, ચકલી, પોપટ, કમુતર, એ પંખીનાં નામ છે; લીમડો, વડ, પીપળો, આમલી, એ ઝાડનાં નામ છે; ગુલાબ, મોગરો, કરેલું, ચંપો, જુદા, ગુલદાવદી, વગેરે ફૂલઝાડનાં નામ છે; તડમુચ્ચ, તુરીઆં, શકરીઆં, કાળાં, વગેરે વેલાનાં ફળનાં નામ છે; ચોપડી, સ્લેટ, પેન, ખુરસી, ટેબલ, ઘોડી, પાટીડું, નકશો, વગેરે પદાર્થનાં નામ છે;

* ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય શબ્દ ધોરણ પાંચમામાં શીખવવા.

આ બધાં જે જે પદાર્થનાં નામ ગણાવ્યાં, તે આંખ વડે જોઈ શકાય છે. અવાજ, સાદ, ઘાંટો, ખૂમ, ગડગડાટ એ કાન વડે સમજાય એવાં નામ છે. વાસ, પીમળ, ગંધ, સુગંધ, દુર્ગંધ એ નાક વડે સમજાય એવાં નામ છે. સ્વાદ, મિઠાશ, કડવાશ, ખારાશ, ખટાશ, તિખાશ, તુરાશ એ જીભ વડે સમજાય એવાં નામ છે. ટાદ, તાપ, ગરમી, ઠંડક, ધામ, બકારો, ઉકળાટ, ગરમાવો, એ ચામડીથી સમજાય તેવાં નામ છે.

ઉપર આપણે પાંચ ઇન્દ્રિયોથી માલમ પડતાં નામો ગણાવ્યાં, પણ ઈંટલાંક નામ એવાં છે કે તે મનથી એટલે વિચાર કરવાથી સમજાય તેવાં નામ છે. રતાશ, સાચાઈ, જુઠાણ, હોશિયારી, ડહાપણ, નમ્રતા, આળસ, ઉદ્યોગ, ચાક્રખાઈ, એ ગુણનાં નામ છે. ગુણ એટલે સ્વભાવ-રમત, ગમત, વાચન, લેખન, ભજન, કીર્તન, એ ક્રિયાનાં નામ છે.

નામ પાડવાથી પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે ઓળખાય છે.

નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ, ગુણ, ક્રિયા, વગેરે ઓળખાય છે તે.

મનોચત્ત ૨.

૧. દશ છોકરાનાં નામ બોલો.
૨. દશ છોકરીનાં નામ બોલો.
૩. ગામમાં રહેનાર દશ પશુનાં નામ બોલો.
૪. જંગલમાં રહેનાર ચાર પશુનાં નામ બોલો.
૫. પાણીમાં રહેનાર પાંચ પ્રાણીનાં નામ બોલો.
૬. દશ પંખીનાં નામ બોલો.
૭. ઘરમાં માણસ સિવાય વસનાર પ્રાણીનાં નામ ગણાવો.
૮. દશ ઝાડનાં નામ ગણાવો.
૯. દશ છાડનાં નામ બોલો.
૧૦. દશ વેશનાં નામ ગણાવો.

૧૧. પાંચ કૂલનાં નામ ગણાવો.
૧૨. દશ અનાજનાં નામ બોલો.
૧૩. માણસના શરીરના ભાગનાં નામ બોલો.
૧૪. ઝાડના અવયવનાં પાંચ નામ ગણાવો.
૧૫. ધરમાંની ૨૫ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૬. નેસ્તીની દુકાને વેચાતી ૧૫ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૭. ગાંધીની દુકાને વેચાતી ૧૦ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૮. બનરમાં વેચાતી ૧૫ વિશાયતી વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૯. ખેતીના ઉપયોગનાં ૫ ઓળરોનાં નામ ગણાવો.
૨૦. સોનીના ઉપયોગનાં ૧૦ ઓળરોનાં નામ ગણાવો.
૨૧. સુથારના ઉપયોગનાં ૧૦ ઓળરોનાં નામ ગણાવો.
૨૨. છુહારના ઉપયોગનાં ૫ ઓળરોનાં નામ ગણાવો.
૨૩. દરજીના ઉપયોગનાં ૪ ઓળરોનાં નામ ગણાવો.
૨૪. કઠીઆના ઉપયોગનાં ઓળરોનાં નામ ગણાવો.
૨૫. ધરના ભાગોનાં નામ ગણાવો.
૨૬. ગામના ભાગનાં નામ ગણાવો.
૨૭. પાંચ નદીનાં નામ ગણાવો.
૨૮. પાંચ હુંગરનાં નામ ગણાવો.
૨૯. ચાર સંસ્થાન કે જિલ્લાનાં નામ ગણાવો.
૩૦. પાંચ સિદ્ધાંતનાં નામ બોલો.
૩૧. આંખ, કાન, નાક, જીભ, અને ચામડીથી માલમ પડતાં પાંચપાંચ નામ ગણાવો.
૩૨. ત્રણ ઋતુનાં નામ બોલો.
૩૩. બાર મહિનાનાં નામ બોલો.
૩૪. સાત વારનાં નામ બોલો.
૩૫. દિવસના ભાગનાં નામ બોલો.
૩૬. તોલણ માપ જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.
૩૭. જળ્યાનું અંતર જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.

૩૮. લૂગડાનું માપ જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.

૩૯. સૂત્રપણ બતાવનાર દસ નામ બોલો.

૪૦. પાંચ ગુણનાં નામ* બોલો.

૪૧. પાંચ ક્રિયાનાં નામ* બોલો.

પાઠ ૭. ક્રિયાપદ.

(૧). ‘પંખી બેઠે છે.’ આ વાક્યમાં પંખીને માટે કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે બેઠવાનું કામ કે ક્રિયા કરે છે તે ‘બેઠે છે’ શબ્દથી જણાય છે. ‘છગન જાય છે.’ આ વાક્યમાં છગન જવાની ક્રિયા કરે છે તે ‘જાય છે’ શબ્દથી જણાય છે. ‘ગવૈયાઓ ગાય છે.’ આ વાક્યમાં ગવૈયા ગાવાની ક્રિયા કરે છે તે ‘ગાય છે’ શબ્દથી જણાય છે. ‘મોર નાચે છે’ આ વાક્યમાં મોર નાચવાની ક્રિયા કરે છે તે ‘નાચે છે’ શબ્દથી જણાય છે.

જે પદ કે શબ્દથી કોઈ પણ જાતની ક્રિયા બતાવાય, તેને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયાપદ એટલે ક્રિયા બતાવનાર શબ્દ.

મનોરથ ૩.

નીચેનાં વાક્યોમાં નામ અને ક્રિયાપદ કયાં છે તે કહો.

૧. છાકરાં રમે છે.

૨. ગાય બરાડે છે.

* બાળકને ગુણ અને ક્રિયાનાં નામ શોધવાં મુશ્કેલ લાગશે. તેને પ્રસંગે શિક્ષકે છાકરાંને કહેલું કે જેમ ખરેખરી વસ્તુ વિષે આપણે વાતચીત કરી શકીએ છીએ, તેવી જ રીતે જે વસ્તુ જતે ખરેખરી વસ્તુ નથી તેને વિષે વાતચીત કરી શકીએ તો તેને નામ કહેવાં. જેમ, આ મરચામાં તિખાશ ઘણી છે, આમાં થોડી છે; માટે તિખાશ શબ્દ નામ કહેવાય. દુધમાં કશાનું પણ નામ તે નામ કહેવાય.

૩. હમન થાક્યો.

૪. વરસાદ વરસે છે.

૫. પાણી વહે છે.

(૨). રામજી બેઠો છે, રામજી સૂતો છે, રામજી ઊઘેછે, રામજી છે, રામજી હતો. આ વાક્યમાં રામજી વિષે વાતો છે; અને બેઠો છે, સૂતો છે, ઊઘે છે, છે, હતો, આ શબ્દો રામજી કંઈ પણ ક્રિયા કરે છે તે બતાવતા નથી, પણ રામજીની સ્થિતિ કે હાલત બતાવે છે. સ્થિતિ બતાવનારા શબ્દો પણ ક્રિયાપદમાં ગણાય છે.

પાઠ ૮. ક્રિયાપૂરક.

૧. રામલાલે પછાડી.

૨. કાશીએ લીધાં.

૩. તંબોળીએ વેચ્યાં.

૪. હળને માર્યો.

આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદોથી ક્રિયાનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજાતો નથી. પહેલા વાક્યમાં ‘શું પછાડી’ તે લખ્યું નથી. બીજા વાક્યમાં ‘શું લીધાં’ તે લખ્યું નથી, ત્રીજા વાક્યમાં ‘શું વેચ્યાં,’ તે લખ્યું નથી, ચોથા વાક્યમાં ‘કોને માર્યો’ તે લખ્યું નથી. ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરનારા શબ્દો હમેરીને બોલીએ, તો ઉપરનાં વાક્યો નીચે મુજબ બોલાય.

૧. રામલાલે સ્નેટ પછાડી.

૨. કાશીએ બેર લીધાં.

૩. તંબોળીએ પાન વેચ્યાં.

૪. હળને મનસુખને માર્યો.

ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરવાને ક્રિયાપદની સાથે જે શબ્દો આવે, તે શબ્દો ક્રિયાપૂરક કહેવાય.

મનોચત્ન ૪.

નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ કયા ? તે તે કઈ જાતના છે ?

૧. છોકરાં જમફળ ખાય છે.
૨. રાજા જ્ઞાન આપે છે.
૩. મગને ઝાડ પાડયું.
૪. ફફડી ઇડાં સેવે છે.
૫. લલ્લુએ ઘોડો લીધો.

પાઠ ૯. જોડાયેલાં ક્રિયાપદ.

કેટલીક વખત વાક્યમાં બે કે વધારે ક્રિયા જતાવનાર શબ્દ સાથે લખે, તોજ અર્થ સમજાય. જેમ, મગને અક્ષર લખી નાંખ્યા. આ વાક્યમાં ‘મગને અક્ષર લખી’ એટલું બોલીએ તો અર્થ સમજાય નહિ. તલકશી દાખલા ગણ્યા કરે. એમાં ‘તલકશી દાખલા ગણ્યા’ બોલીએ તો અર્થ સમજાય નહિ. માટે પહેલા વાક્યમાં ‘લખી નાંખ્યા’ ને બીજા વાક્યમાં ‘ગણ્યા કરે’ ક્રિયાપદ સાથે લેવાય. આવાં વાક્યોમાં હંમેશાં ક્રિયા જતાવનાર સઘળા શબ્દોને એકજ ગણવા.

મનોચત્ન ૫.

નીચેનાં વાક્યોમાં કયા શબ્દો નામ, અને કયા શબ્દો ક્રિયાપદ છે તે કહો, તથા ક્રિયાપૂરક શબ્દ કયા છે તે પણ જણાવો.

૧. વાડીલાલે પૈસા આપી દીધા.
૨. મણી લાડવો ખાઈ રહી.
૩. લલ્લુ વાત કરી રાકશે.
૪. કડીઓ ઘર ચણી ચૂક્યો.
૫. બિલાડીએ ઠંદર પકડી પાડ્યો.
૬. ફત્તરો ખીચડી ખાઈ ગયો.

૭. દામોદરે ભૂલ પકડી પાડી.
૮. ઇમન કવિતા માધ શકરો.
૯. ગોવિંદે કામ કરવું નેહએ.
૧૦. નરોત્તમ નંદ આન્યો.

પાઠ ૧૦ કર્તા.

૧. ઘોડો દોડ્યો.
૨. ગાય આવી.
૩. મગન નાડો.
૪. બકરાં ચરે છે.
૫. દીવો બળે છે.

પહેલા વાક્યમાં દોડવાની ક્રિયાનો કરનાર 'ઘોડો' છે, બીજા વાક્યમાં આવવાની ક્રિયા કરનાર 'ગાય' છે, ત્રીજા વાક્યમાં નાસવાની ક્રિયા કરનાર 'મગન' છે, ચોથા વાક્યમાં ચરવાની ક્રિયા કરનાર 'બકરાં' છે, તે પાંચમા વાક્યમાં બળવાની ક્રિયા કરનાર 'દીવો' છે. વાક્યમાં ક્રિયાના કરનારને કર્તા કહે છે. કર્તા એટલે કરનાર.

કર્તા શોધવાની રીત:—ક્રિયાપદની પહેલાં 'કોણ' મૂકી સવાલ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્તા જાણવો. જેમ, પહેલા વાક્યમાં કોણ દોડ્યો? ઘોડો. બીજા વાક્યમાં કોણ આવી? ગાય. ત્રીજા વાક્યમાં કોણ નાડો? મગન. ચોથા વાક્યમાં કોણ ચરે છે? બકરાં. પાંચમા વાક્યમાં કોણ બળે છે? દીવો. માટે ઘોડો, ગાય, મગન, બકરાં અને દીવો કર્તા જાણવા.

ટીપ:—ઉપલાં વાક્યોમાં ઘોડો, ગાય, મગન, બકરાં અને દીવો કર્તા છે, અને તેજ શબ્દો વિષે વાક્યોમાં કહેવામાં આવેલ છે; માટે વાક્યમાં કર્તા અને જેને વિષે કહેવામાં આવે છે તે શબ્દો એકજ હોય છે.

પાઠ ૧૧. કર્મ.

૧. છોકરો ચોપડી લખે છે.
૨. મગન લેખાં ગણે છે.
૩. સોની સોનું ઘડે છે.
૪. પિતા પુત્રને બોલાવે છે.
૫. મહેતાજીએ મોહનને માર્યો.
૬. આયડીએ પૂરી વણી.

પહેલા વાક્યમાં છોકરો કર્તા છે, ને :લખવાની ક્રિયા ‘ચોપડી’ પર થાય છે; બીજા વાક્યમાં મગન કર્તા છે, ને ગણવાની ક્રિયા ‘લેખાં’ પર થાય છે; ત્રીજા વાક્યમાં સોની કર્તા છે, ને ઘડવાની ક્રિયા ‘સોનું’ એ પર થાય છે; ચોથા વાક્યમાં પિતા કર્તા છે, ને બોલાવાની ક્રિયા ‘પુત્રને’ એ પર થાય છે; પાંચમા વાક્યમાં મહેતાજી એ કર્તા છે, ને મારવાની ક્રિયા ‘મોહનને’ એ પર થાય છે; છઠ્ઠા વાક્યમાં આયડી કર્તા છે, તેની ક્રિયાનું ક્ષણ પૂરી છે.

કર્તા જે વસ્તુ પર ક્રિયા કરે, અથવા તેની ક્રિયાથી જે ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય, તે વસ્તુ બતાવનાર શબ્દ કર્મ કહેવાય છે. કર્મ એટલે કરેલું કે સાધેલું કામ.

કર્મ શોધવાની રીત:—ક્રિયાપદની પહેલાં ‘શુ’ અથવા ‘કોને’ મૂકી સવાલ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્મ જાણવું. જેમ પહેલા વાક્યમાં શું લખે છે? ચોપડી. બીજા વાક્યમાં શું ગણે છે? લેખાં. ત્રીજા વાક્યમાં શું ઘડે છે? સોનું. ચોથા વાક્યમાં કોને બોલાવે છે? પુત્રને. પાંચમા વાક્યમાં કોને માર્યો? મોહનને. છઠ્ઠા વાક્યમાં શું વણી? પૂરી. માટે ચોપડી, લેખાં, સોનું, પુત્રને, મોહનને, અને પૂરી કર્મ છે,

ટીપ:—ઉપલાં વાક્યમાં ચોપડી, લેખાં, સોનું, પુત્રને, મોહનને, અને પૂરી કર્મ છે, અને તેજ શબ્દો ક્રિયાપૂરક પણ છે.

પાઠ ૧૨. વાક્યપૃથક્કરણ.

(કર્તા, ક્રિયાપદ, ક્રિયાપૂરક.)

વાક્યપૃથક્કરણ એટલે વાક્યના ભાગ પાડવા. પાછલા પાડોમાં આપણે જોયું કે વાક્યના બે ભાગ છે. (૧) જેની આપણે વાત કરતા હોઈએ તે એક ભાગ. (૨) તેને વિષે જે વાત કરીએ તે બીજો ભાગ. વાક્યમાં કર્તા હોય છે તે વાક્યના પહેલા ભાગમાં આવે છે, ન ક્રિયાપદ હોય છે તે બીજા ભાગમાં આવે છે. કેટલાંક ક્રિયાપદ એકલા આવે છે, અને કેટલાંક ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયાપૂરક શબ્દ આવે છે. સઘળાં કર્મ ક્રિયાપૂરક હોય છે.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે ?		શું કશું ?	
	કર્તા.	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.	
૧. દોડ.	તું. (અધ્યાહાર.)	દોડ.		
૨. છોકરાં રમે છે.	છોકરાં.	રમે છે.		
૩. નરોત્તમ જઈ આવ્યો.	નરોત્તમ.	જઈ આવ્યો.		
૪. કૂકડી ઈંડાં સેવે છે.	કૂકડી.	સેવે છે.	ઈંડાં.	
૫. વાડીલાલે પૈસા આપી દીધા.	વાડીલાલે.	આપી દીધા.	પૈસા.	

પાઠ ૧૩. પદચ્છેદ.*

(નામ, ક્રિયાપદ.)

(૧). વાક્યમાં અમુક શબ્દ નામ કે ક્રિયાપદ છે, એમ ન કહેવરાવતાં, શરૂઆતમાં પ્રથમ તેનું કારણ કહી, પછી નામ કે ક્રિયાપદ કહે, એવી રેવ પાડવી. આથી છોકરાં વગર વિચારે બોલતાં અટકશે.

(૨). વાક્યમાં જે નામો કર્તા કર્મ તરીકે વપરાયલાં હોય, તેના પદચ્છેદમાં તે નામો કયા ક્રિયાપદનાં કર્તા કે કર્મ છે, તે પણ પદચ્છેદમાં બોલાવવું.

(૩). નામ ને ક્રિયાપદ સિવાયના શબ્દો પદચ્છેદમાં મૂકી દેવરાવવા. એક દિવસ ભરવાડનો છોકરો સીમમાં બકરાં ચારતો હતો. આ વાક્યનું પદચ્છેદ અમે નમુના દાખલા નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

દિવસ:—વખતના માપનું નામ માટે નામ.

ભરવાડનો:—પ્રાણીનું નામ માટે નામ.

છોકરો:—પ્રાણીનું નામ માટે નામ; ચારતો હતો ક્રિયાપદનો કર્તા.

સીમમાં:—જગ્યાનું નામ માટે નામ.

બકરાં:—પ્રાણીનું નામ માટે નામ, ચારતો હતો ક્રિયાપદનું કર્મ.

ચારતો હતો:—ચારવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

* પદચ્છેદ=[પદ=શબ્દ (બ્યાકરણમાં વાક્યમાંના શબ્દને પદ કહે છે.) + છેદ=ભાગ કે વિભાગ] પદના વિભાગ વાક્યમાંનાં પદોના પાંચ વિભાગ છે. નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને અવ્યય. પદચ્છેદ કરવું એટલે પદના વિભાગ કરવા અને તે નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, કે અવ્યય છે તે કહેવું તે.

મનોધાન ૬.

નીચેના વર્ણનમાંથી નામ અને ક્રિયાપદ શોધી કાઢો.

માણસના શરીરના બે ભાગ ડોકું ને ધડ છે. ડોકું ઉપર છે, ને ધડ નીચે છે. ડોકા ઉપર માથું છે, માથા ઉપર વાળ હોય છે. ડોકામાં આંખો, કાન, નાક, મોઢું મોખરે છે. આંખો ઉપર કપાળ છે. આંખો ને કાન વચ્ચે લમણાં છે. મોં ને કાન વચ્ચે ગાલ છે. માથા પર બાળકને બાબરી હોય છે, મોટા માણસ ચાટલા કે ચાટલી રાખે છે. મોઢાને બે હોઠ છે. મોંમાં જીભ ને દાંત છે. હોઠની નીચે હડપચી છે. ડોકું ને ધડ એ બેની વચ્ચે ગળું છે. ગળાની પછવાડે બોચી છે. મનુર લોક ગાંસડી કે ટોપલા માથે મૂકે છે.

કાગડા ચાંચથી લોંચ ખોદે છે. તેને બે પગ હોય છે. તે દરેક પગે ચચ્ચાર આંગળાં છે. તે અનાજ, દીડા, કે માંસ ખાય છે, ને મુઝેલાં જતાવરની આંખો ફેાડી ખાય છે. બાળકના હાથમાંથી વખતે રોટલો પાણી લઈ ભય છે, કાગડા જાડે માળા બાંધે છે, સાંજે તેમાં સૂએ છે. પરીઢીએ કા કા કરે છે.

દિવાળીના દહાડામાં લોક ઘર ઘર દિવા કરે છે, સારં સારં ખાવાનું કરે છે. કોઈ દહાડો કંસાર, કોઈ દહાડો શીરોપૂરી, કોઈ દહાડો દૂધપાકપૂરી, કદી લાડુ એમ જમણુ કરે છે. લોક કાચુંકોરં ખાવા માટે સેવ, પૂરીઓ, મઠીઓ, પકાઓ, સંજોરી, ધૂધરા એવી એવી ખાવાની જણુસો રાખે છે. દિવાળી પહેલાં લોક ઘરમાંથી જળાં કાઢે છે, ને ઘરને ખડી, ગેર, ચૂનો કે રંગ ચોપડે છે. પઠારામાંથી બચકા કાઢી તેમાંનાં લગડાં તડકે સૂકવે છે, ને હથઈબુધઈલાગી હોય તો તે ખખેરે છે. છાકરાં દારખાનું છોડે છે. ફટકાની પેટીઓ, ટેટા, કોઠીઓ, છજુંદર, ટુલકરણીઓ, વગેરે છોડે છે.

પાઠ ૧૪. સર્વનામ.

૧. મગને કહ્યું કે, મગન ભૂખ્યો છે.
૨. છગને કહ્યું કે, છગનને ચોપડી આપો.

૩. મહેતાજીએ માવજીને કહ્યું કે, માવજી નિશાળે જા.
૪. છગને તારાયંદને કહ્યું કે, તારાયંદથી પાઠ નહિ થાય.
૫. લલ્લુ નિશાળે આવતો હતો, પણ રસ્તામાં લલ્લુ પડી ગયો, તેથી લલ્લુનો પગ ભાંગ્યો.

ઉપર મુજબ બોલવું શોભતું નથી, તથા કાનને પણ સારું લાગતું નથી. ઉપરનાં વાક્યો નીચે મુજબ બોલાય છે.

૧. મગને કહ્યું કે, હું ભૂખ્યો છું.
૨. છગને કહ્યું કે મને ચોપડી આપો.
૩. મહેતાજીએ માવજીને કહ્યું કે, તું નિશાળે જા.
૪. છગને તારાયંદને કહ્યું કે, તારાથી પાઠ નહિ થાય.
૫. લલ્લુ નિશાળે આવતો હતો, પણ રસ્તામાં તે પડી ગયો, તેથી તેનો પગ ભાંગ્યો.

પહેલા વાક્યમાં ‘હું’ શબ્દ મગનેને ઠેકાણે, બીજા વાક્યમાં ‘મને’ શબ્દ છગનેને ઠેકાણે, ત્રીજા વાક્યમાં ‘તું’ શબ્દ માવજીને ઠેકાણે, ચોથા વાક્યમાં ‘તારાથી’ શબ્દ તારાયંદને ઠેકાણે, અને પાંચમા વાક્યમાં ‘તે’ અને ‘તેનો’ શબ્દ લલ્લુને ઠેકાણે વપરાયેલા છે. ‘હું’, ‘મને’, ‘તું’, ‘તારાથી’, ‘તે’, અને ‘તેનો’ શબ્દો નામોને માટે વપરાયા છે, માટે તેને સર્વનામ કહે છે.

જે શબ્દો નામને ઠેકાણે આવે છે, તેને સર્વનામ કહે છે.

હું, તું, તે, આપણ, આપ, પોતે અને કાણ, એ સાત શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે. x

x ‘આપણે’ સર્વનામ બોલનાર અને જોતી સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે, ‘આપ’ સર્વનામ સામા માણસને માન બાપીને બોલાવતાં, અને ‘કાણ’ સર્વનામ પ્રશ્ન પૂછતાં વપરાય છે (જુઓ ધોરણ પાંચમાનો પાઠકોળ).

મનોરથ ૭.

નીચેના પાઠમાં સર્વનામ ક્યાં છે, ને તે ક્યા નામને બદલે આન્યથા છે તે કહો.

બેન રતન, તું કેમ રહે છે ? ભાઈ, પેલા છગને મારી ચોપડી ફાંટી નાંખી. હવે હું શું કરીશ ? લે, આ મારી સારી ચોપડી લે. તારી ફાટલી ચોપડી મને આપ. હું તેને સાંધીને કમમાં લઈશ ભાઈ, એમ ન થાય આ તમારી ચોપડી પાછી લો. હું મારી ચોપડી સાંધી લઈશ ચાલ, બેન, નિશાળે જવાનું મોડું થાય છે. ભાઈ મને આજનો પાઠ આવડતો નથી, મારી માનું માથું દુખતું હતું તે ચાંપવાને હું બેઠી, ને પાઠ થયો નહિ. મહેતાજી પૂછશે તો હું શું કહીશ ? ખરી વાત કહેજે. ભાઈ, મહેતાજીને આવતાં વાર છે. તે આવે તે પહેલાં મને પાઠ ન શીખવો ? હા, આવ, તને ઝટ શીખવું.

આપણને કોણે પેદા કર્યાં ? ઈશ્વરે. આપણે જે જે જોઈએ છીએ તે બધું તેણેજ પેદા કર્યું છે. આપણને અને આપણાં સમ્રાવહાલાંને પણ તેણેજ પેદા કર્યાં છે. આપણે તેને દેખતા નથી. પણ તે આપણને દેખે છે. તે આપણને રાત દિવસ જાળવે છે. એવો તે પોતે આપણાં સૌના પર કૃપાળુ છે. એને પોતાને આપણી ફીકર છે તેટલી કાંઈને નથી.

પાઠ ૧૫. વાક્યપૃથક્કરણ (સર્વનામ સહિત).

(કર્તા, ક્રિયાપદ, ક્રિયાપરક.)

૧. વાક્યમાં જે વિશે કહેવામાં આવે તે (કર્તા), અને ક્રિયાપરક શબ્દો સુખ્યત્વે નામ હોય છે. જેમ—

૧. મગન ગયો.

૨. કતુભાઈ બેનને બોલાવી લાવ્યા.

૩. ગુલાબે બિખારીને રોડેલો આપ્યો.

૪. છગને મનસુખને દાખલો શીખવ્યો.

આ વાક્યમાં 'મગન,' 'કનુભાઈ,' 'શુલાબે,' અને 'છગને' કર્તા છે, અને એ શબ્દો નામ છે.

'બેનને,' 'ભિખારીને રોટલો,' અને 'મનસુખને દાખલો' શબ્દ ક્રિયાપૂરક (કર્મ) છે, અને એ શબ્દો નામ છે.

૨. સર્વનામ, નામની જગ્યાએ વપરાતા શબ્દ છે, માટે તે કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે. જેમ, હું ગયો, તેણે પાઠ વાંચ્યો. આ વાક્યોમાં 'હું' અને 'તેણે' સર્વનામ છે ને કર્તા છે. માવજીએ મને બોલાવ્યો, સિપાઈએ તેને પકડ્યો. આ વાક્યોમાં 'મને' અને 'તેને' સર્વનામ છે ને તે ક્રિયાપૂરક છે.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ અમે નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે ?		શું કહ્યું ?	
	કર્તા.	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.	
૧. કીકાભાઈ આવ્યા.	કીકાભાઈ.	આવ્યા.		
૨. તે જશે.	તે.	જશે.		
૩. તેણે નોકર રાખ્યો.	તેણે.	રાખ્યો.	નોકર.	
૪. વાઘે પાડાને ફાડી ખાધું.	વાઘે.	ફાડી ખાધું.	પાડાને.	
૫. હું તેને પાન દઉં છું.	હું.	દઉં છું.	તેને પાન.	

મનોપત્ન ૮.

નીચનાં વાક્યનું પૃથક્કરણ કરો.

૧. ત્રિકમલાલ કામળ વાંચે છે.
૨. તેણે ગાયને લાકડી મારી.
૩. મેં તને ગુણ કહ્યાં છે.
૪. ચંડાળે વેપારીને કપડું વેચ્યું.
૫. તેણે મને પાણી પાચું.
૬. તેણે તને હિસાબ બતાવી દીધો.
૭. છાકરાંને તે છતરતો નથી.
૮. એ તને નખ દેશે.

અત્યાર સુધી કર્તા, ક્રિયાપૂરક અને ક્રિયાપદથી બનતાં વાક્યનું વિવેચન કર્યું. આવાં વાક્યને અતિ ટુંકાં કે મૂળ વાક્ય કહે છે. દુનિયાનો બધો વ્યવહાર મૂળવાક્યથી ન જ ચાલી શકે એ ખુલ્લું છે. તેથી વ્યવહારમાં જે વાક્યો વપરાય છે, તેમાં એ સિવાયના બીજાં ઘણી જાતના શબ્દો આવેલા હોય છે, પણ એ શબ્દો વાક્યનાં ત્રણ અંગ-કર્તા, ક્રિયાપૂરક, અને ક્રિયાપદ-એમાંના હરકોઇ સાથે સંબંધ રાખે છે. જેની સાથે એ શબ્દો સંબંધ રાખે તેનો એ વધારો કહેવાય, ને એ વાક્ય વધારેલાં કે વિસ્તાર પામેલાં કહેવાય છે.

કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દોનો વધારો વિશેષણથી, અને ક્રિયાપદનો વધારો ક્રિયાવિશેષણથી થાય છે, તે સંબંધી હવે આપણે વિચાર કરીએ.

પાઠ ૧૬. વિશેષણ.

૧. રાતી ગાય આવી. ૭. રાજ્યે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા.
૨. આ છોકરો પાઠ વાંચે છે. ૮. લલ્લુએ પેલી પાધડી કાઢી નાંખી.
૩. મોટી કલમ ભાંગી ગઈ. ૯. તેણે મોટી સ્લેટ ફેડી.
૪. ત્રણ પાવલી પડી ગઈ. ૧૦. ભરવાડે દશ બકરાં ખરીદ્યાં.
૫. પાંચમી દુકાન સળગી. ૧૧. મહેતાજી પહેલા નંબરને બોલાવે છે.
૬. થોડી શાહી છે. ૧૨. બિલાડી ઘણું દૂધ પી ગઈ.

પહેલા વાક્યમાં કર્તા ‘ગાય’ છે તેની પહેલાં ‘રાતી’ શબ્દ મૂકવાથી ગાય કેવી છે તે સમજાય છે, બીજા વાક્યમાં કર્તા ‘છોકરો’ છે તેની પહેલાં ‘આ’ શબ્દ મૂકવાથી છોકરો કયો છે તે સમજાય છે, ત્રીજા વાક્યમાં કર્તા ‘કલમ’ છે તેની પહેલાં ‘મોટી’ શબ્દ મૂકવાથી કલમ કેવડી છે તે સમજાય છે, ચોથા વાક્યમાં કર્તા ‘પાવલી’ની પહેલાં ‘ત્રણ’ શબ્દ પાવલી કેટલી છે તે સમજાવે છે, પાંચમાં વાક્યમાં કર્તા ‘દુકાન’ની પહેલાં ‘પાંચમી’ શબ્દ દુકાન કેટલામી છે તે સમજાવે છે, ને છઠ્ઠા વાક્યમાં કર્તા ‘શાહી’ છે તેની પહેલાં ‘થોડી’ શબ્દ મૂકવાથી શાહી (જથ્થામાં) કેટલી છે તે સમજાય છે.

સાતમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ ‘બ્રાહ્મણો’ની પહેલાં ‘વિદ્વાન્’ શબ્દ બ્રાહ્મણો કેવા તે સમજાવે છે, આઠમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ ‘પાધડી’ની પહેલાં ‘પેલી’ શબ્દ પાધડી કઈ છે તે સમજાવે છે, નવમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ ‘સ્લેટ’ ની પહેલાં ‘મોટી’ શબ્દ સ્લેટ કેવડી છે તે સમજાવે છે, દશમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ ‘બકરાં’ની પહેલાં ‘દશ’ શબ્દ બકરાં કેટલાં છે તે સમજાવે છે, અગીઆરમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ ‘નંબર’ ની પહેલાં ‘પહેલો’ શબ્દ નંબર કેટલામો છે તે સમજાવે છે, ને બારમા વાક્યમાં ક્રિયા-

પૂરક શબ્દ 'દૂધ'ની પહેલાં 'ઘણું' શબ્દ દૂધ (જથ્થામાં) કેટલું છે તે સમજાવે છે.

જે શબ્દો વસ્તુ કેવી છે, કઈ છે, કેવડી છે, કેટલી છે, કેટલામી છે, (જથ્થામાં) કેટલી છે, વગેરે વધારો (વિશેષ) સમજાવે છે, તે વિશેષણ છે.*

ટીપ:—જેમ દરેક છોકરાને જાણખવાને તેનું વિશેષ નામ હોય છે, તેમ દરેક વસ્તુમાં કાંઈ વિશેષપણું હોય છે, કેજેથી તે વસ્તુ જાણખી શકાય છે; એ વિશેષપણું સમજાવનારા શબ્દો વિશેષણ કહેવાય છે.

મનોરમ ૬.

નીચેનાં વાક્યોમાં વિશેષણ ક્યાં છે? અને તે શું સમજાવે છે ?

૧. કાળી માટી લાવો.

૨. લાંબું દોરડું નોંધશે.

૩. કાચાં ખોર છે.

૪. મેં જે લાડુ ખાધા.

૫. જૂઠો ચકલો ખોલ્યો.

૬. નાની સ્લેટ લાવ.

૭. જક્કી પાડું નાહું.

૮. મેં પાંચ દાખલા ગણ્યા.

૯. ત્રણ પૈસા જડ્યા.

૧૦. મોટું પૂર આવ્યું.

પાઠ ૧૭. વિશેષણ, વિશેષ્ય.

મોટું પૂર આવ્યું, ઘણું દૂધ છે, બહુ મળ પડી, લાલ રંગ ચડ્યો, પાંચ રૂપિયા પડ્યા છે. આ વાક્યોમાં 'મોટું,' 'ઘણું,' 'બહુ,' 'લાલ,' અને 'પાંચ' વિશેષણ છે. ને તેથી 'પૂર,' 'દૂધ,' 'મળ,' 'રંગ,' અને 'રૂપિયા'ના અર્થમાં વધારો (વિશેષ) થાય છે, માટે પૂર, દૂધ, મળ, રંગ, અને રૂપિયા એ નામો વધારો (વિશેષ) બતાવવાને યોગ્ય એટલે વિશેષ્ય કહેવાય છે, અને વિશેષ બતાવનારા શબ્દો વિશેષણ કહેવાય.

* વિશેષણ નામેને જાણખાવી નામના વર્ગની હદ બાંધે છે. અર્થાત્ તેને સંકેતિય છે. જેમ, ડાહ્યાં છોકરાં. એમાં છોકરાંના વર્ગથી ડાહ્યાં છોકરાંનો વર્ગ નાનો થશે; કેમકે છોકરાંમાં બધાં છોકરાં આવી ગયાં. બધાં છોકરાં એમ કહીએ તો બધાં છોકરાં તે જણાવી નામના વર્ગની હદ બાંધે છે.

વિશેષણ જેને લગાડવામાં આવે તે વિશેષ્ય, અને વિશેષ બતાવનારો શબ્દ તે વિશેષણ. જેમ, મોટું પૂર એમાં મોટું એ 'પૂર'નું વિશેષણ, અને પૂર એ 'મોટું'ના વિશેષ્ય છે.

મનોરમ ૧૦.

નીચેનાં વાક્યોમાં વિશેષણ તથા વિશેષ્ય કહો.

૧. મીઠો ભાત હતો.	૨. ખાટી છાશ છે.
૩. ઘણો વરસાદ વરસ્યો.	૪. ગંદ પાણી આવે છે.
૫. હતું પાણી લાવો.	૬. નાના છોડ કરંમાયા.
૭. ચાર પગ છે.	૮. નાનાં બચ્ચાં ખરીદ્યાં.

પાઠ ૧૮. વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ.

૧. તારું શું થાત ?	તારી શી વલે થાત ?
૨. આ આવે છે.	આ માળી આવે છે.
૩. પેલો, દડો લઈ ફરે છે.	પેલો છોકરો દડો લઈ ફરે છે.
૪. એ પીળો છે.	એ દડો પીળો છે.
૫. તેને કંઈ ન હતું.	તેને કંઈ છોકરું ન હતું.
૬. મેં કંઈ ન ખરીદ્યું.	મેં કંઈ વસ્તુ ન ખરીદી.
૭. દરેકે ડિલમાં આવવું.	દરેક છોકરે ડિલમાં આવવું.
૮. જે જશે તે પસ્તાશે.	જે માણસ જશે તે પસ્તાશે.
૯. તમારા જેવી અહિં આવીહતી.	તમારા જેવી બેન અહિં આવીહતી.
૧૦. તે દવા લે છે.	તે ખેરી દવા લે છે.
૧૧. તેવું મારે પાણુ છે.	તેવું બદન મારે પાણુ છે.

પહેલી હારનાં વાક્યોમાં શું, આ, પેલો, એ, કંઈ, કાંઈ, દરેક, જે, જેવી, તે અને તેવું શબ્દો નામને બદલે આવ્યા છે, માટે તેમનું પદચ્છેદ સર્વનામ થાય; પણ બીજી હારમાં શી, આ, પેલો, એ,

કંઈ, કાંઈ, દરેક, જે, જેવી, તે અને તેવું શબ્દો અનુક્રમે વલે, માળી, છોકરો, દડો, છોકરું, વસ્તુ, છોકરે, માણસ, ખેન, ખેરી અને બદન નામના અર્થમાં વધારો કરે છે માટે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ વિશેષણ થાય.

શો-શી-શું, ક્યો-કઈ-ક્યું; આ, એ, પેલો-પેલી-પેલું, ઓ-ઓ-ઓલી-ઓલ્યું; કોઈ-કોઈક-હરકોઈ, કાંઈ-કાંઈક-હરકાંઈ, કંઈ-કંઈક-હરકંઈ, જેકોઈ, અમુક, ખીજું, કયું, ફલાણો-ફલાણી-ફલાણું, કેટલાંક; જે, જેવું, જેટલું, જેવડું; તે, તેવું, તેટલું, તેવડું આ શબ્દો એકલા આવે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ સર્વનામ, અને નામ સાથે આવે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ વિશેષણ કરવું.

પાઠ ૧૯. વાક્યપૃથક્કરણ.

(કર્તા, ક્રિયાપૂરકના વધારા સહિત.)

૧. વિશેષણો વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે તે નામ તરીકે વપરાય છે; માટે વિશેષણો પણ કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે. જેમ, ગાંડો બેઠે છે, તેણે ભલાને માર્યો. આ વાક્યોમાં 'ગાંડો' કર્તા છે, અને 'ભલાને' ક્રિયાપૂરક (કર્મ) છે.

૨. કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે મુખ્યત્વે વિશેષણ વપરાય છે. જેમ, સારો છોકરો આવ્યો, મેં કાળો ઘોડો લીધો.

૩. કેટલાંક સર્વનામ, વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, માટે તે કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાય. જેમ, ક્યો માણસ આવ્યો ? આ માણસ જાય છે, જે માણસ જન્મતો હતો, પેલો ઘોડો જાય છે; તમે શી વસ્તુ ખરીદી ? મેં એ ઘર લીધું, તે માણસને બોલાવ્યો, તમે કોઈ માણસને ન છોડો.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે ?		શું કહ્યું ?	
	કર્તા.	કર્તાનો વધારો.	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.
૧. ગાડો બકે છે.	ગાડો.		બકે છે.	બલાને.
૨. તેણે બલાને માર્યો.	તેણે.		માર્યો.	સારાં કામ.
૩. ડાહ્યાં માણસો સારાં કામ કરે છે.	માણસો.	ડાહ્યાં.	કરે છે.	વિદ્વાન આ- હણોને.
૪. ઉદાર રાજાએ વિદ્વાન આહણોને તેડાવ્યા.	રાજાએ.	ઉદાર.	તેડાવ્યા.	નીચ કામ.
૫. અદેખા પ્રાણુજીવને નીચ કામ કર્યું.	પ્રાણુજીવને.	અદેખા.	કર્યું	ને સંકટ.
૬. એ બાદ્યે ને સંકટ ખાળ્યું હતું.	બાદ્યે.	એ.	ખાળ્યું હતું.	શી તકરાર.
૭. પેલા જીવણુરામે શી તકરાર કરી ?	જીવણુરામે.	પેલા.	કરી.	અનેક ઉપાય.
૮. આ છોકરે અનેક ઉપાય ચોળ્યા.	છોકરે.	આ.	ચોળ્યા.	તે કસુર.
૯. કેટલાક છોકરાઓએ તે કસુર કાઢી હતી.	છોકરાઓએ.	કેટલાક.	કાઢી હતી.	નિર્મળ રસ્તો.
૧૦. તેં નિર્મળ રસ્તો પકડ્યો છે.	તેં.		પકડ્યો છે.	

પાઠ ૨૦. અવ્યય.

પાછલા પાઠોમાં આપણે નામ, ક્રિયાપદ, સર્વનામ અને વિશેષણ એ ચાર જાતના શબ્દોની વાત કરી ગયા, તે એવી જાતના શબ્દો છે કે જુદે જુદે વખતે તેના રૂપમાં કંઈ ને કંઈ ફેરફાર થાય છે; જેમ—
નામ—છોકરો, છોકરી, છોકરું, છોકરાઓ, છોકરાં, છોકરાથી, વગેરે.

ક્રિયાપદ.—હું આવું છું, મારાથી અવાય છે, તું આવ્યો, તે આવશે, વગેરે.

સર્વનામ.—હું, અમે, મેં; તું, તમે, તારાથી; તે, તેણે, તેમાં; આપણુ, આપણી; વગેરે.

વિશેષણ.—સારો છોકરો, સારી છોકરી, સારા છોકરાઓ, વગેરે.

નામ, ક્રિયાપદ, સર્વનામ, વિશેષણ સિવાયના જે શબ્દો બાકી રહ્યા, તે એવી જાતના શબ્દો છે કે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી, એટલે તે બધા શબ્દો એક ને એકજ રૂપે વપરાય છે. તેથી તેનું નામ અવ્યય (અ=નહિ+વ્યય=ફેરફાર, —ફેરફાર વગરના) પાડ્યું છે. જેમ, ઝટ, ડીક, સુદ્ધાં, વડે, અને, અથવા, વાહ, અરે, વગેરે.

જે શબ્દોના રૂપમાં કંઈ ફેરફાર ન થતાં હોય તેવાં પોતાને રૂપેજ રહે છે તેને અવ્યય કહે છે.

મનોરથ ૧૧.

નીચેની વાત્તામાં અવ્યય કયા છે તે કારણ સાથે કહો. (ચાર જાતનાં ન આવે તેને અવ્યય કહેવરાવવું).

એક વેળા એવું બન્યું કે પેલાં જ ઝાડ તળે એક જણે બળ નાંખી હતી. તેમાં એનો એ જ સિંહ આવી ચઢ્યો, ને ઘણાં ચ ફાંફાં માર્યાં.

ખજી માંહેથી ફર્યાદ નહિ, ને બહુ અઠળાચો એટલે જુઓ પાડવા માંડી, તે સાંભળીને પેલો ડંદર ફરમાંથી ઝટ લઈને બહાર આવ્યો, ને જોયું તો પેલા સિંહને મોઠાં દુઃખમાં દીઠો.

ઢંદરે વિચાર્યું જે આ વખત જીવતદાનનો બદલો વાળવાનો આવ્યો છે. પછી તેણે સિંહને કહ્યું, મહારાજ, ફીકર કરો. આ, તમારો દાસ હાજર થયો છે, તેનાથી બનશે તે ચાકરી કરશે. ત્યારપછી તેણે પેલી બળ હાંતે કાવરી નાંખી, અને સિંહનો છૂટકો કર્યો.

અવ્યયની જાતના શબ્દોને તેમના કામ પ્રમાણે છૂટા છૂટા ઓળખવાની જરૂર છે તે વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ.

પાઠ ૨૧. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૧. લલ્લુ હમણા આવ્યો.	૪. ગાય પાછળ આવે છે.
૨. જગન કાલે જશે.	૫. મગન હળવે હળવે ખેલે છે.
૩. ભગુ નીચે ખેડો છે.	૬. બંદુક ફોડાફડ ફટી.

પહેલા વાક્યમાં ‘હમણા’ શબ્દ આવવાની ક્રિયા ક્યારે (કયે વખતે) થઈ તે સમજાવે છે, બીજા વાક્યમાં ‘કાલે’ શબ્દ જવાની ક્રિયા ક્યારે થશે તે સમજાવે છે, ત્રીજા વાક્યમાં ‘નીચે’ શબ્દ ખેસવાની ક્રિયા ક્યાં (કયે ઠેકાણે) થઈ છે તે સમજાવે છે, ચોથા વાક્યમાં ‘પાછળ’ શબ્દ આવવાની ક્રિયા ક્યાં થાય છે તે સમજાવે છે, પાંચમા વાક્યમાં ‘હળવે હળવે’ શબ્દ ખેલવાની ક્રિયા કેમ (કેવી રીતે) થાય છે તે સમજાવે છે, છઠ્ઠા વાક્યમાં ‘ફોડાફડ’ શબ્દ ફટવાની ક્રિયા કેમ થાય છે તે સમજાવે છે. આ શબ્દો ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે છે, ને અવ્યયની જાતના છે; માટે તેને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહે છે.

જે અવ્યય ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવી તેના અર્થમાં વધારો કરે છે, એટલે ક્રિયા ક્યારે, ક્યાં, કેમ બની, વગેરે સમજાવે છે; તેને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહે છે.

૧. વેળા દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—હમણા, અત્યારે, એટલામાં, ક્યારે, જ્યારે, ત્યારે, ઝડ, ઝડપ, નિત્ય, પહોર, પરાર, હમેશાં, વારેવારે, ઇત્યાદિ.

૨. ઠેકાણું દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—જ્યાં, જહિં, ત્યાં, તહિં, જ્યાં, અહિં, આગળ, પાસે, નજીક, દૂર, છેડે, વેગળે, પુંડે, ઉપર, નીચે, મધ્યે, આમ, આણીતરફ, ઇત્યાદિ.

૩. રીત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—આમ, એમ, જેમ, તેમ, કેમ, આસ્તે, ધીમે, જરૂર, જ, ખરેખર, કદાચ, રખે, હા, તકાતક, ઇત્યાદિ.

૪. નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—ન, નવ, નહિ, ના, મા.

૫. ઉપર સિવાયના બીજા.—જરા, હીક, થોડું, થાણું, ભલે, સાકું, વગેરે.

સૂચના:—કેટલાક અવ્યય નામને ઠેકાણે વપરાય છે, તેથી તેને વિભક્તિના કોઈ કોઈ પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, મેડેથી ખુરશી લાવ, તેને બદલે ઉપરથી ખુરશી લાવ. એમાં 'ઉપર' અવ્યયને પાંચમી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેલો છે. તેમજ ઉપરનો, ક્યારનો, અહિંથી, ત્યાંથી, અત્યારમાં, વગેરેમાં કેટલીક વિભક્તિ લાગે છે; પણ તેમને જાતિ, વચન, તેમજ સંવર્ણી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી માટે તેમજ અવ્યયમાંજ ગણવા. પદચ્છેદમાં વિભક્તિનો લાગેલો પ્રત્યય કહેવરાવવો નહિ.

હોડા ધણા દોડ્યો, ઘોડી ધણી ઘોડી, ઘોડું ધણું દોડ્યું, ઘોડા, ધણા દોડ્યા, ઘોડાં ધણાં દોડ્યાં, આ વાક્યોમાં ધણો, ધણી, ધણું, ધણા, ધણાં માત્ર ક્રિયાવિશેષણ છે, તે ક્રિયાપદના રૂપ પ્રમાણે ફરે છે. જ્યારે અવ્યયનો શબ્દ હકલને ક્રિયાનો ગુણ બતાવે, ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, ને ખીજે ઠેકાણે એકલું ક્રિયાવિશેષણ કહેવું.

નામથી ક્રિયાનો વધારો:—કેટલીક વખત ક્રિયાપદની પહેલાં ક્યાં, ક્યારે, ક્યારથી, ક્યાંથી, વગેરે મૂકીને સવાલ પૂછીએ તેનો જવાબ નામ વડે મળે છે. જેમ, ક્યાં જાઓ છો ? ઘેર. ક્યારે આવશો ? રાતે. ક્યારથી જાણે છે ? વર્ષથી. ક્યાંથી આવ્યો ? વડોદરેથી, આ 'ઘેર,' 'વર્ષથી,' 'વડોદરેથી' 'ક્રિયાવિશેષણનું' કામ કરે છે, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તેમને ક્રિયાવિશેષણના ખાનામાં મૂકવા; પરંતુ ઘર નામ પરથી ઘેર, રાત નામ પરથી રાતે, વર્ષ નામ પરથી વર્ષથી, વડોદરા નામ પરથી વડોદરેથી શબ્દ થયેલા છે, તેથી પદ્મચ્છેદમાં તે તે શબ્દોને નામના વર્ગમાં જ ગણવા.

મનોચિત્ર ૧૨.

નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કયા છે ? તથા ક્રિયાવિશેષણનું કામ કરનાર નામ ક્યાં છે ? તથા તે શું બતાવે છે ?

૧. નાનાં છોકરાં ધણું હાંથે છે.	૧૧. ભરવાડ બકરાંને સીમમાં લઈગયો.
૨. ત્યાં ધણાં છોકરાં રમતાં હતાં.	૧૨. ડાહ્યા માણસો વહેલા ઉઠે છે.
૩. ગંદી છોડી જલદી નાહ.	૧૩. હમન બે વર્ષથી અંગ્રેજી જાણે છે.
૪. મૂખ છોકરાં પાછળથી પસ્તાય છે.	૧૪. સાપ દરમાં ગયો.
૫. છોકરા જૂન દોડ્યા.	૧૫. બોરડીએ બોર બેઠાં છે.
૬. છોડ પાછળ રહ્યો.	૧૬. છોકરાં મેદાનમાં રમે છે.

૭. ચીમન, કાલે આવળે. ૧૭. અહિં બહો તાપ પડે છે.
 ૮. હગન, ક્યાં જાય છે ? ૧૮. ભાદરમાં પૂર આવ્યું છે.
 ૯. મોઢું કેમ ટતરી ગયું ? ૧૯. મગનનું ઘર આમ છે.
 ૧૦. હગન. મગનને સારીપેઠે ઝાળખે છે. ૨૦. હગને સવારમાં દવા પીધી છે.

પાઠ ૨૨. વાક્યપૃથક્કરણ.

(કર્તા, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાપૂરકના વધારા સહિત.)

૧. ક્રિયાના વધારા તરીકે સુખ્યત્વે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય વપરાય છે. જેમ, તે કાલે ગયો (કાળ), તે અહિં આવશે (સ્થળ), તે નહિ આવે (નકાર), અમે કદાચ આવીએ (સંશય), તે જરા દોડ્યો (સ્થિતિ-ન્યુનતા), ઇત્યાદિ.

૨. ક્રિયાવિશેષણને અર્થે આવતાં નામ, સર્વનામથી ક્રિયાનો વધારો થઈ શકે છે. જેમ, હું બે કલાક સૂતો (કાળ), તે બે વર્ષ-થી ભણે છે (કાળની મર્યાદા), તે સુરત ગયો (સ્થળ), સાપ દરમાં પેડો (સ્થળ), ગાડી રાજકોટથી છટી (સ્થળનો વિયોગ).

મધુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે ?		કું કણું ?	
	કર્તા	કર્તાના વધારો	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.
૧. આપણે આજ એક નવી રમત રમીશું.	આપણે.		રમીશું.	એક નવી રમત.
૨. અહિં દોર પાણી પીએ છે.	દોર.		પીએ છે.	અહિં (સ્થળ).
૩. તે કેમ રડે છે ?	તે.		રડે છે.	કેમ (રીત).
૪. ભરવાડ બકરાને સીમાં લઈ ગયો.	ભરવાડ.		લઈ ગયો.	સીમાં (સ્થળ).
૫. ભગુ મોટો આવ્યો.	ભગુ.		આવ્યો.	મોટો (કાળ).
૬. પાણીમાં આ શું પડ્યું છે ?	શું.	આ.	પડ્યું છે.	પાણીમાં (સ્થળ).
૭. હું તને એ પતાસાં વધારે આપીશ.	હું.		આપીશ.	વધારે (સ્થિતિ).
૮. મેં તે કડકો અંગારામાં મૂક્યો.	મેં.		મૂક્યો.	અંગારામાં (સ્થળ).
૯. ગુલામમાં એવા ધણા તાં તાંતણાં.	તાંતણાં.	એવા	હોય છે.	ગુલામમાં (સ્થળ).

મનોધર્મ ૧૩.

નીચેનાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો.

૧. હું તને રજા વહેલી આપીશ.
૨. પેલો છોકરો અંગ્રેજ રોજ ખેલે છે.
૩. સારા લોક હંમેશાં પ્રાર્થના કરે છે.
૪. મહેતાજીએ છોકરાને છ વાગ્યે રમાડયાં.
૫. તેણે આંધળાને બહાર કઢ્યો.
૬. નાનો ભાઈ નિશાળે જાય છે.
૭. વાડીમાં છ માણસો મજૂરી કરે છે.
૮. છોકરે ગજવામાં હાથ ધાલ્યો હતો.
૯. ફત્તરીએ સસલીને પાસે આવવા દીધી.
૧૦. તેણે ઘરમાં મિલાડી પાળી છે.
૧૧. આ ફત્તરો અબજયા માણસને આચિંતો કરે છે.
૧૨. અંચળે નાનો વીંજણો સારો ભર્યો.
૧૩. તે પાઠ સારો કર્યો છે.
૧૪. તેણે દેશાઈને વતન કાયમ કરી આપ્યું.
૧૫. પેલા ભટ્ટજીએ પેલી ડોસીને પાસે બોલાવી કહ્યું.
૧૬. તેણે કોઈ મુસલમાનને મહોલ્લાને નાકે ઉમેલો જોયો.

પાઠ ૨૩. પદ્મછેદ.

[શબ્દના પાંચે વર્ગ (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય સહિત)
આળખતાં].

એટલામાં સુમિત્રા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેમને ત્રણે જણે નમન કર્યું ને આજ્ઞા માગી. (આ વાગ્યોનું નમુના દાખલ નીચે પદ્મછેદ કરી બતાવ્યું છે.)

ઐટલામાં:—આરે આવી પહોંચ્યા તે બતાવે છે માટે વખત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

સુમિત્રા:—પ્રાણીનું નામ માટે નામ, આવી પહોંચ્યાં ક્રિયાપદનો કર્તા.

ત્યાં:—આં આવી પહોંચ્યા તે બતાવે છે માટે ઠેકાણું બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

આવી પહોંચ્યાં:—આવી પહોંચવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

તેમને:—સુમિત્રાને ઠેકાણે છે માટે સર્વનામ.

ત્રણે:—જણ કેટલા છે તે બતાવે છે માટે વિશેષણ.

જણે:—પ્રાણીનાં નામ માટે નામ, કર્યું ક્રિયાપદના કર્તા.

નમન:—ક્રિયાનું નામ માટે નામ, કર્યું ક્રિયાપદનું કર્મ.

કર્યું:—કરવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

ને:—અવ્યય.

આજ્ઞા:—ક્રિયાનું નામ માટે નામ, માગી ક્રિયાપદનું કર્મ.

માગી:—માગવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

પાઠ ૨૪. ટુંકાં વાક્યો બનાવવા વિષે.

૧. નીચેના શબ્દોની આગળ તે “શું કરે છે” તે બતાવનાર

અકેક શબ્દ મૂકી વાક્ય બનાવો.

૧. લુહાર

૬. શિક્ષક

૨. દરજી

૭. વાંદરો

૩. ખેડૂત

૮. બાળક

૪. પંખી

૯. સાપ

૫. છોકરાં

૧૦. ટોર

૨. નીચેનાં ક્રિયાપદોની પહેલાં 'કર્તા' મૂકી વાક્ય બનાવો.

૧. નાહો.	૬. આવશે.
૨. હીંડે છે.	૭. નાચ્યાં.
૩. ખસશે.	૮. થાક્યો.
૪. પડ્યાં.	૯. ચાલે છે.
૫. ગયો.	૧૦. ખોલે છે.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં રહી ગયેલ 'કર્મ' મૂકી બતાવો.

૧. ભિખારી	માગે છે.	૭. ફૂકડી	સેવે છે.
૨. છોકરાં	ખાય છે.	૮. શિક્ષકે	લખાવ્યું.
૩. રાજા	આપે છે.	૯. નરોત્તમે	ભાંગી.
૪. લહીઓ	લખશે.	૧૦. મગન	લાવ્યો.
૫. મગને	પાડ્યું.	૧૧. મણીએ	ખોલાવ્યો.
૬. છગન	શોધે છે.	૧૨. લલ્લુએ	રમાડ્યો.

૪. નીચેનાં ક્રિયાપદની પહેલાં કર્તા, અથવા કર્તાકર્મ મૂકી બતાવો. પહેલા વાક્યમાં 'કોણ ખેંચે છે' પૂછવાથી કર્તા, ને 'શું ખેંચે છે' પૂછવાથી કર્મ માલમ પડશે. એ રીતે બધાં વાક્ય બરાવવાં.

૧. ખેંચે છે.	૬. ચડ્યો.
૨. લખાવશે.	૭. ખસેડ્યું.
૩. રંગી.	૮. પકડ્યો.
૪. ઘોડાં.	૯. કરડ્યો.
૫. આવ્યો.	૧૦. સળગાવે છે.

૫. પાટિયાપર નીચે આપેલા શબ્દો લખી તેમાંથી એકને કર્તા, અને એકને ક્રિયાપદ તરીકે; અથવા એકને કર્તા, એકને કર્મ, અને એકને ક્રિયાપદ તરીકે લેવરાવી વાક્યો રચાવો.

મગન, રામજી, નરોત્તમ, પુરુષોત્તમ, રાણીસાહેબે, અક્ષર, પાઠ, ખીચડી, લખે છે, વાંચતો હતો, બખ્ખા કરે છે, જાગી ઉઠ્યો, વહેંચી અપાવી.

સૂચના:—પ્રથમ એક ક્રિયાપદ લઈ તેનાં કર્તાકર્મ ખોળાવવાથી જ વાક્ય રચી શકાશે.

૬. ઝાડ, શકરિયાં. છોડ, હાથ, બાજરો આ શબ્દો નીચેના ક્રિયાપદોના કર્તા તરીકે જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

વધ્યો, સળગી ગયો, ભાંડ્યો, પડ્યું, વાળ્યાં.

૭. લીમડો, ડાંગર, ચણા, ડમરો, બાજરો, અંખ આ શબ્દો નીચેનાં વાક્યોમાં કર્મ તરીકે જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

૧. કાશી ખાડે છે.

૨. જમના દળે છે.

૩. ઘોડો ખાય છે.

૪. ભીમાએ બગાડી.

૫. મગને રોપ્યો.

૬. ગોવિંદે વાળ્યો.

૮. ચોમાસામાં, આશા, સોમવારે, શેર, ગજ, માસીએ આ શબ્દો નીચેનાં વાક્યોમાં જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

હું આવીશ.

વરસાદ વરસે છે.

બ્રાહ્મણ રાખે છે.

ખુશાલદાસે મોળ લીધો.

ગજઆણી ખરીદી.

કાશીએ મશરૂ લીધો.

૯. નીચેનાં વાક્યોમાં કર્તાને ઓળખાવનાર શબ્દ (વિશેષણ) મૂકો.

૧. ચક્રો ભોલ્યો.	૪. પંખી ઉડ્યાં.
૨. હાર તૂટી.	૫. પેટી પડી.
૩. બળદ દોડે છે.	૬. પૂર આવ્યું.

૧૦. નીચેનાં વાક્યોમાં કર્મને ઓળખાવનાર શબ્દ (વિશેષણ) મૂકો.

૧. મગને પાઠ વાંચ્યા.	૪. છગને નંબર લીધો.
૨. લલ્લુએ ઘોડો ખરીદ્યો.	૫. રાજાએ આદાણને ખોલાવ્યો.
૩. કાશીએ રોટલો ઘડ્યો.	૬. મણીએ ખીચડી ખાધી.

૧૧. નીચેના કોઠામાં ક્રિયા કયે વખતે, કયે ઠેકાણે, અને કેવી રીતે બની તે જણાવનાર શબ્દો (ક્રિયાવિશેષણો) ઉમેરો.

કયે વખતે ? (ક્યારે ?)	કયે ઠેકાણે ? (ક્યાં ?)	કેવી રીતે ? (કેમ ?)
--------------------------	---------------------------	------------------------

ક્રિયા	આજ	વેગળે	ઝડપટ	ગયો.
છોકરો				વાંચે છે.
મગન				દોડ્યો.
ઘોડો				ઉડ્યાં.
પંખી				ખોલ્યાં.
જનાવરો				રમે છે.
છોકરાં				જેયું.
કેશવલાલે				ભૂલી ગયા.
મહેતાજી				વઢી પડી.
ખિલાડીઓ				ઘડી.
ખુરસી				ખાઈ ગયો.
વાંદરો				

પાઠ ૨૫. સવાલો.

૧. વાક્ય એટલે શું? એક શબ્દનાં વાક્ય આપો, એને વાક્યમાં કેમ મળાય ?
૨. શબ્દ એટલે શું ?
૩. સ્વર, હ્રસ્વ સ્વર, અને દીર્ઘ સ્વર એટલે શું? અને તે કયા કયા?
૪. વ્યંજન એટલે શું ? અને તે કયા કયા ?
૫. ખારાક્ષરી, અનુસ્વાર, અને વિસર્ગની વ્યાખ્યા આપો.
૬. જોડાક્ષર એટલે શું ?
૭. ક્ષ અને જૂ એ કયા કયા વ્યંજન મળવાથી થયેલ છે ?
૮. જોડાક્ષર વાંચવાની રીત બોલો.
૯. વાક્યના બે ભાગ કયા ?
૧૦. નામ એટલે શું ?
૧૧. ક્રિયાપદ એટલે શું ?
૧૨. ક્રિયાપૂરક એટલે શું ?
૧૩. કર્તા એટલે શું? તેને શોધી કાઢવાની રીત બોલો.
૧૪. કર્મ એટલે શું? તેને શોધી કાઢવાની રીત બોલો.
૧૫. સર્વનામ એટલે શું? કયા કયા શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે ?
૧૬. વિશેષણ એટલે શું? એ નામ પાડવાનું કારણ શું ?
૧૭. વિશેષ્ય કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.
૧૮. વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ કયાં? એમનું પદ-છેદ કેમ કરવું?
૧૯. અવ્યય કોને કહે છે?
૨૦. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કોને કહે છે ?
૨૧. વેળા, ઠેકાણું, રીત, ને નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના દાખલા આપો.
૨૨. ક્રિયાનો વધારો ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય સિવાય શા વડે થાય છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

ભાગ ૨ જો. ધોરણ પાંચમા માટે.

પાંચમા ધોરણમાં “ શબ્દવિન્યાસ અને વાક્યવિન્યાસનાં મૂળતત્ત્વો (પ્રયોગો સાથે) ” આટલું શીખવવાનું છે તે નીચેને ક્રમે ચલાવવું.

પાઠ ૧. નામના પ્રકાર.

પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ, વગેરેને ઓળખવા માટે માણસોએ તેનાં નામ પાડેલાં છે. જે દરેક પ્રાણી, વનસ્પતિ, કે પદાર્થને માટે જુદાં જુદાં નામ પાડ્યાં હોત, તો તે એટલાં બધાં થઈ જત, કે પછી આપણે તે નામ વડે વસ્તુ ઓળખી શકત નહિ; માટે એકજ જાતની અને સરખા ગુણવાળી વસ્તુઓનાં, બધાંને લાગુ પડે એવાં સામાન્ય નામ પાડેલાં છે. જેમ, માણસ શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગનાં દરેક પ્રાણીનું નામ છે. વડ શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગનાં દરેક ઝાડનું નામ છે. ખુરસી શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગની દરેક વસ્તુનું નામ છે.

સામાન્ય નામ:--જે નામ કોઈ આખા વર્ગને, અથવા તે વર્ગમાંની દરેક વસ્તુને સરખી રીતે લાગુ પડે છે તે. જેમ, પુરૂષ, કાકા, ઘોડો, ચક્લી; લીમડો, મોગરો; દેશ, પર્વત, નદી, શહેર; ટેબલ, સાંકળ; સંધ,* કાફલો; સોનું,+ લાકડું, પત્થર, તેલ,

* સંધ, ટોળું, સૈન્ય, વર્ગ, કાફલો, પલટણ, વગેરે સામાન્ય નામોને કોઈ સમૂહવાચક નામ કહે છે. જે નામ વડે વસ્તુને સમૂહ એક પદાર્થ છે એમ બતાવાય, તો તે નામ સમૂહવાચક નામ કહેવાય. સમૂહવાચક નામ અને સામાન્યનામમાં ફેર એટલો છે કે સામાન્ય નામ આખા વર્ગના હ્રદ્ય પદાર્થને પણ લાગુ પડે છે, તેમ એ નામ લાગુ પડતાં નથી. એ આખા સમૂહને માટે જ વપરાય છે.

+ સોનું, રૂપું, લોહું, તાંબું, પત્થર, લાકડું, માટી, પાણી, દૂધ, તેલ, ઘી, મધ, ધડું, જીવાર, રૂ, રેશમ, વગેરે સામાન્ય નામોને કોઈ પદાર્થવાચક નામ કહે છે. પદાર્થ=મૂળ પદાર્થ. જેમાંથી વસ્તુઓ અને તે પદાર્થનું નામ, તે પદાર્થવાચક નામ. લાકડું એ પદાર્થ-

ધત્તાદિ. આવાં નામોને કેટલાક જાતિવાચક નામ પણ કહે છે, કેમકે તેથી પ્રાણી, વનસ્પતિ કે પદાર્થની જાત ઓળખાય છે.

રોગ, સંખ્યા, વજન, માપ, વખત, અને અંતર ખતાવનાર નામો પણ સામાન્ય નામમાં ગણાય છે. જેમ તાવ, કાલેરા; સૈકો, દશકો; શેર, તોલો; ગજ, તસુ; વર્ષ, ઘડી; કોસ, ગાઉ; ધત્તાદિ.

સામાન્ય નામની પહેલાં સંખ્યા લગાડી શકાય છે, જેમ પાંચ છોકરા, દશ લીમડા, સાત ખુરસી, બે કાફલા, વગેરે.

૧. છોકરો રમે છે.

૨. છોડી સુખી છે.

૩. દેશ વિસ્તીર્ણ છે.

૪. શહેર ધનાઢ્ય છે.

૫. નદી ઉંડી છે.

૧. રમણલાલ રમે છે.

૨. મણી સુખી છે.

૩. હિંદુસ્તાન વિસ્તીર્ણ છે.

૪. મુંબઈ ધનાઢ્ય છે.

૫. નર્મદા ઉંડી છે.

પહેલા વાક્યમાં રમનાર ‘છોકરો’ છે, પણ તેથી ક્યો છોકરો તેનો ભાસ થતો નથી; પણ ‘રમણલાલ’ કહેવાથી એકજ છોકરાનો ભાસ થાય છે. બીજા વાક્યમાં છોડી કહેવાથી કઈ છોડી તેનો ભાસ થતો નથી; પણ ‘મણી’ કહેવાથી એકજ છોડીનો ભાસ થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેશ, શહેર, અને નદી કહેવાથી ક્યો દેશ, કયું શહેર, કઈ નદી, એ ચોક્કસ થતું નથી; પણ હિંદુસ્તાન, મુંબઈ, અને નર્મદા કહેવાથી ચોક્કસ સ્થળ વિષે કહ્યું છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. માટે છોકરો, છોડી, દેશ, શહેર, નદી એ સામાન્યનામ કહેવાય, અને રમણલાલ, મણી, હિંદુસ્તાન, મુંબઈ, નર્મદા એ વિશેષ નામ કહેવાય.

વાચક નામ; અને ટબલ, ખુરસી, પત્રગ તે સામાન્ય નામ. પદાર્થવાચક નામની પહેલાં સંખ્યા જોડી શકાતી નથી. પાંચ ધી, બે તેલ, છ દારૂ જેમ બોલાય નહિ, અને કદાચ બોલીએ તો ત્યાં તેની જાત ખતાવે છે. પાંચ ધી=પાંચ જાતનાં ધી.

વિશેષનામ:—એક જ માણસ કે સ્થળનું ખાસ નામ તે વિશેષનામ કહેવાય.

વાર, પખવાડીઉં, મહિના, અને તહેવારનાં નામ પણ વિશેષનામમાં ગણાય. જેમ, સોમવાર, શુકલપક્ષ, માહ, દિવાળી, વગેરે. વિશેષનામની સાથે સંખ્યાવાચક શબ્દ જોડી શકાતા નથી.

ટીપ:—પ્રાણીમાં માત્ર મનુષ્ય જાતિમાં દરેકને ઓળખવાને તેનાં ખાસ નામ પાડેલાં છે, ખીજાં પ્રાણીનાં ખાસ નામ પાડેલાં નથી. કોઈ પ્રસંગે પાડેલાં હોય, તો તે પણ વિશેષનામ કહેવાય. જેમ, ટીપુ (કૂતરાનું નામ). તેમજ પદાર્થમાં માત્ર સ્થળનાં—ખંડ, દેશ, પર્વત, નદી, સમુદ્ર, વગેરેનાં—ખાસ નામ પાડેલાં છે. ખીજા પદાર્થનાં ખાસ નામ પાડેલ જણાય, તો તે પણ વિશેષનામ કહેવાય. જેમ, કોલિન્દર (હીરાનું નામ).

છાશમાં ખટાશ છે, મગનને ઉંઘ આવે છે, રાણી સાહેબમાં દયા ધણી છે; તેણે માર ખાધો. આ વાક્યોમાં ‘ખટાશ’ ગુણનું, ‘ઉંઘ’ સ્થિતિનું, ‘દયા’ લાગણીનું, અને ‘માર’ ક્રિયાનું નામ છે. આ નામો ભાવવાચક નામ કહેવાય છે, ભાવ એટલેજ ગુણ, સ્થિતિ, લાગણી કે ક્રિયા.

ભાવવાચક નામ:—જે નામો ગુણ, સ્થિતિ, લાગણી, કે ક્રિયા બતાવે તે.

૧. ગુણનાં નામ:—મેઠાઈ, અદેખાઈ, ઉંડાણ, રતાશ, ભોળપણ, ગાંડપણ, બહાદુરી, વિદ્વત્તા, દાસત્વ, સૌંદર્ય, ધીરજ, હિમ્મત, વગેરે.

૨. સ્થિતિનાં નામ:—ઉંઘ, તન્દુરસ્તી, વગેરે.

૩. લાગણીનાં નામ:—દયા, હરખ, ખ્યાર, હેત, શોક, દુઃખ, વેર, વગેરે.

૪. ક્રિયાનાં નામ:—વાંચવું, વાંચન, દોડવું, દોડ, ગતિ, દોડા-દોડ, મરણ, માર, રમત, વધધટ, પડાપડી, ખડખડાટ, વગેરે.

૫. હુન્નર અને વિદ્યાનાં નામ:—રંગાટ, વણાટ; ગણિત, ખગોળવિદ્યા.

ભાવવાચક નામની પહેલાં સંખ્યા લગાડી શકાતી નથી, જો લગાડાય તો તે ઠેકાણે તે સામાન્ય નામ થઈ જાય છે. જેમ, કોલે-રાથી ઘણાં મરણ થયાં. આ વાક્યમાં 'મરણ' સામાન્ય નામ છે.

ભાવવાચક નામો ઘણું કરીને નીચેની રીતે બને છે.

વિશેષણ પરથી:—ડાહો, ડહાપણ; આજસુ, આજસ.

નામ પરથી:—મિત્ર, મૈત્રી; ચાર, ચોરી; દીવાન, દીવાની.

ક્રિયાપદ પરથી:—દેખ, દેખાવ; વિચારવું, વિચાર.

મનોરથ ૧.

નીચેનાં નામમાંથી સામાન્ય, વિશેષ, અને ભાવવાચક નામ ખોળી કાઢો.

રજપુત, રાજ, મેવાડ, રાજ, રાણો, રાજસિંગ, રાણી, કલાક, પુત્ર, જન્મ, કુંવર, ભાવ, ખેઠક, ગાદી, વિચાર, ખેદ, ટટો, યુક્તિ, તરવાર, મ્યાન, પ્રાણ, ઘડી, ઉપયોગ, પિતા, ને વચન.

પાઠ ૨. ક્રિયાપદના પ્રકાર.

૧. ભગુ જાય છે.

૨. ઘોડો દોડે છે.

૩. છગન નહાય છે.

૪. લલ્લુ રખડે છે.

૫. દોરો લટકે છે.

૬. મગન પાઠ વાંચે છે.

૭. માળી હાર ગુથે છે.

૮. ગાયે પાણી પીધું.

૯. તું ગાય દોહશે ?

૧૦. વૈદ તેને દવા આપે છે.

આ બધાં વાઙ્મોમાં ક્રિયાનો અર્થ પૂરો સમજાય છે. પહેલાં પાંચ વાઙ્મોમાં જાય છે, દોડે છે, નહાય છે, રખડે છે, અને લટકે છે ક્રિયાપદ છે, અને તેના કર્તા અનુક્રમે, ભગુ, ઘોડો, છગન, લલ્લુ, અને દોરો છે, આ બધા કર્તા જે ક્રિયા કરે છે તે પોતા પર કરે છે, બીજી વસ્તુપર કરતા નથી; એટલે આ વાઙ્મોમાં ક્રિયાપદને કર્મ નથી.

છેલ્લાં પાંચ વાઙ્મોમાં વાંચે છે, ગુંથે છે, પીધું, દોહશે, અને આપે છે ક્રિયાપદ છે, અને તેના કર્તા અનુક્રમે મગન, માણી, ગાયે, તું, અને વૈદ છે. આ બધાં વાઙ્મોમાં કર્તા જે ક્રિયા કરે છે, તે પોતા પર ન કરતાં બીજી વસ્તુ પર કરે છે; એટલે એમાં કર્મ છે. આ વાઙ્મોમાં અનુક્રમે પાદ, હાર, પાણી, ગાય, અને દવા કર્મ છે,

આ પરથી ક્રિયાપદની બે જાત થાય છે, કર્મ વગરનાં અને કર્મવાળાં.

જે ક્રિયાપદને કર્મ નથી હોતાં, એવાં ક્રિયાપદને અકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે.

અકર્મક (અ=નહિ+કર્મન+ક) જેને કર્મ નથી તે. એમાં કર્તાની ક્રિયા કર્તા પર જ લાગુ પડે છે.

જે ક્રિયાપદને કર્મ હોય, એવાં ક્રિયાપદને સકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે.

સકર્મક (સ=સાથે+કર્મન+ક) કર્મ સાથે છે જેને તે. એમાં કર્તાની ક્રિયા કોઈ બીજાં વાણી વસ્તુ પર લાગુ પડે છે.

ક્રિયાપદને ઓળખવાની સહેલી રીત:—ક્રિયાપદની પહેલાં કોણ અથવા કોણે, અને શું અથવા કોને મૂકી સવાલ પૂછવા. જે બંનેના જવાબ એકજ આવે તો ક્રિયાપદ અકર્મક જાણવું, ને જુદાજુદા જવાબ આવે તો સકર્મક ક્રિયાપદ જાણવું. જેમ, મગન દોડે છે. એમાં 'દોડે છે' વિષે આમ સવાલ પૂછાય. કોણ દોડે છે ?

મગન. શું દોડે છે ? મગન. માટે દોડે છે' અકર્મક ક્રિયાપદ. રાજ-
એ બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી. એમાં કાણે આપી ? રાજએ. શું
આપી? બ્રાહ્મણને દક્ષિણા, માટે 'આપી' સકર્મક ક્રિયાપદ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદ:—તે સંખ્યામાં થોડાં છે. તે ગતિ
ને સ્થિતિ બતાવે છે.+

ગતિવાચક:—જવું, આવવું, ચાલવું, હીંડવું, દોડવું, નાસવું, પડવું,
ચડવું, ઉતરવું, ફરવું, ભમવું, ભટકવું, રખડવું, રજાવું, આખડવું, ઇત્યાદિ.

સ્થિતિ બતાવનાર:—હોવું, થવું, રહેવું, વસવું, ઉંઘવું,
સૂવું, જાગવું, જીવવું, શરમાવું, બળવું, ફૂલવું, ઇત્યાદિ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદ કેટલેક પ્રસંગે પૂર્ણ કહેવાતું બતાવતાં
નથી, તેની સાથે કર્તાની સ્થિતિ બતાવનાર શબ્દ આવે, ત્યારે તે
પૂર્ણ કહેવાતું બતાવે છે. એ ક્રિયાપૂરક શબ્દને છોકરાં ભૂલથી કર્મ
ધારી અકર્મક ક્રિયાપદને સકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે, તે પર છોકરાંનું
લક્ષ ખેંચવું, એમાં કર્તાની ક્રિયા બીજી વસ્તુ પર થતી નથી માટે
સકર્મક ક્રિયાપદ ન કહેવાય, જેમ, મગનલાલ મહેનતુ છોકરો છે,
તે રાજા થયો, છગન નોકરે રહ્યો. એમાં મહેનતુ છોકરો, રાજા અને
નોકર ક્રિયાપૂરક શબ્દ છે.

કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ:—કરવું, ધડવું, બાંધવું, રચવું,
ફેરવવું, શીખવું, મેળવવું, હાંકવું, પાળવું, લખવું, વાંચવું, જાણવું,
વચવું, પાચરવું, કહેવું, ખાવું, દેવું, ખેંચવું, ઇત્યાદિ ધણાં છે.

દ્વિકર્મક (એ કર્મવાળા) ક્રિયાપદ:—કેટલાંક સકર્મક ક્રિયા-
પદને એ કર્મ હોય છે. જેમ, વેદે ઐરીને દેવા આપી, એરે તેને
લાકડી મારી. 'ઐરીને' અને 'દેવા' એ આપી ક્રિયાપદનાં, અને

+ વૃદ્ધિ, લય, ભય, જીવિત, મરણ, લગ્ન, મત્તા, સ્થિતિ, જાગરણ,
શયન, કીડા, રુચિ, અને દીપ્તિ વગેરે અર્થના ધાતુઓને અકર્મક કહે છે.

‘તેને’ અને ‘લાકડી’ એ મારી ક્રિયાપદનાં કર્મ છે. જેના પર આપવાની કે મારવાની ક્રિયા લાગુ થઇ તે ગૌણકર્મ, અને આપવાની કે મારવાની વસ્તુ તે પ્રધાનકર્મ કહેવાય છે. આ વાક્યોમાં ‘દેવા’ અને ‘લાકડી’ પ્રધાન કર્મ છે, અને ‘ઝેરીને’ અને ‘તેને’ એ ગૌણ કર્મ છે. દે, આપ, પા, કહે, બોલ, માર, શીખવ, બણાવ, જણાવ, ઇત્યાદિ ક્રિયાપદો દ્વિકર્મક છે,

પાઠ ૩. સર્વનામના પ્રકાર.

૧. પુરુષવાચક સર્વનામ.

(૧) હું નિશાળે જાઉં છું, (૨) તું આવે છે ? (૩) તે નહિ આવે, (૪) આપણે તો નિશાળે જવું જ જોઇએ, (૫) આપ ક્યારે પધારશો ?

પહેલા વાક્યમાં ‘હું’ સર્વનામ બોલનારને ઠેકાણે, બીજા વાક્યમાં ‘તું’ સર્વનામ જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે, ત્રીજા વાક્યમાં ‘તે’ સર્વનામ જેને વિષે વાત ચાલે છે તેને ઠેકાણે, ચોથા વાક્યમાં ‘આપણે’ સર્વનામ બોલનાર તથા જેની સાથે વાત કરાય છે તેને ઠેકાણે, અને પાંચમા વાક્યમાં ‘આપ’ સર્વનામ સામા માણસને માન આપીને બોલાવતાં વપરાયું છે.

સર્વનામના પુરુષ ત્રણ છે. પહેલો, બીજો, ત્રીજો.

પહેલો પુરુષ સર્વનામ:—હું. એ બોલનાર માણસને ઠેકાણે વપરાય છે.

બીજો પુરુષ સર્વનામ:—તું. એ જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ:—તે. એ જેને વિષે વાત ચાલતી હોય તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

પહેલા બીજા પુરુષનું સર્વનામ:—આપણે. એ બોલનાર અને જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

બીજા પુરુષનું માનોક્ત સર્વનામ:—આપ. સામા માણસને માન આપ્યા સિવાય બોલાવીએ, તો ત્યાં ‘તું’ વપરાય; માન આપીને બોલાવીએ, તો ‘તમે’ વપરાય; અને વિશેષ માન આપીને બોલાવીએ, તો ‘આપ’ વપરાય છે.

હું, આપણે, તું, આપ, તે, આ સર્વનામથી કયા પુરુષની વાત છે તે સમજાય છે, માટે તેને પુરુષવાચક સર્વનામ કહે છે.

૨. પ્રશ્નિવાચક સર્વનામ.

કોણ ગયું? માણસ. શું લાવ્યા? અનાજ. ક્યું? ઘઉં. ક્યાને વાગ્યું? મોતીલાલને. કોણ, શો-શી-શું, ક્યો-કઈ-ક્યું આ શબ્દો પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાય છે, માટે તેને પ્રશ્નિવાચક સર્વનામ કહે છે.

પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાતાં સર્વનામોને પ્રશ્નિવાચક સર્વનામ કહે છે. ઉદાહરણ-કોણ, શો-શી-શું, ક્યો-કઈ-ક્યું, કેવું-કેટલું-કેવડું.

૩. સ્વવાચક સર્વનામ.

(૧) હું પોતે આવીશ, (૨) તમે પોતે આવજો, (૩) તે પોતે જશે. (૪) લશ્તુ પોતે આવશે. પહેલા, બીજા, ત્રીજા વાક્યમાં ‘પોતે’ શબ્દ સર્વનામ સાથે, અને ચોથા વાક્યમાં નામ સાથે આવેલો છે.

‘પોતે’ શબ્દ પુરુષવાચક સર્વનામ અથવા નામની સાથે પોતાપણનો અર્થ સામેલ કરવાને વપરાય છે, માટે તેને સ્વવાચક સર્વનામ કહે છે. સ્વ એટલે પોતાની જાત.

ટીપ:—કોઈવાર ‘પોતે’ ને બદલે ‘પ’ડે, જાતે, હાથે, મેળે, આપ, આપોઆપ, ખુદ આ શબ્દો વપરાય છે. તેને સ્વવાચક

સર્વનામમાં ગણવા. કવિતામાં 'પોતે' ના અર્થમાં નિજ પણ વપરાય છે. જેમ, "નિજનો ખુની જનો ગણી લહે" (જુની સાતમી ચોપડી).

૪. દર્શક સર્વનામ.

૧. પાંજરામાં આ શું છે ?

૨. તમે તો આ સાઈ ને પેલું નહાઈ એમ જ ક્યાં કરો છો.

૩. જૂઠું બોલવું એ મહા પાપ છે.

પહેલા વાક્યમાં 'આ' શબ્દ પાંજરામાંની વસ્તુ બતાવીને તેને માટે વાપર્યો છે.

બીજા વાક્યમાં 'આ' અને 'પેલું' શબ્દ કોઈ વસ્તુ અથવા એવું કશું બતાવીને વાપર્યા છે.

ત્રીજા વાક્યમાં 'એ' શબ્દ જુઠું બોલવાને માટે વાપર્યો છે.

બહુ નજીકના પ્રાણીપ્રદાર્થને માટે 'આ', તેનાથી જરા દૂરના પ્રાણી પદાર્થને વાસ્તે 'એ', અને ઘણા આંધેના પ્રાણી પદાર્થને વાસ્તે 'પેલો', 'ઓલ્યો' શબ્દ વપરાય છે.

આ, એ, પેલો, ઓલ્યો શબ્દ કોઈ પ્રાણી પદાર્થને નજરે બતાવવાની પેઠે ભાસ કરે છે; માટે તેને દર્શક (બતાવનારાં) સર્વનામ કહે છે.

૫. અનિશ્ચિત સર્વનામ.

૧. કોઈ મારી મશ્કરી કરે છે.

૨. તને કાંઈ થયું છે.

૩. અહિં કંઈ પડેલું છે.

૪. અમુકને ગોળ અને અમુકને બોળ; એમ કેમ?

૫. કશાથી માઈં માથું ફટકું.

૬. પોપટ બીજું કશું ખાય ખરો ?

૭. હવે ફલાણુને બોલાવીશ.

૮. કેટલાક તો ગેડીદડે રમે છે.

ઉપલાં વાક્યોમાં કોઈ, કાંઈ, કંઈ, અમુકને, કશાથી, બીજું, કશું, ફલાણુને, કેટલાક, આ શબ્દો કયા પ્રાણી પદાર્થને વારતે વપરાયલા છે તે નિશ્ચિત-નક્કી-થઈ શકતું નથી, માટે તે અનિશ્ચિત સર્વનામ કહેવાય.

કોઈ-કોઈક-હરકોઈ, કાંઈ-કાંઈક-હરકાંઈ, કંઈ-કંઈક-હરકંઈ, જેકોઈ, અમુક, બીજું, કશું, ફલાણુ, કેટલાંક, વગેરે. આ સર્વનામ નિશ્ચિત પ્રાણી કે પદાર્થને બતાવતાં નથી, માટે તેને અનિશ્ચિત સર્વનામ કહે છે.

૬. સંબંધી સર્વનામ.

૧. જે જશે તે પસ્તાશે.

૨. જેવું વાવશે તેવું લણશે.

૩. જેટલું કરો તેટલું ચિચારીને કરો.

૪. જેવડું જોઈએ તેવડું સો.

ઉપલાં વાક્યોમાં પ્રથમનો અર્ધ ભાગ—જે જશે, જેવું વાવશે, જેટલું કરો, જેવડું જોઈએ—બોલીશું, તો ત્યાં બીજું બોલવું બાકી છે એમ સમજાશે.

જે અને જે પરથી થયેલાં જેવું, જેટલું, જેવડું, સંબંધી સર્વનામ છે, એ શબ્દ જ્યાં વપરાય, ત્યાં તેમના સંબંધમાં હંમેશાં તે, તેવું, તેટલું, તેવડું દર્શક સર્વનામો અનુક્રમે આવે છે જ.

મનોથત્ત ૨.

ત્રીયેનાં વાક્યોમાં સર્વનામ કયાં છે? કઈ જાતનાં છે? તે તે કયા નામને બદલે વપરાયાં છે?

૧. હું બરૂતી વેચતો નથી, ને તે તું કેમ માગે છે?

૨. બિલાડી-મારા વહાલા ઉંદર ભાઈ, હું તમને મળવા આવી છું.
૩. તમે જરા દરમાંથી બહાર આવો.
૪. આપણે સારી સારી વાતો કરીએ.
૫. નારે બેન, તમે તમારે ઘેર જાઓ.
૬. ચાલો, પહેલો ડોલુ આવે છે ?
૭. તમે શું ખાધું ?
૮. તમને પોતાને રંગલું ગીત આવડે છે ?
૯. એ બધું શું હશે ?
૧૦. આ તો તળાવના પાણીમાં હોડીઓ તરારે છે.
૧૧. બીજા કશાના તાર ચાપ ખરા ?
૧૨. એ કંઈક મારા જેવું બાલે છે.
૧૩. કોઈએ મારી સ્લેટ સંતાડી.
૧૪. મામા જે આપે તે લે.

પાઠ ૪. વિશેષણના પ્રકાર.

સંખ્યાવાચક.

પંદર તિથિ, ત્રણ કેરી, અઘી રૂપિયો, ઘણી મહોરો, સઘળા પુરુષો, બધી વાતો; પાંચમે હોકરો, બીજી ચોપડી; બેવડી લીટી, ત્રમણો ભાર, સાતગણું પાણી; થોડું ધી, ઝાઝું તેલ, સઘળી દવા. આમાં પંદર, ત્રણ, અઘી, ઘણી, સઘળા, બધી, પાંચમે, બીજી, બેવડી, ત્રમણો, સાતગણું, થોડું, ઝાઝું, અને સઘળા શબ્દો અનુક્રમે તિથિ, કેરી, રૂપિયો, મહોરો, પુરુષો, વાતો, હોકરો, ચોપડી, લીટી, ભાર, પાણી, ધી, તેલ, અને દવાની સંખ્યા બતાવે છે; માટે સંખ્યાવાચક વિશેષણ કહેવાય છે.

જે શબ્દો વસ્તુ કેટલી છે ? કેટલામી છે ? કેટલી વખત છે ? જગ્યામાં કેટલી છે ? એ બતાવે તે સંખ્યાવાચક વિશેષણ.

વસ્તુની સંખ્યા બતાવનાર, વિશેષણ સંખ્યાવાચક-
વિશેષણ કહેવાય છે.

ગુણવાચક.

ટાઢો ભાત, ગરમ પાણી, ગંદાં લૂગડાં, સારો છોકરો, ઉંચ પુરુષ, લાલ પાઘડી, મોટી સ્લેટ, નાની કલમ. આમાં ટાઢો, ગરમ, ગંદાં, સારો, ઉંચ, લાલ, મોટી, અને નાની શબ્દ અનુક્રમે ભાત, પાણી, લૂગડાં, છોકરો, પુરુષ, પાઘડી, સ્લેટ, અને કલમનો ગુણ બતાવે છે, માટે તે ગુણવાચક વિશેષણ કહેવાય છે.

જે શબ્દો વસ્તુ કેવી છે ? કેવડી છે ? એ બતાવે તે ગુણ-
વાચક વિશેષણ.

વસ્તુનો ગુણ બતાવનાર વિશેષણો ગુણવાચક વિશે-
ષણ કહેવાય છે.

વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ.

જે સર્વનામ વિશેષણ તરીકે વપરાય, તે જે જાતનું સર્વનામ તે જાતનું વિશેષણ કહેવાય છે, પણ અનિશ્ચિત સર્વનામ સંખ્યા બતાવનાર હઈ તેનું પદ્મછેદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ કરાવવું. જેમ, આ ગાય આવી (દર્શક વિશેષણ), શી વસ્તે થાત ? (પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ), હરકોઈ માણસ આવે (સંખ્યાવાચક વિશેષણ), જેણે કાર્ય તેવું ફળ (સંબંધીવિશેષણ).

વિકારી વિશેષણ.

રાતો ઘોડો, રાતી ઘોડી, રાતું ઘોડું; ઘોળો બગલો, ઘોળી બગલી, ઘોળું બગડું; મોટો છોકરો, મોટી છોકરી, મોટું છોકરું; ગંદો ફૂતરો, ગંદી ફૂતરી, ગંદું ફૂતરું. આમાં વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિશેષ-
ણોમાં વિકાર-ફેરફાર થાય છે, માટે તે વિકારી વિશેષણ કહેવાય છે.

જે વિશેષણોમાં તેના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિકાર

થાય છે, એટલે જેને છેડે નરજાતિમાં આ, નારીજાતિમાં ઈ, અને નાન્યતર જાતિમાં ઉં પ્રત્યય લાગે છે; તેને વિકારી વિશેષણ કહે છે.

અવિકારી વિશેષણ.

લાલ ઘોડો, લાલ ઘોડી, લાલ ઘોડું; લોભી છોકરો, લોભી છોકરી, લોભી છોકરું; આજસુ છોકરો, આજસુ છોકરી, આજસુ છોકરું; ધનવાન રાજા, ધનવાન સ્ત્રી, ધનવાન છોકરું. આમાં વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિશેષણોમાં વિકાર થતો નથી, માટે તે અવિકારી વિશેષણ કહેવાય છે.

જે વિશેષણોમાં તેના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિકાર થતો નથી, એટલે ત્રણે જાતિમાં એક જ રૂપ રહે છે; તેને અવિકારી વિશેષણ કહે છે.

અકારાંત:—લાલ, સફેદ, કઠણ, ખરડ, અબણ, અડીએલ, ઉંચ, નીચ, વગેરે.

ઈકારાંત:—લોભી, પાપી, ઉદયોગી, ઢોંગી, સ્વાર્થી, ન્યાયી, અપરાધી, વગેરે.

ઉકારાંત:—મહેનતુ, આજસુ, કૃપાળુ, દયાળુ, વિશ્વાસુ, વગેરે.

વાન કે માન પ્રત્યયવાળાં:—ધનવાન, બળવાન, બુદ્ધિમાન, મૂર્તિમાન, વગેરે.

પાઠ ૫. વિધિપૂરક વિશેષણ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયા પૂરી કરવાને કેટલાંક વિશેષણો આવે છે. જેમ, સાપ ઝેરી છે, મગન મહેનતુ હતો, છગન ધનવાન થયો, તે લિખારી રહ્યાં, છોકરો બહાદુર બન્યો, વર્ષ સારું નીવડ્યું, અહિં વિશેષણો વિધેયના ભાગ છે, વિધિ એટલે ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરનારાં છે; માટે એ વિધિપૂરક વિશેષણ કહેવાય છે.

પાઠ ૧. વિશેષણનો ઉપયોગ.

૧. દયાળુ મહારાજ પધાર્યા.
૨. ભગુએ નાના છોકરાને રમાડ્યો.
૩. તેણે જાડી કલમે અક્ષર લખ્યા.
૪. રાજાએ પાંચ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ આપી.
૫. મગન ભયંકર તાવથી બચ્યો.
૬. મોટા પંડિતોનાં વચનો છે.
૭. હું નાની હોડીમાં બેઠો.

ઉપલાં વાક્યમાં દયાળુ, નાના, જાડી, પાંચ, ભયંકર, મોટા, અને નાની વિશેષણો મહારાજ, છોકરાને, કલમે, બ્રાહ્મણોને, તાવથી, પંડિતોનાં, અને હોડીમાં એ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે. ૧. વિશેષણ, નામના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૧. મેં ગરમ દૂધ પીધું—
મેં ઘણું ગરમ દૂધ પીધું.
૨. રામલાલ હોશિયાર છે—
રામલાલ ઘણો હોશિયાર છે.

પહેલા વાક્યમાં ‘ગરમ’ એ દૂધનું વિશેષણ છે. તેની પહેલાં ઘણું વિશેષણ આવવાથી ગરમના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે ‘ઘણું’ એ વિશેષણનું વિશેષણ કહેવાય; બીજા વાક્યમાં હોશિયાર વિધિપૂરક વિશેષણ છે, તેની પહેલાં ઘણો શબ્દો આવવાથી હોશિયારના અર્થમાં વધારો થાય છે, માટે ‘ઘણો’ એ વિધિપૂરક વિશેષણનું વિશેષણ કહેવાય. ૨. વિશેષણ, વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

લલ્લુ મોડો આવ્યો—
લલ્લુ ઘણો મોડો આવ્યો.

‘મોડો’ ક્રિયાવિશેષણ છે. તેની પહેલાં ‘ ધણો ’ શબ્દ આવવાથી તેના અર્થમાં વધારો થાય છે, માટે ‘ ધણો ’ એ ક્રિયાવિશેષણનું વિશેષણ કહેવાય. ૩. વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

મૂચના:—વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણના વિશેષણનું પદચ્છેદ ક્રિયાવિશેષણ કરવું. ધણું ગરમ, ધણો હોશિયાર, ધણો મોડો, એમાં ધણું, ધણો, ધણો ક્રિયાવિશેષણ છે.

પાઠ ૭. નામયોગી અવ્યય.

૧. છોકરો જાડ પર ચડ્યો.

૨. સોમવતી અમાસે હિંદુ સ્ત્રીઓ પીપળાની આસપાસ ફેરા ફેરે છે.

૩. ગંગા ઘર તરફ ગઈ.

૪. ભણુ મારી અગાઉ આવ્યો.

૫. લલ્લુ ભણુની પાછળ પડી ગયો.

૬. હું તેને વાસ્તે અમદાવાદ ગયો.

પહેલા વાક્યમાં ‘ જાડ પર ’ શબ્દસમૂહ ચડવાની ક્રિયાનું સ્થળ બતાવે છે, બીજા વાક્યમાં ‘ પીપળાની આસપાસ ’ એ શબ્દસમૂહ ફરવાની ક્રિયાનું સ્થળ બતાવે છે, ત્રીજા વાક્યમાં ‘ તર તરફ ’ શબ્દસમૂહ જવાની ક્રિયાની દિશા બતાવે છે, ચોથા વાક્યમાં ‘ મારી અગાઉ ’ આવવાની ક્રિયાનો વખત બતાવે છે, પાંચમા વાક્યમાં ‘ ભણુની પાછળ ’ શબ્દસમૂહ પડી જવાની ક્રિયાનો વખત બતાવે છે, છઠ્ઠા વાક્યમાં ‘ તેને વાસ્તે ’ શબ્દસમૂહ જવાની ક્રિયાનો હેતુ સમજાવે છે, આ બધા શબ્દસમૂહો ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે છે. માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં ક્રિયાવર્ધકના ખાનામાં આવે છે.

વરઘોડો દહેરા પાસે છે, ગાંસડી માથા ઉપર છે, આ વાક્યોમાં

દહેરા પાસે, અને માથા ઉપર શબ્દસમૂહો અપૂર્ણ વિધેયવાચક ક્રિયા-પદોનું સ્થાન બતાવે છે; માટે તે વાચ્યપૃથક્કરણમાં ક્રિયાવર્ધકના ખાનામાં ન આવે, પણ ક્રિયાપૂરકના ખાનામાં આવે.

આ બધા શબ્દસમૂહોમાં પર, આસપાસ, તરફ, અગાડિ, પાછળ, વાસ્તે, પાસે, ઉપર શબ્દ અવ્યયો છે, ને તે ઝાડ, પીપળાની, ઘર, મારી, ભગુની, તેને, દહેરા અને માથા શબ્દની સાથે જોડાએલા છે. આ શબ્દો નામ અથવા સર્વનામ છે, વખતે નામના અર્થમાં વપરાતા બીજા શબ્દો હોય છે. આવા અવ્યયો નામની સાથે જોડાય છે, માટે તેમને નામયોગી અવ્યય કહે છે.

જે અવ્યયો નામની સાથે જોડાએલા હોય છે, તેને નામયોગી અવ્યય કહે છે.

ઉપરનાં વાક્યો તપાસવાથી માત્રમ પડશે કે નામયોગી અવ્યય જે નામ સાથે જોડાએલા હોય છે તે નામને ના, ની, ને પ્રત્યય લાગેલા હોય છે, અથવા તેનો અધ્યાકાર હોય છે.

જેની પહેલાં 'ના' આવે એવા:—કરતાં, વડે, વિના, વિણ, વણ, સિવાય, વગર, સહિત, સમેત, સોત, સુદ્ધાં, સંબંધી, સુધી, વગેરે.

જેની પહેલાં 'ની' આવે એવા:—અગાડિ, અગાડી, આગળ, આસપાસ, આરપાર, કને, તળે, નીચે, ઉપર, પાછળ, સામે, સાથે, માંહે, મોઝાર, પહેલાં, વતી, વતે, મારફતે, વગેરે.

જેની પહેલાં 'ને' આવે એવા:—અર્થે, કાજે, કારણે, બદલે, સોટે, માટે, લીધે, વિષે, સારૂ.

કરીને નામયોગીની પહેલાં એ પ્રત્યય આવે છે, કે વખતે પ્રત્યય નથી આવતો. જેમ, છરીએ કરીને, તેણે કરીને, મગન કરીને (નામે).

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—ધણાખરા ઠેકાણું ને વખત

અતાવનાર નામયોગી અવ્યય ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય તરીકે વપરાય છે. માટે જ્યારે તે અવ્યયો નામની સાથે આવેલા હોય ત્યાં તેનું પદચ્છેદ નામયોગી અવ્યય કરવું, અને નામની સાથે ન આવતાં માત્ર ક્રિયાનો વખત કે હું ઠેકાણું અતાવે ત્યાં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહેવાય. જેમ, હું તેની પાછળ આવ્યો (નામયોગી અવ્યય), હું પાછળ આવ્યો (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય), પાછળ બુદ્ધિ બ્રહ્મ (વિશેષણ).

નામયોગી અવ્યય ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયની સાથે આવે, ત્યાં તે અનેનું ભેગું પદચ્છેદ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કરવું. જેમ, ત્યાં આગળ, હવેપછી, ત્યાંલગણ, અત્યારસુધી, ત્યાંસુધી, વગેરે.

પાઠ ૮. ઉભયાન્વયી અવ્યય.

૧. મગન નિશાળેથી આવ્યો અને તે આંક લખવા બેઠો.
૨. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે જીવું બોલવામાં બહુ પાપ છે.
૩. જીન મને રમાડે છે કેમકે હું તેને રમાડું છું.
૪. સદ્ગુ નિશાળે મોડો આવ્યો માટે મહેતાજીએ તેને શિક્ષા કરી.
૫. તમે પરીક્ષામાં પાસ થશો તો ધનામ મળશે.
૬. જીન આવ્યો પણ મગન ન આવ્યો.
૭. જીન ચા મગન આવે.
૮. વર અને કન્યાનું સુશોભિત જોડું છે.
૯. બે ને બે મળી ચાર થાય.

પહેલા વાક્યમાં 'મગન નિશાળેથી આવ્યો' ને 'તે આંક લખવા બેઠો' એ બે વાક્યો અને અવ્યયથી જોડાએલાં છે. તેજ પ્રમાણે ૨, ૩, ૪, ૫, ૬ નું વાક્ય કે, કેમકે, માટે, તો, અને પણ અવ્યયથી જોડાએલાં છે. સાતમા વાક્યમાં ચા અવ્યય 'જીન' અને 'મગન' શબ્દને જોડે છે, પણ ખરી રીતે જોતાં તે બે વાક્યને જોડે

છે; કેમકે છગન યા મગન આવે તે વાક્ય છગન આવે યા મગન આવે આ બે વાક્ય સંકોચાવાથી થએલું છે. આઠમા અને નવમા વાક્યમાં અને તથા ને અવ્યય બે શબ્દનેજ જોડે છે.

જે અવ્યય બે વાક્ય કે બે શબ્દને જોડે છે, તેને ઉભયાન્વયી (ઉભય=બે (વાક્ય કે શબ્દ)+અન્વયી=જોડનાર)અવ્યય કહે છે. નીચે ઉભયાન્વયી અવ્યયના દાખલા આપ્યા છે.

અને, ને, તથા; કે જે, વળી, વળતી, હવે, પછી; કાંકે, કેમકે, કારણ કે; માટે, એટલે, તેથી; જો—તો, જ્યારે—ત્યારે, નહિતો, નીકર; પણ, પરન્તુ, સામું, ઉલટું, તથાપિ, તોપણ; કિંવા, વા, અથવા, અગર, યાતો; વગેરે.

ઉભયાન્વયી અવ્યયના સાત પ્રકાર કરી શકાય.

(૧) સંઘર્ષક:—અને, ને, તથા.

(૨) વાક્યવર્ધક:—કે, જે, વળી, હવે, પછી, ત્યારબાદ.

(૩) કારણદર્શક:—કેમકે, કેમજે, કાંકે, કાંજે, કારણકે, કારણજે.

(૪) પરિણામદર્શક:—માટે, એટલે, તેથી, એથી, તેથી કરીને, તે માટે.

(૫) સંકેતબોધક:—જો—તો, જોકે—તોપણ, અગરજો—તોપણ, જ્યારે—ત્યારે, જેમ—તેમ, નહિતો, નીકર.

(૬) વિકલ્પદર્શક:—કિંવા, અથવા, વા, અગર, યાતો.

(૭) વિરુદ્ધાર્થદર્શક:—પણ, પરન્તુ, સામું, ઉલટું, તથાપિ, તોપણ.

ઉપલા સાત પ્રકારમાં પહેલા પાંચ સમાનાર્થદર્શક, ને છેલ્લા બે વિરુદ્ધાર્થદર્શક છે.

પદ્મચ્છેદને લગતી સૂચના:—પણ અને તો બે વાક્યને જોડવાનું કામ ન કરતાં વાક્યની અંદર આવી કોઈ શબ્દની સાથે સંબંધ રાખે, ત્યાં તેનું પદ્મચ્છેદ માત્ર અવ્યય કરવું. જેમ, હું પણ આવીશ, તમે તો આવજો. એ, બી, જ, માત્ર, ફક્ત, વળી

એ એવાજ અવ્યય છે. ઉદાહરણ—હું એ આવીશ, તું બી આવજે, તે મારી જ છત્રી છે, માત્ર પાણી ચોખ્ખું છે, હું ફક્ત દૂધ પીને રહું છું, વળી વધારે ખાઈશ. આ અવ્યયો જે શબ્દને લાગેલા હોય, તે શબ્દના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તે શબ્દ સાથે જાય; પણ ઉભયાન્વયી અવ્યય વાક્યમાં કોઈ શબ્દ સાથે સંબંધ ન રાખતાં, એ વિચારને જોડી અલગ રહે છે, માટે વાક્ય-પૃથક્કરણમાં તેમને મૂકી દેવાં.

કેટલાક અવ્યય ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, અને ઉભયાન્વયી અવ્યય તરીકે વપરાય છે, માટે હંમેશાં કોઈ અવ્યય શું કામ કરે છે, તે પરથી તેની જાત નક્કી કરવી. ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે તો ક્રિયાવિશેષણ, નામ સાથે જોડાએલા હોય તો નામયોગી, અને વાક્યોને જોડે તો ઉભયાન્વયી અવ્યય કહેવો. ઉદાહરણ—તું પછી આવજે (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય), તું તેના પછી આવજે (નામયોગી અવ્યય), તે મયો પછી આ બનાવ બન્યો. (ઉભયાન્વયી અવ્યય).

કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

અભ્યારસુધી આપણે જે શબ્દોનો વિચાર ચલાવ્યો, તે વાક્યમાં એક બીજા સાથે સંબંધ રાખે છે; પણ કેટલાક શબ્દો એવા છે, કે તે વાક્યમાં કોઈ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતા નથી; મનમાં એકાએક હરખ થઈ જવાથી, દુઃખ લાગી આવવાથી, ગભરાટ થઈ જવાથી, નવાઈ લાગવાથી, તિરસ્કાર આવવાથી, કે બીજા કોઈ મનોવિકારથી બોલી દેવાય છે. જેમકે—

૧. આહા ! શું સુંદર પક્ષી હતું !
૨. અરે ! સીતા દેવીને શું થયું ?
૩. હાયહાય ! લોક ખાતર રામે તજ્યાં.
૪. ઓહો ! શું એનું રૂપ છે !

૫. અધધધ ! આવડો મોટો નાગ !

૬. બાપરે ! હવે આપણાથી ઘરમાં કેમ જવાશે ?

આ વાક્યોમાં આહા, અરે, હાયહાય, ઓહો, અધધધ, બાપરે સખ્દો છૂટા વપરાયેલા છે, અને તે અવ્યયની જાતના છે; માટે તેમને કેવળપયોગી અવ્યય કહે છે. આ અવ્યયને વાક્યપૃથક્કરણમાં પડતા મૂકવા.

મનમાં હરખ, શોક, ગલરાટ, નવાધ, તિરસ્કાર, વગેરે ઉપન્યાયી જે બોલ છૂટા બોલાય છે, તેમને કેવળપયોગી અવ્યય કહે છે. જેમકે, આહા, અહા, હાશ, હાશાશ; અં, અં; અરે, અરેઅરે, અરેરે, ઓય, ઓયઓય, ઓયરે, હાય, હાયહાય, હાયહાયરે; ઓહો, હે, વાહ, વાહવાહ, વાહરે, વાહરેવાહ, અધધધ, ઓહોહોહો; થુઃ, ફટ, ફટફટ, ધિફ, ધિફધિફ, હત, છટ, છીટ, છીઃ; સાયે, ખરે, ખરેખર, ખરેખાત, ચૂપ, જો, પોઈસ, બસ, ભલે, ધન્ય, ધન્યધન્ય, શાખાશ, વાર, વારવાર, હાકિ, હાં, સ્વસ્તિ, કલ્યાણ, જયજય, ઓ, કાં, બસબસ, ચૂપચૂપ, ખરાખર, વગેરે.

કોઈવાર શોક, દુઃખ આદિ મનોવિકાર થઈ આવવાથી નામ, ક્રિયાપદ વગેરે પણ એવી જ રીતે બોલાઈ જાય છે. જેમકે—

નામ:—રામરામ, શિવશિવ, હરિહરિ, બાપરે, ભાઈરે, અરે બાપ, અરેરામ, નસીબ, કપાળ, કિસ્મત, ભોગ, મોકળ.

વિશેષણ:—શું, ખેશ, ઠીક, ખખરદાર, ખેવકુદ, ભલે.

ક્રિયાપદ:—જો, જોજો, જાણ્યું, છો રહ્યું, સમજ, રો, મેર.

પાઠ ૧૦. વાક્યપૃથક્કરણ.

(અં કિ. સાયે કિ. પૂ. સખ્દો, ને વિધેયનો વધારો નામયોગી અ.થી).

દરેક વાક્યમાં ઓછામાં ઓછાં બે વાનાં જોઈએ. ૧, જેની આપણે વાત કરતા હોઈએ તે, ૨. તેના વિષે જે વાત કરીએ તે.

પહેલાને ઉદ્દેશ્ય અને બીજાને વિધેય કહે છે. જેમ, ‘છોકરો રમે છે’ આ વાક્યમાં આપણે છોકરાને ઉદ્દેશીને-મનમાં લાવીને-વાત કરીએ છીએ, માટે ‘છોકરો’ ઉદ્દેશ્ય છે; અને છોકરા વિષે ‘રમે છે’ એ કહ્યું માટે ‘રમે છે’ એ વિધેય (કહેવા યોગ્ય છે.) છે. ‘તું નાસ’ એમાં ‘તું’ ઉદ્દેશ્ય છે અને ‘નાસ’ વિધેય છે. ‘તું નાસ’ ને બદલે ‘નાસ’ કહીએ છીએ, એમાં ‘તું’ નો અધ્યાહાર છે. આગાર્થ વાક્યમાં ઉદ્દેશ્યનો અધ્યાહાર રહે છે. ‘ઘોડો દોડતો નથી’ આ વાક્યમાં ‘ઘોડો’ ઉદ્દેશ્ય છે ને ‘દોડતો નથી’ એ વિધેય છે, કેમકે ડાને વિષે ‘દોડતો નથી’ એ કહ્યું છે. ‘મગન પાઠ વાંચે છે’ આ વાક્યમાં ‘મગન’ ઉદ્દેશ્ય છે ને ‘પાઠ વાંચે છે’ એ વિધેય છે; કેમકે મગનને વિષે ‘વાંચે છે’ એટલું કહ્યું નથી, પણ ‘પાઠ વાંચે છે’ એટલું કહ્યું છે. હંમેશાં સકર્મક ક્રિયાપદવાળાં વાક્યમાં કર્મ સહિત ક્રિયાપદ વિધેય થાય છે. ‘છગન છે’ આ વાક્યમાં ‘છગન’ ઉદ્દેશ્ય ને ‘છે’ વિધેય છે, કેમકે તે છગનનું અસ્તિત્વ બતાવે છે. ‘છગન હોશિયાર છે’ આ વાક્યમાં ‘છગન’ ઉદ્દેશ્ય ને ‘હોશિયાર છે’ વિધેય છે, કેમકે છગનને વિષે તેના અસ્તિત્વનું કહેવું તે નથી, પણ ‘હોશિયાર છે’ એ કહેવું છે; માટે ‘હોશિયાર છે’ એ વિધેય છે. મગન મહેનતુ હતો, ત્રિકમલાલ શિરસ્તેદાર થયા, રામસિંહ ઠાકોર બન્યો, તે બિખારી રહ્યાં, છોકરો મૂર્ખ નીવડ્યો, આ વાક્યોમાં મગન, ત્રિકમલાલ, રામસિંહ, તે, અને છોકરો ઉદ્દેશ્ય છે; અને મહેનતુ હતો, શિરસ્તેદાર થયા, ઠાકોર બન્યો, બિખારી રહ્યાં, અને મૂર્ખ નીવડ્યો એ વિધેય છે. હોણું, થ્રણું, બનણું, રહેણું, નીવડણું વગેરે અકર્મક ક્રિયાપદો પૂર્ણ વિધેયવાચક નથી, એટલે જેટલું કહેવા યોગ્ય તેટલું બધું નહિ દર્શાવનારાં છે. તેની સાથે કેટલાક શબ્દો આવે, ત્યારે તે પૂર્ણ વિધેયવાચક થાય છે; માટે આવાં ક્રિયાપદો પૂરક શબ્દ સહિત વિધેય થાય છે.

જે વાક્ય માત્ર ઉદ્દેશ ને વિધેય એ પદનાંજ બનેલાં હોય, અને તેમાં પૂરક શબ્દ સિવાય બીજા શબ્દ આવેલ ન હોય, તેને મૂળવાક્ય કહે છે.

મૂળ વાક્યની પૃથક્કૃતિમાં મુખ્ય એ ભાગ પાડવા. ૧. ઉદ્દેશ્ય, ૨. વિધેય. વિધેયમાં એ પેટા ભાગ પાડવા. ૧. ક્રિયાપદ, ૨. ક્રિયાપૂરક.

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરકનો વધારો વિશેષણથી, અને વિધેયનો વધારો ક્રિયાવિશેષણથી થાય છે. જેમ, તે વાઘે કેટલાંક બકરાં ત્યાં મારી નાંખ્યાં. એમાં ‘તે’ એ વાઘે ઉદ્દેશ્યનું વિશેષણ છે. ‘કેટલાંક’ એ બકરાં ક્રિયાપૂરક શબ્દનું વિશેષણ છે, અને ‘ત્યાં’ ક્રિયાવિશેષણ ‘કેટલાંક બકરાં મારી નાંખ્યાં’ એ વિધેયના અર્થમાં વધારો કરે છે માટે એ વિધેયવર્ધક છે.

વધારેલાં વાક્યની પૃથક્કૃતિમાં મુખ્ય એ ભાગ પાડવા. ઉદ્દેશ્ય-પક્ષ, ને વિધેયપક્ષ. ઉદ્દેશ્યપક્ષના એ ભાગ પાડવા. ૧. ઉદ્દેશ્ય, ૨. ઉદ્દેશ્યવર્ધક. વિધેયપક્ષના એ ભાગ પાડવા. ૧. વિધેય, ૨. વિધેયવર્ધક. વિધેયના એ પેટાભાગ પાડવા. ૧. ક્રિયાપદ, ૨. ક્રિયાપૂરક.

કેટલાંક ક્રિયાપદને એ કર્મ હોય છે. પ્રધાનકર્મ અને ગૌણકર્મ. જેમ, મેં તેને વાત કહી. એમાં ‘તેને’ ગૌણકર્મ અને ‘વાત’ પ્રધાનકર્મ છે, દ્વિકર્મી ક્રિયાપદો એ કર્મ સાથે વિધેયવાચક થાય છે, પૃથક્કરણમાં બંને કર્મ ક્રિયાપૂરકના ખાનામાં મૂકાય.

નામયોગી અવ્યય સાથેનાં નામ, સર્વનામ, અને વિશેષણથી વિધેયનો વધારો થાય છે. જેમ, અકબર પછી ઓરંગઝેબ પાદશાહ થયો (કાળ), તેની પાસે બેસીશ (સ્થળ), તમે આ કામ ગરીબને વાસ્તે કરો (હેતુ).

કેવળ પ્રયોગી અવ્યય વાક્યમાં કોઈ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતા નથી, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તેમને પડતા મૂકવા.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી અતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્યપક્ષ.		વિધેયપક્ષ.		વિધેયવર્ધક.
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય વર્ધક.	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
૧. કાકાભાઈ વડીલ છે.	કાકાભાઈ,		છે.	વડીલ.	
૨. તે રાજ થયો.	તે. ।		થયો.	રાજ.	
૩. છગન નોકર રહ્યો.	છગન.		રહ્યો.	નોકર.	
૪. તે ડાહ્યો થયો.	તે		થયો.	ડાહ્યો.	
૫. મગન ધણો મહેનતુ હતો.	મગન.		હતો.	ધણો મહેનતુ.	
૬. સાપ દરમાં છે.	સાપ.		છે.	દરમાં.	
૭. તે ત્યાં નથી.	તે.		નથી.	ત્યાં.	
૮. આ વાત તમને કાણે કહી ?	કાણે.		કહી.	આ વાત (પ્રધાનકર્મ) -	અમદાવાદ(સ્થળ), તેને લીધે (હિત).
૯. તું તેને લીધે અમદાવાદ ગયો.	તું.		ગયો.	તમને (ગૌણકર્મ).	સોમવતી અમાસે (કાળ), પીપળાની આસપાસ (સ્થળ).
૧૦. સોમવતી અમાસે હિંદુ સ્ત્રીઓ.	સ્ત્રીઓ.	હિંદુ.	ફરે છે.	ફેરા.	હવે (કાળ), ધરમાં (સ્થળ), કેમ(રીત).
૧૧. આપરે ! હવે હું ધરમાં કેમ નહીં રહીશ ?	હું.		નહીં રહીશ.		

પાઠ ૧૧. પદચ્છેદ.

(શબ્દના પાંચે વર્ગ તથા તેમના પ્રકારો.)

એજ જ્ઞાની વાત્મીકિની પાસે ખીજ મુનિઓ જ્ઞાન મેળવવાને માટે આવે છે, તો પછી તમારે આટલા લાંબા પ્રવાસનો શ્રમ કેમ વેડવો પડ્યો ?

એ:—દર્શક વિશેષણ. વિશેષ્ય વાત્મીકિની.

જ:—અવ્યય. ‘એ’ના અર્થમાં વધારો કરે છે.

જ્ઞાની:—ગુણવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય વાત્મીકિની.

વાત્મીકિની:—વિશેષ નામ.

પાસે:—નામયોગી અવ્યય. વાત્મીકિની સાથે જોડાયેલો.

ખીજ:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય મુનિઓ.

મુનિઓ:—સામાન્ય નામ. ‘આવે છે’ ક્રિયાપદનો કર્તા.

જ્ઞાન:—ભાવવાચક નામ.

મેળવવાને:—કૃદંત.+

માટે:—નામયોગી અવ્યય, મેળવવાને સાથે જોડાયેલો.

આવે છે:—કર્તા મુનિઓ, કર્મ નથી; માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

તો:—ઉભયાન્વયી અવ્યય.

+ ‘મેળવવાને’ શબ્દ ક્રિયા બતાવે છે, પણ ‘એજ જ્ઞાની વાત્મીકિની પાસે ખીજ મુનિઓ જ્ઞાન મેળવવાને’ કહેવાથી કહેવાનો પૂરો અર્થ સમજતો નથી. કહેવાનો અર્થ ‘પૂરો સમજવવાને કેટલાક શબ્દો ઉમેરવા પડે છે. એ ઉમેરેલા શબ્દોમાં ક્રિયાપદ આવે છે, ત્યારેજ વાક્ય બને છે. માટે જે શબ્દો ક્રિયા બતાવે છે, પણ ક્રિયાપદની પેઠે વાક્ય બનાવતા નથી તે કૃદંત કહેવાય છે. એ સંબંધી વિશેષ હકીકત છઠ્ઠા ધોરણમાં આવશે. આ ધોરણમાં વાક્યની ત્રયમાં આવતા શબ્દો આવે તેનું પદચ્છેદ કૃદંત કાવડું.

પછી:—વેળા દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનો વખત.

તમારે:—ખીજો પુરૂષ સર્વનામ. આત્રેયીને ઠેકાણે. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનો કર્તા.

આટલા:—ક્રિયાવિશેષણ. લાંબા વિશેષણનું વિશેષણ.

લાંબા:—ગુણવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય પ્રવાસનો.

પ્રવાસનો:—ભાવવાચક નામ.

શ્રમ:—ભાવવાચક નામ. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનું કર્મ.

કેમ:—રીત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદની રીત.

વેઠવો પડયો:—કર્તા તમારે, કર્મ શ્રમ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

હું ! તેને આજે વ્યાધિ વધારે છે ?

હું !—કેવળપ્રયોગી અવ્યય,

તેને:—ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ—તિરાહિત માણસને ઠેકાણે.

આજે:—વખત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. છે ક્રિયાપદનો વખત.

વ્યાધિ:—સામાન્ય નામ. છે ક્રિયાપદનો કર્તા.

વધારે:—વિધિપૂરક વિશેષણ. વિશેષ્ય વ્યાધિ.

છે:—કર્તા વ્યાધિ, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

પાઠ ૧૨. જાતિ.

છોકરો આવ્યો.

ઘોડો દોડ્યો.

પાડો નાડો.

ચકલો ઊડ્યો.

પાટડો લીધો.

છોકરી આવી.

ઘોડી દોડી.

પાડી નાડી.

ચકલી ઊડી.

પાટડી લીધી.

છોકરું આવ્યું.

ઘોડું દોડ્યું.

પાડું નાડું.

ચકલું ઊડ્યું.

ધર લીધું.

ગ્લાસ ફૂટ્યો.

ગોળી ફૂટી.

હાંસલું ફૂટ્યું.

રોટલો ભાંગ્યો.

સ્વેટ ભાંગી.

પુઠું ભાંગ્યું.

નકશો ફાટી ગયો.

ચોપડી ફાટી ગઈ.

અંગરખું ફાટી ગયું.

ઉપલાં વાક્યોમાં છોકરો, ઘોડો, પાડો, ચકલો, પ્રાણીનાં નામ છે, ને તે નરનાં છે; પાટડો, ગ્લાસ, રોટલો, નકશો એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે નરની પેઠે બોલાય તેવાં નામ છે.

છોકરી, ઘોડી, પાડી, ચકલી એ પ્રાણીનાં નામ છે, ને તે નારીનાં છે; પાટડી, ગોળી, સ્વેટ, ચોપડી એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં નામ છે.

છોકરું, ઘોડું, પાડું, ચકલું એ પ્રાણીનાં નામ છે; પણ તે નરનાં નામ નથી; તેમ નારીનાં નથી, નર કે નારી બેમાંથી એકનાં છે. ઘર, હાંસલું, પુઠું, અંગરખું, એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે પણ નર કે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં નામ નથી.

જે નામ નરનાં હોય, કે નરની પેઠે બોલાય તેવાં હોય; તેને નરજાતિનાં-વર્ગનાં નામ કહે છે.

જે નામ નારીનાં હોય, કે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં હોય, તેને નારી જાતિનાં નામ કહે છે.

જે નામ નર કે નારીપણું બતાવતાં નથી, અથવા નર કે નારીની પેઠે બોલાતાં નથી; તેને નાન્યતર જાતિનાં નામ કહે છે.

નાન્યતર=(ન=નહિ+અન્યતર=બેમાંથી એક) બેમાંથી એકે નહિ. એટલે નરનારી નહિ તે.

જાતિ આજખવાની રીત:—નામને છેડે કેવો લાગે તો નર,

કેવી લાગે તો નારી, અને કેવું લાગે તો નાન્યતર જાતિ જાણવી.
જેમકે, છોકરો કેવો, જળો કેવી, કપાટ કેવું.*

જાતિદર્શક પ્રત્યયો+:-ઘોડો, પાડો, બકરો, ચકલો, લીમડો,
દેગડો, પાટલો, કુહાડો, બંગલો, ઓરડો આ નામો નરજાતિનાં છે.
આ નામોને છેડે 'ઓ' સ્વર છે. ઘણુંકરીને નરજાતિના નામને છેડે
'ઓ' સ્વર હોય છે. 'ઓ' સિવાયના સ્વરવાળાં નામ પણ નરજાતિમાં
હોય છે. જેમકે, વાઘ, પાઠ, પિતા, સોની, સાધુ, વગેરે.

ઘોડી, પાડી, બકરી, ચકલી, લીમડી, દેગડી, પાટલી, કુહાડી,
બંગલી, ઓરડી આ નામો નારીજાતિનાં છે. આ નામના છેડે 'ઈ'
સ્વર છે. ઘણું કરીને નારીજાતિના નામને છેડે 'ઈ' સ્વર હોય છે.
'ઈ' સિવાયના સ્વરવાળાં નામ પણ નારીજાતિનાં છે. જેમ, લેખણ,
વિદ્યા, વસ્તુ, હરડે, ઘો, વગેરે.

ઘોડું, પાડું, બકરું, ચકલું, પુડું, અંગરખું, ઘોતિયું, ગાડું આ
નામો નાન્યતરજાતિનાં છે. આ નામોને છેડે 'ઉ' સ્વર છે. ઘણું કરીને
નાન્યતરજાતિના નામને છેડે 'ઉ' સ્વર હોય છે. 'ઉ' સિવાયના સ્વર-
વાળાં નામ પણ નાન્યતરજાતિમાં હોય છે. જેમ, હાટ, ઘોળકા, મોતી,
તાલો, વસો, મોં, વગેરે.

કેટલાંક નરજાતિનાં નામને નારીજાતિમાં લાવવાને ઈ,
આ, અણ, એણ, આણી, છી, ડી, વગેરે પ્રત્યય લાગે છે.
જેમ, પુત્ર-પુત્રી, કાંકો-કાકી, બાળ-બાળા, કુંભાર-કુંભારણ, જોગી-

* નામના સંબંધના ક્રિયાપદ અને વિશેષણ પરથી પણ જાતિ
માલમ પડે છે. જેમ, પાડું ઉણું છે, બળદ ઓટો છે.

+ પ્રત્યય=(પ્રતિ=માણ+અર્થ=જણ+અ=નાર) એક કે વધારે અક્ષરો
આવું કે શબ્દને છેડે આવીને તેના અર્થમાં ફેર પાડે છે તે.

જોગણ કે જોગણ, પટલ—પટલાણી, ચંડાળ—ચંડાળણી, ભીલ—ભીલડી, વગેરે.

કેટલાંક નરજાતિનાં નામનાં નારીજાતિમાં જુદાં જ નામો હોય છે. જેમ, વર-વહુ, બાપ-મા, પુરુષ-સ્ત્રી, મરદ-ઝોરત, બાઈ-બેન, બાઈ-ભોળાઈ, રાજ-રાણી, સસરા-સાસુ, પાડે-ભેંસ, આખલો-ગાય, મોર-ઢેલ, ઇલાદિ.

કેટલાંક નામની જાતિ જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી બોલાય છે. જેમ, તપાસ, તંબાકુ, ચાલ, વગેરે નરનારી જાતિમાં બોલાય છે; દિલ્હી, સોપારી, જનોઈ, વગેરે નારી તે નાન્યતર જાતિમાં બોલાય છે, ઇલાદિ.

પાઠ ૧૩. વચન.

છોકરો આવ્યો—છોકરા આવ્યા. આ એ વાક્યના અર્થમાં ફેર છે. છોકરો એટલે એક છોકરો, અને છોકરા એટલે એકથી વધારે. તેવીજ રીતે ઘોડો દોડ્યો-ઘોડાઓ દોડ્યા, સસલું નાહું-સસલાં નાહાં, પાપડ ખાધો-પાપડો ખાધા, બકરી વેચી-બકરીઓ વેચી, લીંબુ કાપ્યું-લીંબુ કાપ્યાં. આ વાક્યોમાં ઘોડો, સસલું, પાપડ, બકરી, લીંબુ એક છે; અને ઘોડાઓ, સસલાં, પાપડો, બકરીઓ, લીંબુ એકથી વધારે છે. કેઈ નામ બોલતાં તેમાં અર્થ એકપણાનો હોય, તે તે નામ એકવચનનું જાણવું.

કેઈ નામ બોલતાં તેમાં અર્થ એકથી વધારેપણાનો હોય, તે તે નામ બહુવચનનું જાણવું.

વચનના પ્રત્યય:—એકવચનનો પ્રત્યય નથી, પણ નામનું મૂળ રૂપ જ વપરાય છે, બહુવચનમાં નામને ઘણું કરીને ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગે છે.

આકારાંત નરજાતિના નામનું બહુવચન તેને છેડે ‘ઓ’નો ‘ઓ’

કરવાથી, કે 'ઓ'નો 'ઓ' ક્યાં પછી બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય ઉમેર્યાથી થાય છે. જેમ, છોકરો એનું બહુવચન છોકરા અથવા છોકરાઓ.

ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિના નામનું બહુવચન તેને છેડે 'ઉ'નો 'ઓ' ક્યાંથી, અથવા 'ઉ'નો 'ઓ' ક્યાં પછી બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય ઉમેર્યાથી થાય છે. જેમ, ઈંડુ એનું બહુવચન ઈંડાં અથવા ઈંડાંઓ.

જે નામને છેડે અ, આ, ઇ, ઉ હોય છે તેમના બહુવચનમાં નામનું મૂળરૂપ રહે છે, કે તે પછી બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય લગાડાય છે. જેમ:—

એકવચન.

બહુવચન.

વાત.

વાત કે વાતો.

રાજ.

રાજ કે રાજાઓ.

ચોપડી.

ચોપડી કે ચોપડીઓ.

લાડુ.

લાડુ કે લાડુઓ.

ઓકારાંત નારી અને નાન્યતર જાતિના નામને બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી, બંને વચનમાં સરખાં જ રૂપ થાય છે. જેમ પાંચ જળો, દશ મોં.

ટીપ:—જ્યાં બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી હોતો, ત્યાં ક્રિયાપદ પરથી, વિશેષણ પરથી, કે વાક્યના અર્થ પરથી બહુવચન પરખાય છે. જેમ, મેં બજાર લીધા, ત્યાં ચાર ચાર છે, આ સારા બજાર છે, કાલે જે આવ્યા હતા તે આજે જશે.

એકવચનમાં રહેનાર નામો:—પદાર્થવાચક (મૂળ પદાર્થનાં) નામ. જેમકે, ઘી, ખાંડ, ગોળ, સાકર, પાણી, માટી, દેવતા, ભોંય, કપાસ, જીરું, હીંગ, મેથી, ખડ, ઘાસ, સોનું, રૂપું, તાંબું; વિશેષ નામ. જેમ, વાડીલાલ, સુરત; લાવવાચક નામો. જેમકે, નીતિ, ન્યાય, લોભ, પાપ, પુણ્ય, સત્ય.

એકવચનમાં રહેનાર નામોની જુદી જુદી જાત બતાવવી હોય, તો તે નામો બહુવચનમાં વપરાય. જેમ, તેણે ઘાટઘાટનાં પાણી પીધાં, ધીકાંટે ચાર જાતનાં ધી મળે છે. મેં તે શાં પાપ કર્યાં હશે ? (જુદા જુદા પ્રકારનાં પાપ.) કીયા જન્મનાં વેર વાળ્યાં ? જુદી જુદી જાતનાં વેર.)

બહુવચનમાં રહેનાર નામો:—ઘડું, મગ, તલ, અડદ, સુવા, મઠ, ઇલાદિ ધાન્યનાં નામ, તથા સાંસા, વેવલાં, વખાણુ, લાડ, ફાંદાં, ઇત્યાદિ. આ નામોને તેની પાસે ક્રિયાપદ મૂકી જોવાથી બહુવચનમાં છે એમ માલમ પડશે. જેમ, ઘડું લીધા.

માન આપતી વખતે એકવચનને બદલે બહુવચન વાપરવાની રીત છે. જેમ, શેઠજી પધાર્યાં. પદ્મજેદ કરાવતી વખતે તેવા પ્રસંગમાં નામના પદ્મજેદમાં માનાર્થે બહુવચન કહેવરાવવું.

સર્વનામનાં જાતિવચન:—તે જે નામને ઠેકાણે આવ્યાં હોય, તેનાં કહેવાં.

પાઠ ૧૪. વિભક્તિ.

લલ્લુએ છીંટનો કમળે શીવડાવ્યો. આ વાક્યનો અર્થ આપણે સમજી શકીએ છીએ, એને બદલે લલ્લુ છીંટ કમળે શીવડાવ્યો, આમ બોલીએ તો તેનો અર્થ થતો નથી. લલ્લુ નામ અને શીવડાવ્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ લલ્લુને 'એ' પ્રત્યય લગાડવાથી સમજાય છે. છીંટ નામ અને કમળે નામ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ છીંટને 'ના' પ્રત્યય લગાડવાથી સમજાય છે. કમળે નામ અને શીવડાવ્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવાને કમળને કોઈ પણ પ્રત્યય લગાડવો પડ્યો નથી. જોણીથી માર્યો. આ વાક્યોમાં જોણી નામ અને માર્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ જોણીને 'થી' પ્રત્યય લગાડવાથી સમજાય છે. જોણી માર્યો કહીએ, તો તેનો અર્થ નથી, પિત્તાનું

પવાલું. એમાં પિત્તળ નામ અને પવાલું નામ, એ બે નામ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવાને પિત્તળને 'નું' પ્રત્યય લગાડવો પડે છે. પિત્તળ પવાલું કહીએ, તો તે વચ્ચે કંઈ સંબંધ છે એમ ન કહેવાય.

વાક્યમાં નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે, અને નામ નામની વચ્ચે અનેક સંબંધ હોય છે, એ સંબંધ બતાવવાને નામનાં પ્રત્યય લાગીને, અથવા લાગ્યા વગર જે રૂપ થાય છે તેને નામની વિભક્તિ કહે છે; અને એ પ્રત્યયોને વિભક્તિના પ્રત્યય કહે છે.

વિભક્તિઓ સાત છે. પહેલી, ખીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી.

૧. પહેલી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. અર્થ ઉપરથી માત્ર સમજાય છે. આ વિભક્તિ વડે ક્રિયાનો કરનાર એટલે કર્તા, પરિભ્રાણુ, અને સંબોધન અર્થે આવેલાં નામ દેખાડાય.

કર્તા:—મગન બોલ્યો, દીવો છે, સવાર થયું, મનસુખ કલમ ધડે છે. આમાં મગન, દીવો, સવાર, અને મનસુખ પહેલી વિભક્તિમાં છે. x

* નામવત્ શબ્દ એટલે કૃદંતનામ, સર્વનામ, તથા વિશેષ્યની જગોએ વપરાયેલું વિશેષણ પલ્લુ નામમાં ગણવું.

x પહેલી વિભક્તિના પ્રત્યયથી નામના અર્થમાં કંઈ વધારો થતો નથી, મૂળ જે હોય છે તેજ અર્થ રહે છે. શબ્દનો નિર્દેશ કે ઉચ્ચાર કરવાથી જે અર્થ નીકળે છે તેજ અર્થ રહે છે. આથી પહેલી વિભક્તિ નિર્દેશાર્થે (નામાર્થે) વપરાઈ છે એમ કહેવાય છે. કોઈ એમ કહેશે કે 'મનસુખ કલમ પડે છે' એમાં 'ધડે છે' ક્રિયાપદનો 'મનસુખ' કર્તા છે તો કર્તાર્થે પ્રથમા કેમ કહેતા નથી? ધડે છે ક્રિયાપદમાં ધડે ક્રિયાપદ ધાતુ અને પ્રત્યયનું બનેલું છે, ને ઝુજરાતી ભાષાની રૂઢિ પ્રમાણે સાથે 'છ'

પરિભાણ (માપ):—ભોટવામાં ઘડો પાણી માય છે, ગાયને કલ્લો ઘાસ નાંખ્યું, મેં પાલી ચોખા લીધા. આમાં ઘડો, કલ્લો અને પાલી પરિભાણ અર્થે વપરાયલાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં છે.

સંબોધન (નામ દઈ ખોલાવીને કંઈક કહેવું તે):—રામલાલ, આમ આવ, હે ઈશ્વર, તું અમારાં પાપ માફ કર. આમાં રામલાલ અને ઈશ્વર સંબોધનાર્થે વપરાયલાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં છે. આ નામે વાક્યના ખીન્ન શબ્દો જોડે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખતાં નથી.

૨. ખીજી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. અર્થ ઉપરથી માત્ર સમજાય છે. આ વિભક્તિ વડે કર્મ (ક્રિયાનું કર્મ) એટલે ક્રિયાનો કર્તા જે ખીજી વસ્તુ પર કામ કરે છે તે દેખાડાય, તથા સ્થળ અને કાળનો સંબંધ દેખાડાય છે,

કર્મ:—ભગુ ઘોર ખાય છે, તે ચોપડી વાંચે છે, તે મહેનત કરવી. આ વાક્યમાં ઘોર, ચોપડી, મહેનત ખીજી વિભક્તિમાં છે. કોઈ વખત કર્મને 'ને' પ્રત્યય લાગે છે, તે વખતે પણ ખીજી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, છગન ઢોરને મારે છે. મહેતાજીએ લલ્લુને ખોલાવ્યો. આમાં ઢોરને, લલ્લુને ખીજી વિભક્તિમાં છે.

સ્થળ:—માણેકલાલ અમદાવાદ ગયો, નદી બે કોસ વાંકી છે, મગન બે ગાઉ ચાલ્યો. આમાં અમદાવાદ, કોસ, ગાઉ ખીજી વિભક્તિમાં છે.

કાળ:—હંમેશાં કલાક વાંચવું. આમાં કલાક ખીજી વિભક્તિમાં છે.

ધાતુનું રૂપ વપરાયું છે તે પણ ધાતુને પ્રત્યયનું બનેલું છે. પ્રત્યયનો અર્થ કર્તા છે. આ કારણથી 'ધડે છે' એ કર્તારૂપ કહેવાય છે ક્રિયાપદનું કર્તાના અર્થનું અભિધાન (કબૂલત) કરે છે, એટલે ફરીથી એ અર્થ વિભક્તિના પ્રત્યયવડે કહેવાની જરૂર નથી. કહીએ તો પુનરુક્તિ દોષ થાય. આ કારણથી કર્તાએ પહેલી વિભક્તિ કહેવાતી નથી પણ નિર્દેશાર્થે કહેવાય છે.

૩. ત્રીજી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય એ છે. આ વિભક્તિના મુખ્ય અર્થ કર્તા અને કરણ (ક્રિયા કરવાનું સાધન) છે.

કર્તા:—ઘોડે લાત મારી, ભગુએ પાઠ વાંચ્યો, છોકરે વેલો કાપ્યો. આ વાક્યોમાં મારવાની ક્રિયા કરનાર ઘોડો, વાંચવાની ક્રિયા કરનાર ભગુ, અને કાપવાની ક્રિયા કરનાર છોકરો છે, માટે ઘોડે, ભગુએ, અને છોકરે કર્તાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય.

કરણ:—સિપાઈએ વાધને ગોળીએ માર્યો, ભગુએ છરીએ આંગળી કાપી, તેણે કલમે અક્ષર લખ્યા. આ વાક્યોમાં મારવાની ક્રિયા ગોળીએ, કાપવાની ક્રિયા છરીએ, અને લખવાની ક્રિયા કલમે થાય છે; માટે ગોળીએ, છરીએ, અને કલમે કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય.

તાવે માથું દુખે છે, સાકર પાંચ રૂપિયે મળુ થશે, તે પગે લંગડો છે, આમાં તાવે, રૂપિયે અને પગે ત્રીજી વિભક્તિમાં છે.

૪. ચોથી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય ને છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ સંપ્રદાન એટલે જેને કંઈ આપવામાં આવે છે.

સંપ્રદાન:—રાજા બ્રાહ્મણને દાન આપે છે, મહેતાજી છોકરાને વિદ્યા શીખવે છે, હું તને વાત કહું. આ વાક્યોમાં બ્રાહ્મણને, છોકરાને, તને શબ્દ સંપ્રદાનાર્થે ચોથી વિભક્તિમાં છે.

રાજાને બે કુંવર છે, પાઘડીને કસબ છે, લલ્લુને પેટમાં દુખે છે, છગનને તે ચીજ ગમે છે. આમાં રાજાને, પાઘડીને, લલ્લુને, છગનને ચોથી વિભક્તિમાં છે.

૫. પાંચમી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિના પ્રત્યય થી' થકી છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ અપાદાન એટલે જેનાથી છટા પડાય છે તે.

અપાદાન:—હું રાજકોટથી નીકળ્યો, માથી દીકરી જુદી પડી, ઝાડથી પાંદડાં પડે છે, મગન તાવથી બચ્યો. આ વાક્યોમાં રાજકોટથી, માથી, ઝાડથી, અને તાવથી અપાદાનાર્થે પાંચમી વિભક્તિ છે.

વાધને ગોળીથી માર્યો, છગનથી મગન મોટા છે. ગરમીથી પાણીની વરાળ થાય છે, બે માસથી માંદો છે, વનમાળીથી દાખલા ગણાશે. આ વાક્યોમાં ગોળીથી, છગનથી, ગરમીથી, માસથી, અને વનમાળીથી પાંચમી વિભક્તિમાં છે.

૬. છઠ્ઠી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિના પ્રત્યય નો, ની, તું, ના, નાં, ને* છે. કવિતામાં તણો, તણી, તણું, કેરો, કેરી, વગેરે પ્રત્યયો વપરાય છે. આ વિભક્તિનો અર્થ સંબંધ છે. સંબંધ ઘણી જાતના હોય છે. જેમ, રાજાનો મહેલ, રૂપાની થાળી, નદીતું માછલું, વિદ્વાનના શબ્દો, રાજાનાં ઘોડાં, મગનને કાજો. આમાં રાજાનો, રૂપાની, નદીતું, વિદ્વાનના, રાજાનાં, મગનને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે.

ને પ્રત્યય બીજી, ચોથી, અને છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિમાં આવે છે. 'ને' પ્રત્યયવાળું નામ શુદ્ધ કર્મ તરીકે વપરાયલું હોય તો બીજી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, મગન ગાયને હાંકે છે, છગન લલ્લુને ખોલાવે છે. કોઈને કોઈ વસ્તુ આપવામાં આવતી હોય કે પહોંચતી હોય, તે નામને 'ને' પ્રત્યય લાગેલો હોય તો ચોથી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, રાજા બ્રાહ્મણને દાન આપે છે, લલ્લુને ગમત પડી, છગનને તાવ આવ્યો. છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ જે નામ સાથે સંબંધ રાખતું હોય, તે નામને ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિનો 'એ' પ્રત્યય લાગે છે; ત્યારે નો કે તું પ્રત્યયનો 'ને' થઈ જાય છે, ત્યાં છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, છગનનો હાથ—છગનને હાથે વીંટી છે. (છઠ્ઠી સાથે સાતમી.) રાજાને નોકરે કબ્જિયો કર્યો. (છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી).

* જેની સાથે આ વિભક્તિ સંબંધ રાખે છે, તેનાં જાતિવચન વગેરેને અનુસરીને આ પ્રત્યય ફરે છે; માટે છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણા છે.

દીપ—કાળે, અથે, માટે, સાર, વગેરે નામયોગી અવ્યયની પહેલાં ને પ્રત્યય આવે છે, તે છઠ્ઠી વિભક્તિનો જ પ્રત્યય નાખવો. એ પ્રત્યય છઠ્ઠી સાથે ત્રીજીનો પ્રત્યય મળવાથી થયેલ છે. જેમ, તેનું કાજ-તેને કાળે; તેનો અર્થ-તેને અથે.

૭. સાતમી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય માં અને એ છે. અધિકરણ (સ્થળ) એ આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ છે. જેમ, હોડીમાં બેઠો, પગમાં કલ્લાં નથી, છાપરે ચડ્યો, નદીએ પૂર આવ્યું છે. આમાં હોડીમાં, પગમાં, છાપરે, નદીએ એ અધિકરણાર્થે સાતમી વિભક્તિમાં છે.

હું પાંચ દિવસમાં આવીશ, તું સવારમાં આવજે, મહેલ પાંચ વર્ષે પૂરો થયો, બપોરે સુવાની ટેવ છે. આમાં દિવસમાં, સવારમાં, વર્ષે, બપોરે કાળ અર્થે સાતમી વિભક્તિમાં છે.

‘એ’ પ્રત્યય ત્રીજી ને સાતમી વિભક્તિમાં આવે છે. જે ‘એ’ પ્રત્યયવાળાનું નામ સ્થળ કે કાળ બતાવે તો સાતમી વિભક્તિનું બાણવું, બીજે બધે પ્રસંગે ત્રીજી વિભક્તિનું બાણવું. જેમ, લેણે માથે ટોપલી ઊંચકી છે. આમાં ‘માથે’ કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ છે. માથે=માથાવડે.

કેટલીક વખત એક નામને બે ત્રણ વિભક્તિઓ સાથે લાગે છે. જેમ, બાગમાંથી એ સાતમી સાથે પાંચમી વિભક્તિ કહેવાય, તેમાંનાએ એ સાતમી ને છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય, ધર-માંની એ સાતમી સાથે છઠ્ઠી વિભક્તિ કહેવાય.

પાઠ ૧૫. નામનાં રૂપાખ્યાન.

ઓક્ષરાંત નરજાતિ—ધોડા.

વિ. એકવચન.

૧. ધોડા.

બહુવચન.

ધોડા-ધોડાઓ.

૨. ઘોડો, ઘોડાને.	ઘોડા, ઘોડાઓ, ઘોડાઓને.
૩. ઘોડાએ, ઘોડે.	ઘોડાએ, ઘોડાઓએ, ઘોડે.
૪. ઘોડાને.	ઘોડાને, ઘોડાઓને.
૫. ઘોડાથી-થકી.	ઘોડાથી-થકી, ઘોડાઓથી-થકી.
૬. ઘોડાનો-ની-નું-ના-નાં-ને.	} ઘોડાનો-ની-નું-ના-નાં-ને;
ઘોડાઓનો-ની-નું-ના-નાં-ને.
૭. ઘોડામાં, ઘોડે.	

ઉકારાંત નાન્યતર જાતિ-ઈકું.

એકવચન.

બહુવચન.

૧. ઈકું.	ઈકાં, ઈકાંઓ.
૨. ઈકું, ઈકાને.	ઈકાં, ઈકાને, ઈકાંઓને.
૩. ઈકાએ, ઈકે.	ઈકાંએ, ઈકે, ઈકાંઓએ.
૪. ઈકાને.	ઈકાને, ઈકાંઓને.
૫. ઈકાથી-થકી.	ઈકાંથી-થકી, ઈકાંઓથી-થકી.
૬. ઈકાનો-ની-નું-ના-નાં-ને.	} ઈકાનો-ની-નું-ના-નાં-ને;
ઈકાંઓનો-ની-નું-ના-નાં-ને.
૭. ઈકામાં, ઈકે.	

અકારાંત નરજાતિ-પગ.

એકવચન.

બહુવચન.

૧. પગ.	પગ, પગો.
૨. પગ, પગને.	પગ, પગો, પગોને.
૩. પગે.	પગે, પગોએ.
૪. પગને.	પગને, પગોને.
૫. પગથી-થકી.	પગથી-થકી, પગોથી-થકી.
૬. પગનો-ની-નું-ના-નાં-ને.	} પગનો-ની-નું-ના-નાં-ને;
પગોનો-ની-નું-ના-નાં-ને.

૭. પગમાં, પગે.

પગમાં, પગે, પગોમાં.

આકારાંત નારીજાતિ—ગંગા.

એકવચન.

બહુવચન.

૧. ગંગા.	ગંગા.
૨. ગંગા, ગંગાને.	ગંગા, ગંગાને.
૩. ગંગાએ.	ગંગાએ.
૪. ગંગાને.	ગંગાને.
૫. ગંગાથી—થકી.	ગંગાથી—થકી.
૬. ગંગાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	ગંગાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭. ગંગામાં.	ગંગામાં.

ઈકારાંત નારીજાતિ—રાણી.

એકવચન.

બહુવચન.

૧. રાણી.	રાણી, રાણીઓ.
૨. રાણી, રાણીને.	રાણી, રાણીઓ, રાણીઓને.
૩. રાણીએ.	રાણીએ, રાણીઓએ.
૪. રાણીને.	રાણીને, રાણીઓને.
૫. રાણીથી—થકી.	રાણીથી—થકી, રાણીઓથી—થકી.
૬. રાણીનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	} રાણીનો—ની—નું—ના—નાં—ને;
રાણીઓનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭. રાણીમાં.	

ઉકારાંત નરજાતિ—લાડુ.

એકવચન.

બહુવચન.

૧. લાડુ.	લાડુ, લાડુઓ.
૨. લાડુ, લાડુને.	લાડુ, લાડુઓ, લાડુઓને.
૩. લાડુએ.	લાડુએ, લાડુઓએ.
૪. લાડુને.	લાડુને, લાડુઓને.

૫. લાડુથી-થકી. લાડુથી-થકી, લાડુઓથી-થકી.
 ૬. લાડુનો-ની-તું-ના-નાં-ને. } લાડુનો-ની-તું-ના-નાં-ને;
 } લાડુઓનો-ની-તું-નાં-ના-ને.
 ૭. લાડુમાં. લાડુમાં, લાડુઓમાં.

ઔકારાંત નારીજાતિ—ઘો.

એકવચન.

બહુવચન.

૧. ઘો.	ઘો.
૨. ઘો, ઘોને.	ઘો, ઘોને.
૩. ઘોએ.	ઘોએ..
૪. ઘોને.	ઘોને.
૫. ઘોથી-થકી.	ઘોથી-થકી.
૬. ઘોનો-ની-તું-ના-નાં-ને.	ઘોનો-ની-તું-ના-નાં-ને.
૭. ઘોમાં.	ઘોમાં.

પાઠ ૧૧. સર્વનામનાં રૂપાખ્યાન.

પહેલો પુરુષ (હું).

એકવચન.

બહુવચન.

૧. હું.	અમે, અમો.
૨. મને.	અમને, અમોને.
૩. મેં, મારે.	અમે, અમોએ, અમારે.
૪. મને, મારે.	અમને, અમોને, અમારે.
૫. મારાથી-થકી, મજથી-થકી, } અમારાથી-થકી, અમથી-થકી,
મુજથી-થકી, હુંથી-થકી. } અમોથી-થકી.	
૬. મારો-રી-રૂં-રા-રાં-રે, મજ. અમારો-રી-રૂં-રા-રાં-રે, અમ.	
૭. મારામાં, મજમાં, મુજમાં, હુંમાં. અમારામાં, અમમાં, અમોમાં.	

સૂચના—જે રૂપ એક કરતાં વધારે વિભક્તિમાં આવે છે, તે

કેકાણે તેની વિભક્તિ નક્કી કરવા માટે ત્યાં નામ મૂકાવવું. એ નામને જે વિભક્તિ લગાડવી પડે તે વિભક્તિ સર્વનામની જાણવી. આ ટીકા સધળાં સર્વનામ માટે સમજાવી.

અમે (છગન તથા લક્ષુ) ગયા—પહેલી વિભક્તિ.

અમે (છગન તથા લક્ષુએ) પાઠ વાંચ્યો—ત્રીજી વિભક્તિ.

મારે (લક્ષુએ) કામ કરવું—ત્રીજી વિભક્તિ.

મારે (લક્ષુને) બે હાથ છે—ચોથી વિભક્તિ.

મારે (લક્ષુને) વાસ્તે કલમ ઘડ—છઠ્ઠી વિભક્તિ.

મારે (લક્ષુને) હાથે વીંટી છે—છઠ્ઠી સાથે સાતમી.

મારે (લક્ષુને) નોકરે કામ બગાડ્યું—છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી.

પહેલો બીજો પુરુષ (આપણે).

વિભક્તિ.

બહુવચન.

૧. આપણ, આપણે.

૨. આપણને.

૩. આપણે.

૪. આપણને, આપણે.

૫. આપણાથી—થકી.

૬. આપણો—ણી—ણું—ણા—ણાં—ણે.

૭. આપણામાં.

આપણે (છગન) લાહુ જમ્યા—પહેલી વિભક્તિ.

આપણે (છગને) કામ કર્યું—ત્રીજી વિભક્તિ.

આપણે (છગનને) બે ભાઈ છે—ચોથી વિભક્તિ.

આપણે (છગનને) માટે પેન લે—છઠ્ઠી વિભક્તિ.

બીજો પુરુષ (તું.)

એકવચન.

બહુવચન.

૧. તું.

તમે, તમે.

૨. તતે. તમને, તમેને.
 ૩. તારે. તમે, તમેએ, તમારે.
 ૪. તને, તારે. તમને, તમેને, તમારે.
 ૫. તારાથી-થકી, તજથી-થકી, } તમારાથી-થકી, તમથી-થકી,
 તુજથી-થકી, તુંથી-થકી. } તમેથી-થકી.
 ૬. તારો-રી-ફ-રા-રાં-રે, તજ. તમારો-રી-ફ-રા-રાં-રે, તમ.
 ૭. તારામાં, તજમાં, તુજમાં, તુંમાં. તમારામાં, તમમાં, તમેમાં.

મુચના—‘તમે’ અને ‘તારે’ ની વિભક્તિ ‘અમે’, અને ‘મારે’ ની માફક નક્કી થઈ શકે.

માનાર્થે બીજે પુરુષ (આપ).

બહુવચન.

૧. આપ.
 ૨. આપને.
 ૩. આપે.
 ૪. આપને.
 ૫. આપથી-થકી.
 ૬. આપનો-ની-નું-ના-નાં-ને.
 ૭. આપમાં.

ત્રીજે પુરુષ (તે).

એકવચન.

બહુવચન.

૧. તે. તે, તેઓ.
 ૨. તેને. તેમને, તેઓને.
 ૩. તેણે. તેમણે, તેઓએ.
 ૪. તેને. તેમને, તેઓને.
 ૫. તેથી-થકી. તેઓથી-થકી.

૬. તેનો-ની-તું-ના-નાં-ને. { તેમનો-ની-તું-ના-નાં-ને;
{ તેઓનો-ની-તું-ના-નાં-ને.
૭. તેમાં, તેનામાં. તેમનામાં, તેઓમાં, તેઓનામાં.
પ્રશ્નવાચક સર્વનામ (કોણ).

વિભક્તિ. બંને વચનમાં.

૧. કોણ.
૨. કોને, કેને.
૩. કોણે, કેણે.
૪. કોને, કેને.
૫. કોનાથી થકી, કેનાથી થકી.
૬. { કોનો-ની-તું-ના-નાં-ને;
{ કેનો-ની-તું-ના-નાં-ને.
૭. કોનામાં, કેનામાં, કેમાં.
કોણને, કોણથી, કોણમાં રૂપ ક્વચિત વપરાય છે.
શેા.

એકવચન.

બહુવચન.

૧. શો. શા.
૨. શો, શાને, શેને. શા, શાને, શેને.
૩. શાણે, શેણે. શાણે, શેણે.
૪. શાને, શેને. શાને, શેને.
૫. શાથી, શેથી. શાથી, શેથી.
૬. { શાનો, -ની-તું-ના-નાં-ને; { શાનો-ની-તું-ના-નાં-ને;
{ શેનો-ની-તું-ના-નાં-ને. { શેનો-ની-તું-ના-નાં-ને.
૭. શામાં, શેમાં. શામાં, શેમાં.

‘શી’ તું બહુવચન ‘શી’ જ થાય છે, તેને વિભક્તિના પ્રેસય લાગતા નથી.

‘શું’ નું બહુવચન ‘શાં’, થાય છે. બીજી વિભક્તિથી બંને વચનમાં તેનાં ૩૫ ‘શો’નાં ૩૫ પ્રમાણેજ થાય છે.

કથો—કઈ—કથું એનાં ૩૫ છોકરો—છોકરી—છોકરું એ નામ પ્રમાણે થાય છે.

સ્વવાચક સર્વનામ [પોતે].

વિભક્તિ. બંને વચનમાં.

૧. પોતે.
૨. પોતાને.
૩. પોતે.
૪. પોતાને.
૫. પોતાથી—થકી.
૬. પોતાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭. પોતામાં.

દર્શક સર્વનામ (આ).

એકવચન.

બહુવચન.

૧. આ.	આ.
૨. આ, આને.	આ, આમને.
૩. આણે.	આમણે.
૪. આને.	આમને.
૫. આથી—થકી.	આમનાથી—થકી.
૬. આનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	આમનો ની—નું—ના—નાં—ને.
૭. આમાં, આનામાં.	આમનામાં.

‘એ’નાં ૩૫ ‘તે’ના જવાબ થાય છે, પેસો—પેલી—પેલું, એ-લ્યો—એલી—એલ્યુંનાં ૩૫ છોકરો—છોકરી—છોકરું એ નામ પ્રમાણે થાય છે.

અનિશ્ચિત સર્વનામ [કોષ].

વિભક્તિ.

અને વચનમાં.

૧.	કોઈ.
૨.	કોઈ, કોઈને.
૩.	કોઈએ.
૪.	કોઈને.
૫.	કોઈથી—થકી.
૬.	કોઈના—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	કોઈમાં, કોઈનામાં.

કોઈ, કોઈ, કંઈ, કોઈક, કાંઈક, કંઈક, અમુક એમનાં રૂપ
અને વચનમાં એકજ રહે છે, ને હરકોઈ, હરકાંઈ, હરકંઈ, જે—
કોષ, એ એકવચનમાં જ વપરાય છે.

બીજું, કથું, ફલાણું, કેટલુંક એ ત્રણ જાતિમાં ફરે એવાં છે.
અનિશ્ચિત સર્વનામનાં રૂપ નામ પ્રમાણે થાય છે.

સંબંધીસર્વનામ—‘જે’ નાં રૂપ ‘તે’ પ્રમાણે થાય છે.

પાઠ ૧૭. વિશેષણના રૂપાખ્યાન.

વિશેષણ, વિશેષ્યની સાથે આવે છે, ત્યારે તેને વિભક્તિના
છુટા પ્રત્યય લાગતા નથી; પરંતુ એકલાં આવે છે, ત્યારે નામ
પ્રમાણે સર્વ વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, ભલો છોકરાને બોલાવે,
આંધળાથી થશે નહિ, વહાલામાં વિરોધ કરાવ્યો, વગેરે. વિશેષ્યની જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ; તેજ વિશેષણની જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ ગણાય છે.

‘ભલો છોકરો’ નાં રૂપાખ્યાન.

એકવચન.

બહુવચન.

૧. ભલો છોકરો.

ભલા છોકરા, ભલા છોકરાઓ.

૨. { ભલો છોકરો, { ભલા છોકરા, ભલા છોકરાઓ;
{ ભલા છોકરાને. { ભલા છોકરાને, ભલા છોકરાઓને.
૩. { ભલા છોકરાએ, { ભલા છોકરાએ, ભલા છોકરાઓએ;
{ ભલે છોકરે. { ભલે છોકરે.
૪. ભલા છોકરાને. ભલા છોકરાને, ભલા છોકરાઓને.
૫. ભલા છોકરાથી--થકી. { ભલા છોકરાથી--થકી, ભલા છોકરા-
{ ઓથી--થકી.
૬. { ભલા છોકરાનો--ની-- { ભલા છોકરાનો--ની--નું--ના--નાં--ને;
{ નું--ના--નાં--ને. { ભલા છોકરાઓનો--ની--નું--ના--નાં--ને.
૭. ભલા છોકરામાં. ભલા છોકરામાં, ભલા છોકરાઓમાં.

‘ભલી છોકરી’નાં રૂપાખ્યાન.

૧. ભલી છોકરી. ભલી છોકરી, ભલી છોકરીઓ.
૨. { ભલી છોકરી, { ભલી છોકરી, ભલી છોકરીઓ;
{ ભલી છોકરીને. { ભલી છોકરીને, ભલી છોકરીઓને.
૩. ભલી છોકરીએ. ભલી છોકરીએ, ભલી છોકરીઓએ.
૪. ભલી છોકરીને. ભલી છોકરીને, ભલી છોકરીઓને.
૫. ભલી છોકરીથી--થકી. { ભલી છોકરીથી--થકી;
{ ભલી છોકરીઓથી--થકી.
૬. { ભલી છોકરીનો--ની-- { ભલી છોકરીનો--ની--નું--ના--નાં--ને;
{ નું--ના--નાં--ને. { ભલી છોકરીઓનો--ની--નું--ના--નાં--ને.
૭. ભલી છોકરીમાં. ભલી છોકરીમાં, ભલી છોકરીઓમાં.

‘ભલું છોકરું’નાં રૂપાખ્યાન.

૧. ભલું છોકરું. ભલાં છોકરાં, ભલાં છોકરાંઓ.
૨. { ભલું છોકરું. { ભલાં છોકરાં, ભલાં છોકરાંઓ;
{ ભલાં છોકરાને. { ભલાં છોકરાને, ભલાં છોકરાંઓને.
૩. { ભલાં છોકરાએ, { ભલાં છોકરાંએ, ભલાં છોકરાંઓએ;
{ ભલે છોકરે. { ભલે છોકરે.

૪. બલા છોકરાને.	બલાં છોકરાને, બલાં છોકરાંઓને.
૫. બલા છોકરાથી-ચકી.	{ બલાં છોકરાંથી-ચકી, બલાં છોકરાં-
ઓથી-ચકી.
૬. { બલા છોકરાનો-ની-
{ નું-ના-નાં-ને.	{ બલાં છોકરાનો-ની-નું-ના-નાં-ને;
{ બલાં છોકરાંઓનો-ની-નું-ના-નાં-ને.
૭. બલા છોકરામાં.	બલાં છોકરામાં, બલાં છોકરાંઓમાં.

‘સફેદ લૂગડું’નાં રૂપાખ્યાન.

૧.	સફેદ લૂગડું.	સફેદ લૂગડાં, સફેદ લૂગડાંઓ,
૨.	{ સફેદ લૂગડું, સફેદ
લૂગડાને.	{ સફેદ લૂગડાં, સફેદ લૂગડાંઓ;
સફેદ લૂગડાને, સફેદ લૂગડાંઓને.
૩.	{ સફેદ લૂગડાંએ, સફેદ
લૂગડે.	{ સફેદ લૂગડાંએ, સફેદ લૂગડાંઓએ;
સફેદ લૂગડે.
૪.	સફેદ લૂગડાને.	સફેદ લૂગડાંને, સફેદ લૂગડાંઓને.
૫.	સફેદ લૂગડાથી-થકી.	{ સફેદ લૂગડાંથી-થકી, સફેદ લૂગડાં-
ઓથી-થકી.
૬.	{ સફેદ લૂગડાનો-ની-
નું-ના-નાં-ને.	{ સફેદ લૂગડાંનો-ની-નું-ના-નાં-ને;
સફેદ લૂગડાંઓનો-ની-નું-ના-નાં-ને.
૭.	{ સફેદ લૂગડામાં, સફેદ
લૂગડે.	{ સફેદ લૂગડાંમાં, સફેદ લૂગડાંઓમાં,
સફેદ લૂગડે.

‘नानो’ नां इपाज्यान.

૧. નાનો. ૨. નાનો, નાનાને. ૩. નાનાએ, નાને. ૪. નાનાને.
૫. નાનાથી-થકી. ૬. નાનાનો-ની-તું-ના-નાં-ને. ૭. નાનામાં-નાને.

પાઠ ૧૮. પદચ્છેદ.

૧. નામના પદચ્છેદમાં તેનો પ્રકાર કહી, જાતિ, વિભક્તિ, વચન કહેવાં. (દરેક વિભક્તિમાં તેનો મુખ્ય અર્થ કહેવરાવવો.)

૨. સર્વનામનું પદચ્છેદ નામ પ્રમાણે કરાવવું, પણ સર્વનામ ક્યા નામને ઠેકાણે છે તે કહેવરાવવું.

૩. વિશેષણના પદચ્છેદમાં તેનો પ્રકાર કહી, પછી તેનો વિશેષ્ય કહેવરાવવી, તે પ્રમાણે જાતિ, વિભક્તિ, વચન કહેવરાવવાં.

૪. ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં તેની જાત કહેવરાવી, પછી તેનો વાક્યમાં સંબંધ કહેવરાવવો.

૬. સર્વનામની જાતિ જણાવી ન હોય ત્યાં સામાન્ય જાતિ કહેવી. નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યનું પદચ્છેદ નીચે કરી આપીએ છીએ.

૧. ઉનનાં કપડાં વધારે મેલાં થાય છે.

૧. ઉનનાં:—સામાન્ય નામ, નાન્યતર જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૨. કપડાં:—સામાન્યનામ, નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન. થાય છે' ક્રિયાપદનો કર્તા.

૩. વધારે:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, મેલાં વિધિપૂરક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૪. મેલાં:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય કપડાં માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૫. થાય છે—કર્તા કપડાં, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૨. ભગુએ કહ્યું, તમારી વાત બહુ મજેની છે.

૬. ભગુએ:—વિશેષ નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કહ્યું'નો કર્તા.

૭. કહ્યું:—કર્તા ભગુએ, કર્મ આગણું વાક્ય, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૮. તમારી:—ખીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, છઠ્ઠીનું બહુ વચન.

૯. વાત:—સામાન્યનામ, નારીજાતિ, પહેલીનું એકવચન. 'છે' નો કર્તા.

૧૦. બહુ:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય મજેની માટે નારી જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૧૧. મજેની:—ભાવવાચક નામ, નારી જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૧૨. છે:—કર્તા વાત, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૩. આપણે એક કુળમાં થોડું ગરમ પાણી રેડીશું,
તો તે ઠંડું થવા માંડશે.

૧૩. આપણે:—પહેલોખીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પહેલીનું બહુવચન. 'રેડીશું' નો કર્તા.

૧૪. એક:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કુળમાં માટે નરજાતિ, સાતમીનું એકવચન.

૧૫. કુળમાં:—સામાન્યનામ, નરજાતિ, સાતમીનું એકવચન. 'રેડીશું' નું સ્થળ.

૧૬. થોડું:—ક્રિયાવિશેષણ. ગરમ ગુણવાચક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૧૭. ગરમ:—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય પાણી માટે નાન્યતરજાતિ, ખીજીનું એકવચન.

૧૮. પાણી:—સામાન્યનામ, નાન્યતરજાતિ, ખીજીનું એકવચન. 'રેડીશું' નું કર્મ.

૧૯. રેડીશું:—કર્તા આપણે, કર્મ પાણી, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૨૦. તો:—ઉભયાન્વયી અવ્યય. બે વાક્યોને જોડે છે.

૨૧. તે:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, પાણીને ઠેકાણે છે માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું એકવચન. 'થવા માંડશે' નો કર્તા.

૨૨. ઠંડું:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય તે માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૨૩. થવા માંડશે:—કર્તા તે, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૪. મગન, તેં તારા પાઠ ધણા સારા કર્યા.

૨૪. મગન:—વિશેષ નામ, નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન.
(સંબોધનાર્થે.)

૨૫. તેં:—ખીજો પુરુષ સર્વનામ, મગનને ઠેકાણે માટે નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'ક્યાનો' નો કર્તા.

૨૬. તારા:—ખીજો પુરુષ સર્વનામ, મગનને ઠેકાણે માટે નરજાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૨૭. પાઠ:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ખીજીનું બહુવચન, 'ક્યાનું' કર્મ.

૨૮. ધણા:—ક્રિયાવિશેષણ. 'સારા' ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૨૯. સારા:—ક્રિયાવિશેષણ. 'ક્યા' ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૩૦. કર્યા:—કર્તા તેં, કર્મ પાઠ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૫. તેણે તમને હુમણા કાંઈક કહ્યું.

૩૧. તેણે:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કહ્યું'નો કર્તા.

૩૨. તમને:—ખીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું બહુવચન, 'કહ્યું'નું ગોણું કર્મ.

૩૩. હુમણા:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'કહ્યું'નો કાળદર્શક.

૩૪. કાંધકઃ—અનિશ્ચિત સર્વનામ, નાન્યતર જ્ઞતિ, ખીજનું એકવચન. 'કાંધ'નું પ્રધાન કર્મ.

૩૫. કુણ્ઠિઃ—કર્તા તેણે, કર્મ તમને કાંધક, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૬. કોણે આ આંધળાને તળાવમાંથી બહાર કાઢ્યો ?

૩૬. કોણે—પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, સામાન્ય જ્ઞતિ, ત્રીજનું એકવચન. 'કાઢ્યો'નો કર્તા.

૩૭. આઃ—દર્શક વિશેષણ, વિશેષ્ય આંધળાને માટે નરજ્ઞતિ, ખીજનું એકવચન.

૩૮. આંધળાનેઃ—ગુણ વિશેષણ (નામ અર્થે), નરજ્ઞતિ, ખીજનું એકવચન. 'કાઢ્યો'નું કર્મ.

૩૯. તળાવમાંથીઃ—સામાન્યનામ, નાન્યતરજ્ઞતિ, સાતમી સાથે પાંચમીનું એકવચન. (વિયોગ અર્થે.)

૪૦. બહારઃ—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'કાઢ્યો'નું સ્થળદર્શક.

૪૧. કાઢ્યોઃ—કર્તા કોણે, કર્મ આંધળાને, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૭. રામલાલે જાડી કલમે અક્ષર લખ્યા.

૪૨. રામલાલેઃ—વિશેષ નામ, નરજ્ઞતિ, ત્રીજનું એકવચન. 'લખ્યા'નો કર્તા.

૪૩. જાડીઃ—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કલમે માટે નારીજ્ઞતિ, ત્રીજનું એકવચન.

૪૪. કલમેઃ—સામાન્યનામ, નારીજ્ઞતિ, ત્રીજનું એકવચન. (કરણ અર્થે.)

૪૫. અક્ષરઃ—સામાન્યનામ, નરજ્ઞતિ, ખીજનું બહુવચન. 'લખ્યા'નું કર્મ.

૪૬. લખ્યાઃ—કર્તા રામલાલે, કર્મ અક્ષર, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૮. મેં જે પૈસા લીધા તે હું ધર્માદામાં નાખીશ.

૪૭. મેં:—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્યજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'લીધા'નો કર્તા.

૪૮. જો:—સંબંધી વિશેષણ, વિશેષ્ય પૈસા માટે નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન.

૪૯. પૈસા:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. 'લીધા'નું કર્મ.

૫૦. લીધા:—કર્તા મેં, કર્મ પૈસા, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૫૧. તે:—દર્શક સર્વનામ, પૈસાને બદલે માટે નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. 'નાખીશ' નું કર્મ.

૫૨. હું:—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પહેલીનું એકવચન. 'નાખીશ'નો કર્તા.

૫૩. ધર્માદામાં:—ભાવવાચક નામ, નરજાતિ, સાતમીનું એકવચન. (સ્થળ).

૫૪. નાખીશ:—કર્તા હું, કર્મ તે, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

પાઠ ૧૯. ક્રિયાપદનો ધાતુ.

લખે છે, લખતો, લખતું, લખ્યું, લખેલું. લખીશ, લખાણું, લખાવશે, આ બધાં ક્રિયાપદોમાં લખવાની ક્રિયા કરવાની છે, અને તે બધાંનું મૂળ (દુંકામાં દુંકુંરૂપ) 'લખ' છે. તેમજ શીખે છે, શીખ્યું, શીખાશે, શીખાય છે, શીખવાડી, વગેરેમાં 'શીખ' મૂળ છે.

જે મૂળ ઉપરથી ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે, એ મૂળને ધાતુ કહે છે.

ધાતુ શોધવાની સહેલી રીત:—ક્રિયાપદોમાં જે કામ કરવાનું હોય, તેમાંથી 'વાતું' પ્રત્યય કાઢી નાંખેથી ક્રિયાપદનો ધાતુ નીકળે છે. જેમ, નાહો એમાં નાસવાનું કામ માટે ધાતુ નાસ, લીધો એમાં લેવાનું કામ માટે ધાતુ લે, હતો હોવાપણું અતાવે માટે ધાતુ હો, વગેરે છે. ક્રિયાપદનો ધાતુ 'છ' છે.

પાઠ ૨૦. સાધિત ધાતુ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદના રૂપમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાથી તેઓ સકર્મક થાય છે, માટે તેમને કર્મકરૂપનાં ક્રિયાપદ કહે છે. જેમ, પડ-પાડ, ચર-ચાર, નમ-નામ, ઉઘળ-ઉકાળ, ઉતર-ઉતાર, ઉછર-ઉછેર, ફટ-ફેડ, તૂટ-તોડ, બળ-બેળ, ખેસ-ખેસાડ, સૂ-સૂવાડ, વગેરે.

જ્યારે કર્તા પોતે કામ ન કરતાં બીજા કોઈ પાસે કામ કરાવે છે, ત્યારે ધાતુનું રૂપ પ્રયોજ્ય થઈ જાય છે. જેમ આ ચોપડી તું બીજા પાસે લખાવ. એમાં લખવાની ક્રિયા 'તું' એ કરી નથી, પણ તેણે કોઈ બીજા પાસે કરાવી છે. પ્રયોજ્યરૂપને કોઈ પ્રેરકરૂપ પણ કહે છે.

મૂળ ધાતુમાં વચ્ચે કે છેડે આ હોય તો તેનો અ કરીને છેડે આવ કે વાડ પ્રત્યય લગાડવાથી પ્રયોજ્યરૂપ થાય છે. જેમ, લખ-લખાવ, માર-મરાવ, મૂક-મૂકાવ, દેખ-દેખાવ, ખા-ખવડાવ, કહે-કહેવાડ, ઇં.

પ્રયોજ્યરૂપના પ્રત્યય બેવડાથી એટલે મૂળ ધાતુને આવરાવ કે આવડાવ પ્રત્યય લગાડવાથી દ્વિત્વ પ્રયોજ્યરૂપ થાય છે. જેમ, લખ-લખાવરાવ, ખા-ખવડાવરાવ, બોલ-બોલાવરાવ કે બોલાવડાવ, વગેરે.

કર્મક ને પ્રેરક રૂપ મૂળ ધાતુને પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે, માટે તેને સાધિત ધાતુ કહે છે. સાધિત ધાતુના પદ્મછેદમાં મૂળ ધાતુ કહી જે રૂપ થયું હોય તે કહેવું. જેમ 'પાડે છે' નો ધાતુ-પડ ધાતુનું કર્મકરૂપ, 'લખાવ્યું' નો ધાતુ-લખ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ, વગેરે.

પાઠ ૨૧. અર્થ.

ક્રિયા કરનારની મનોવૃત્તિને ક્રિયાપદના અર્થ કહે છે. જેમ, હું આવું છું, આવે કે ન આવે, તું આવજો, તમે આવશો.

મુખ્ય અર્થ ત્રણ છે. ૧. નિશ્ચયાર્થ, ૨. સંશયાર્થ, ૩. આજ્ઞાર્થ.

નિશ્ચયાર્થ:—કોઈ વસ્તુ થઈ ગઈ, થાય છે, કે થશે એવું જણાવતાં ક્રિયાપદનાં જે રૂપ વપરાય છે તે. જેમ, હું લખું છું, હું લખું, મેં લખ્યું, તે લખશે, તેણે લખેલું છે, તે લખવાનો છે.

સંશયાર્થ:—ઘણે ભાગે સરત, અટકળ કે શક ખતાવે છે; નોટલા માટે તે વારંવાર કોઈ બીજી હકીકતની સાથે આવે છે, અને જો, રખે, અથવા એવા અર્થના બીજા શબ્દથી શરૂ થાય છે, અથવા તે શબ્દનો અધ્યાહાર હોય છે. જેમ, જો તે આવશે તો હું આવીશ, જો વરસાદ વરસશે તો હું નહિ આવું, હું જાત તો તે આવત, પરીક્ષામાં કદાચ મારી મહેનત ખર આવે, રખે અટકતા, હું પુસ્તક લખતો હોઉં, મેં તે કામ કયું હશે. એમાં 'હોઉં,' 'હશે'માં સંશયાર્થ છે.

તે છોકરો કામ કરે (નિશ્ચયાર્થ છે); પણ તે છોકરો એ કામ કરે તો સાફ ફળ મેળવે. એમાં 'કરે' સંશયાર્થ છે.

આજ્ઞાર્થ—હુકમ કરવાના કામમાં આવે છે. જેમ, તું લખ, તમે લખો; તું બેસજો, તમે બેસજો; છોકરાંએ હમેશાં નિશાળે આવવું, જતો ના, ખાતો મા, આવતા નહિ; રમશો ના, ફા-ડીશ મા, ખાતો નહિ, વગેરે.

આજ્ઞાર્થમાં હુકમ કરવા ઉપરાંત અરજ, કાલાવાલા, પ્રાર્થના, ઉપદેશ, આશીર્વાદ, અને શાપ એ અર્થનો સમાવેશ થાય છે. જેમ, મારે સાફ જરૂર એક શાલ લાવજો (અરજ), ભાઈ કેશવ, મારી એક વાત તું સાંભળ (કાલાવાલા), હે ઈશ્વર, તેની જીંદગી બચાવો (પ્રાર્થના), મરીખ માટે નિશાળ સ્થાપો (ઉપદેશ), તેનું

મહું થાઓ (આશીર્વાદ), તેનું સલાનાશ જાણે (શાપ).

અર્થનો નિશ્ચય કરવામાં ક્રિયાપદનાં રૂપ કરતાં તેના અર્થ પર વધારે ધ્યાન આપવું.

પાઠ ૨૨. કાળ.

કાળ:—જે વખતમાં ક્રિયા બને, તેને ક્રિયાપદના કાળ કહે છે. વખતના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે, તેથી ક્રિયાપદના કાળના પણ ત્રણ ભાગ છે. ૧. વર્તમાનકાળ, + ૨. ભૂતકાળ, ૩. ભવિષ્યકાળ.

વર્તમાનકાળ.

ક્રિયા ચાલતી હોય, એમ બતાવનાર કાળને વર્તમાનકાળ કહે છે. જેમ, હું વાંચું, તે વાંચે, વર્તમાનકાળનાં રૂપ નિશ્ચયાર્થ સંશયાર્થ, અને આજાર્થમાં વપરાય છે.

વર્તમાનકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

૧ હો પુરુષ.	ઉં.	ઈએ.
૨ જો પુરુષ.	એ (ય), ઉં.	ઓ.
૩ જો પુરુષ.	એ (ય).	એ (ય).

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

૧ હો પુરુષ.	ઉં.	ઈએ.
૨ જો પુરુષ.	એ (ય), ઉં.	ઓ.
૩ જો પુરુષ.	એ (ય).	એ (ય).

આજાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

૨ જો પુરુષ.	પ્રત્યય રહિત.	ઓ.
-------------	---------------	----

+ 'વર્તમાન' અને 'વતમાન' બંને શબ્દ રૂપો છે.

વિધ્યર્થ વર્તમાન* (પુરુષભેદ નથી).

નરજાતિ.	વો.	વા.
નારીજાતિ.	વી.	વી.
નાન્યતરજાતિ.	વું.	વાં.

ભૂતકાળ.

ક્રિયા થઈ ગઈ હોય, એમ બતાવનાર કાળને ભૂતકાળ કહે છે. જેમ, મેં ચોપડી લખી. ભૂતકાળ નિશ્ચયાર્થમાં અને સંશયાર્થમાં વપરાય છે.

ભૂતકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી).

એકવચન.

બહુવચન.

નરજાતિ.	યો.	યા.
નારીજાતિ.	ઈ.	ઈ, ઇઓ.
નાન્યતરજાતિ.	યું.	યાં.

નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળનો સાધારણ પ્રત્યય યો, ઈ, યું છે, પણ કે-
ટલાંક ક્રિયાપદનાં રૂપ અનિયમિત રીતે થાય છે; તે નીચે લખ્યાં છે.

ધાતુ.	ભૂતકાળ.	ધાતુ.	ભૂતકાળ.
હો.	હોતો, હતો.	એસ.	એટો.
સૂ.	સૂતો.	કર.	કર્યો, કરીધો.
ખા.	ખાધો.	મર.	મર્યો, મુઓ-મુવો.
ગ.	ગયો.	કહે.	કહ્યો, કીધો.
પી.	પીધો.	ખી.	ખીન્યો, ખીધો.
લે.	લીધો.	દેખ.	દેખ્યો, દીટો.
દે.	દીધો.	ઉપજ.	ઉપજ્યો. ઉપન્યો.

* આ કાળને રા. બ. હરગોવિંદસહૃત ન્યાસરૂપમાં આજ્ઞાઈ' સન
વિધ્ય હોય છે.

દીસ.	દીઠો.	નિપજ.	નિપજ્યો, નિપજ્યા.
નાસ.	નાકો.	ભીજ.	ભીજ્યો, ભીજ્યા.
પેસ.	પેઠો.	સંતા.	સંતાયો, સંતાણો.

છો પ્રત્યય કવિતામાં અને કાઠિયાવાડમાં બહુ વપરાય છે, તેમાં યળી કર્તારિ રચના કરતાં કર્મણિ ને ભાવે રચનામાં બહુ વપરાય છે. જેમ, લખાણો, અવાણું, ઇં.

સંશયાર્થ ભૂતકાળ:—ત્રણે પુરુષ, ત્રણે જાતિ, ને બન્ને વચનમાં 'ત' પ્રત્યય ધાતુને લાગે છે.

ગયા વખતમાં ક્રિયા ચાલતી હતી એમ બતાવનાર કાળને ચાલુ ભૂતકાળ કહે છે. જેમ, આ છોકરો નિશાળે ભણતો ત્યારે ચોરી કરતો, ને માર ખાતો.

ચાલુ ભૂતકાળ.+

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

નરજાતિ.	તો.	તા.
નારીજાતિ.	તી.	તી.
નાન્યતરજાતિ.	તું.	તાં.

ભવિષ્યકાળ.

ક્રિયા થવાની હોય, એમ બતાવનાર કાળને ભવિષ્યકાળ કહે છે. જેમ હું ચોપડી લખીશ. ભવિષ્યકાળ નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ ને આજાર્થમાં વપરાય છે.

ભવિષ્યકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

૧ હો પુરુષ.

ઇશ.

ઇશું.

+આ કાળને હોપદૃત વ્યાકરણમાં અનિયમિત ભૂતકાળ કહ્યો છે.

૨ જો પુરુષ. શે, ઈશ. શો.

૩ જો પુરુષ. શે. શે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી).

૧ લો પુરુષ. ઈશ. ધથું.

૨ જો પુરુષ. શે, ઈશ. શો.

૩ જો પુરુષ. શે. શે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

૨ જો પુરુષ. જે. જે.

પાઠ ૨૩. ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન.

‘પડ’ મૂળ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

પડેલો પુરુષ. હું પડું.

અમે પડીએ.

બીજો પુરુષ. તું પડે, પડું.

તમે પડો.

ત્રીજો પુરુષ. તે પડે.

તેઓ પડે.

સરળતા ખાતર નિશ્ચયાર્થ દ્વિત્વવર્તમાનકાળનાં રૂપને આ

ધારણમાં વર્તમાનકાળમાં લેવાવવાં. જેમ—

પે. પુ. હું પડું છું.

અમે પડીએ છીએ.

બી. પુ. તું પડે છે, પડું છું.

તમે પડો છો.

ત્રી. પુ. તે પડે છે.

તેઓ પડે છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

પડેલો પુરુષ. (જે) હું પડું.

(જે) અમે પડીએ.

બીજો પુરુષ. (જો) તું પડે, પડું. (જો) તમે પડો.
ત્રીજો પુરુષ. (જો) તે પડે. (જો) તેઓ પડે.

આશ્ચર્ય. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

બીજો પુરુષ. તું પડ.

તમે પડો.

વિધ્યર્થ વર્તમાન. (પુરુષભેદ નથી.)—નાન્યતરજાતિ-પડવું.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

નરજાતિ. પડયો.

પડયા.

નારીજાતિ. પડી.

પડી, પડીઓ.

નાન્યતરજાતિ. પડયું.

પડયાં.

સંશયાર્થ. પડત એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ચાલુ ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

નરજાતિ. પડતો.

પડતા.

નારીજાતિ. પડતી.

પડતી.

નાન્યતરજાતિ. પડતું.

પડતાં.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

પહેલો પુરુષ. હું પડીશ.

અમે પડીશું.

બીજો પુરુષ. તું પડશે, પડીશ.

તમે પડશો.

ત્રીજો પુરુષ. તે પડશે.

તેઓ પડશે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

પેહેલો પુરુષ. (જો) હું પડીશ.
બીજો પુરુષ. (જો) તું પડશે, પડીશ.
ત્રીજો પુરુષ. (જો) તે પડશે.

બહુવચન.

(જો) અમે પડીશું.
(જો) તમે પડશો.
(જો) તેઓ પડશે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બીજો પુરુષ. તું પડજે.

બહુવચન.

તમે પડજો.

‘પાડ’ (કર્મકરપ) સાધિત ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

પેહેલો પુરુષ. હું પાડું.
બીજો પુરુષ. તું પાડે, પાડું.
ત્રીજો પુરુષ. તે પાડે.

બહુવચન.

અમે પાડીએ.
તમે પાડો.
તેઓ પાડે.

અથવા

પે. પુ. હું પાડું છું.
બી. પુ. તું પાડે છે, પાડું છું.
ત્રી. પુ. તે પાડે છે.

અમે પાડીએ છીએ.
તમે પાડો છો.
તેઓ પાડે છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

પેહેલો પુરુષ. (જો) હું પાડું.
બીજો પુરુષ. (જો) તું પાડે, પાડું.
ત્રીજો પુરુષ. (જો) તે પાડે.

બહુવચન.

(જો) અમે પાડીએ.
(જો) તમે પાડો.
(જો) તેઓ પાડે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બીજો પુરુષ. તું પાડ.

બહુવચન.

તમે પાડો.

વિધ્યર્થ વર્તમાન. (પુરુષભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

નરભતિ. પાડવો.

પાડવા.

નારીભતિ. પાડવી.

પાડવી.

નાન્યતરભતિ. પાડવું.

પાડવાં.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

નરભતિ. પાડયો.

પાડયા.

નારીભતિ. પાડી.

પાડી.

નાન્યતરભતિ. પાડયું.

પાડયાં.

સંશયાર્થ:—પાડા. એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ચાલુ ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

નરભતિ. પાડતા.

પાડતા.

નારીભતિ. પાડતી.

પાડતી.

નાન્યતરભતિ. પાડતું.

પાડતાં.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (ભતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

પહેલો પુરુષ. હું પાડીશ.

અમે પાડીશું.

મીઠો પુરુષ. તું પાડશે, પાડીશ.

તમે પાડશો.

ત્રીજો પુરુષ. તે પાડશે.

તેઓ પાડશે.

સંશયાર્થ. (ભતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

પહેલો પુરુષ. (જો) હું પાડીશ.

(જો) અમે પાડીશું.

ખીન્ને પુરુષ. (ને) તું પાડશે, પાડીશ. (ને) તમે પાડશો.
ત્રીન્ને પુરુષ. (ને) તે પાડશે. (ને) તેઓ પાડશે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

ખીન્ને પુરુષ. તું પાડજે.

તમે પાડજો.

પડાવ (પ્રેરકરૂપ), પડાવરાવ. (દ્વિત્વ પ્રેરકરૂપ) સાધિત્ત
ધાતુનાં રૂપ ‘પાડ’ સાધિત ધાતુ પ્રમાણેજ થાય છે.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ—જે ક્રિયાપદને બધા કાળ લાગતા નથી,
તે અપૂર્ણ ક્રિયાપદ કહેવાય છે. જેમ, છે, હો, જોઈએ, ઉભો.

‘છ’ ધાતુનાં રૂપો.

વર્તમાનકાળ.

નર, નારી, નાન્યતરજાતિ.

એકવચન.

બહુવચન.

પહેલો પુરુષ. હું છું.

અમે છીએ.

ખીન્ને પુરુષ. તું છે.

તમે છો.

ત્રીન્ને પુરુષ. તે છે.

તેઓ છે.

‘છ’ ધાતુના વર્તમાનકાળ સિવાય ખીજ કાળમાં રૂપ થતાં
નથી, ખીજ કાળોમાં ‘છ’ ને બદલે ‘હો’ ધાતુનાં રૂપ વપરાય છે.

‘હો’ મૂળ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થમાં ‘છ’ મૂળ ધાતુનાં રૂપ વપરાય છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

પહેલો પુરુષ. (ને) હું હોઈ.

(ને) અમે હોઈએ.

ખીન્ને પુરુષ. (ને) તું હોય, હોઈ.

(ને) તમે હો.

ત્રીન્ને પુરુષ. (ને) તે હોય.

(ને) તેઓ હોય.

અથવા

ચે. પુ. હું હોઉં છું.	અમે હોઈએ છીએ.
બી. પુ. તું હોય છે, હોઈ છું.	તમે હો છો.
ત્રી. પુ. તે હોય છે.	તેઓ હોય છે.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી).

એકવચન.

બહુવચન.

નરન્નતિ. હતો.

હતા.

નારીન્નતિ. હતી.

હતી.

નાન્યતરન્નતિ. હતું.

હતાં.

સંશયાર્થ. --હોત. એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (નતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

પહેલો પુરુષ. હું હોઈશ.

અમે હોઈશું.

બીજો પુરુષ. તું હશે, હઈશ, હોઈશ.

તમે હશે.

ત્રીજો પુરુષ. તે હશે.

તેઓ હશે.

સંશયાર્થ. (નતિભેદ નથી.)

એકવચન.

બહુવચન.

પહેલો પુરુષ (ને) હું હોઈશિ.

(ને) અમે હઈશિં.

બીજો પુરુષ. (ને) તું હશે, હઈશ, હોઈશ.

(ને) તમે હશે.

ત્રીજો પુરુષ. (ને) તે હશે.

(ને) તેઓ હશે.

‘જોઈએ’નાં રૂપ. ધાતુ જો.

નિશ્ચયાર્થ.

સંશયાર્થ.

વર્તમાનકાળ.

જોઈએ.

જોઈએ.

ભૂતકાળ.

...

જોત (જોઈઅત).

ભવિષ્યકાળ.

જોઈશે.

જોઈશે.

ઉભા ધાતુનાં ફક્ત ભૂતકાળમાં ઉભો, ઉભી, ઉભું, ઉભા, ઉભાં, અને વિશેષ ભૂતકાળમાં ઉભેલો, ઉભેલી, ઉભેલું, ઉભેલા, ઉભેલાં, એવાં રૂપ થાય છે. ખીજા કાળમાં એનાં રૂપ થતાં નથી.

ટીપ:—‘છ’ અને ‘હો’ ધાતુનાં ક્રિયાપદ મિશ્રકાળ બનાવવાને કામ લાગે છે. એ સંબંધી વિવેચન છૂટા ધોરણમાં આવશે. આ ધોરણમાં તો ક્રિયા ચાલતી છે, થઈ મઈ છે કે થવાની છે; એ પરથી ક્રિયાપદના કાળ કહેવરાવવા.

‘પાડે છે’ આ રૂપ ક્રિયા ચાલુ છે એમ બતાવે છે, માટે આ ક્રિયા વર્તમાનકાળની કહેવાય.

‘પાડ્યો હતો’, ‘પાડેલો હતો’, ‘પાડતો હતો, એ રૂપો થઈ મયેલી ક્રિયા બતાવે છે, માટે આ ક્રિયા ભૂતકાળની કહેવાય.

‘પાડવું છે’, ‘પાડવાનો છે’, ‘પાડનાર છે’, એ રૂપો હવે પછી થવાની ક્રિયા બતાવે છે, માટે આ ક્રિયા ભવિષ્યકાળની કહેવાય.

પાઠ ૨૪. ક્રિયાનાથ.

ક્રિયાનાથ:—ક્રિયાપદનાં જાતિવચન કે પુરુષવચન જે શબ્દ પ્રમાણે બદલાય છે તેનું નામ ક્રિયાનાથ. જેમ, છોકરો આવ્યો, છોકરી આવી, છોકરું આવ્યું, છોકરા આવ્યા, છોકરાં આવ્યાં. આમાં આવ્યો, આવી, આવ્યું, આવ્યા, અને આવ્યાં ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ અનુક્રમે છોકરો, છોકરી, છોકરું, છોકરા, ને છોકરાં છે; કેમકે તેનાં જાતિવચન ક્રિયાપદને લાગેલાં છે. હું જઈશું, અમે જઈએ છીએ, તું જાય છે, તમે જાઓ છો, તે જાય છે, તેઓ જાય છે. આમાં જઈશું, જઈએ છીએ, જાય છે, જાઓ છો, જાય છે, અને જાય છે ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ અનુક્રમે હું, અમે, તું, તમે, તે, અને તેઓ છે; કેમકે તેનાં પુરુષવચન ક્રિયાપદને લાગેલાં છે.

કર્તા કર્મ એકજ નતિવચનમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાનાથ નક્કી કરવા વિષે:—તે વખતે કર્તા કર્મને બદલી જેવાં, ને જેના પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરે તે ક્રિયાનાથ છે એમ જાણવું. જેમ, છોકરો લાડુ જમતો. આ વાક્યમાં કર્તા ક્રિયાનાથ છે, કેમકે છોકરાને બદલે છોકરી મૂકીએ તો છોકરી લાડુ જમતી થાય.

જ્યારે નામ ક્રિયાનાથ હોય છે, ત્યારે ક્રિયાપદ ત્રીજા પુરુષમાં જાય છે; કેમકે સઘળાં નામ ત્રીજા પુરુષમાં છે. જેમ, છોકરો જાય છે. એમ ‘જાય છે’ ત્રીજા પુરુષમાં છે. એમાં છોકરાને ઠેકાણે ‘હું’ મૂકીએ, તો જાડું થાય; માટે છોકરો ક્રિયાનાથ છે.

પાઠ ૨૫. પ્રયોગ.

પ્રયોગ:—પ્રયોગ શબ્દનો અર્થ વપરાશ છે. ક્રિયાપદનો પ્રયોગ એટલે તેનું કર્તાના, કર્મના, કે ભાવના (ક્રિયાના) અર્થમાં વપરાવું. આ પરથી પ્રયોગ ત્રણ છે. ૧. કર્ત્તરિ, ૨. કર્મણિ, ભાવેપ્રયોગ.

કર્ત્તરિ પ્રયોગ:—કર્તા ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્તાના નતિવચન કે પુરુષવચન ક્રિયાપદને લાગે, ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ કહેવાય છે. જેમ, હું જાઉં છું, તે આવે છે, તમે ચોપડી લખો છો, હું પાઠ વાંચીશ, તમે જશો, મગન વાત કરાવે છે, અહિં ક્રિયાપદનાં વપરાએલાં રૂપો કર્તાનો બોધ કરે છે, માટે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ કહેવાય.

કર્ત્તરિ પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષે:—(૧). અકર્મક કે સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્તા નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે; ત્યારે કર્તા ક્રિયાનાથ થઈ ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, તે જાય છે, હું પાઠ વાંચું છું, તું યશ મેળવીશ, હું દાખલા લખાવું છું, વગેરે.

(૨). અકર્મક ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્તમાનકાળ સિવાય, અને

સકર્મક ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્તમાન ને ભૂતકાળ સિવાય બધા કાળમાં કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં હોય છે.

કર્મણિપ્રયોગ:—કર્મ ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્મનાં જાતિવચન કે પુરુષવચન ક્રિયાપદને લાગે, ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્મણિ કહેવાય છે. જેમ, છોકરીએ પાઠ વાંચ્યો, તેણે કાગળ લખ્યો, રાજાએ દાન આપ્યું, ગંગાએ મગનને બોલાવ્યો, ભગુએ ગંગાને હરણી, મારાથી પુસ્તક લખાયું, મારાથી કામ કરાશે. અહિં વપરાયેલાં બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો કર્મનો બોધ કરે છે, માટે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ કર્મણિ કહેવાય.

કર્મણિ પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષે—(૧). સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્તા બીજી વિભક્તિ હોય છે, ત્યારે કર્મ ક્રિયાનાથ થઈ ક્રિયાપદ કર્મણિપ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, તેણે સ્નેહ ફેડી, મેં ચોરને માર્યો, મેં દાખલા લખાવ્યા, વગેરે. કોઈ વખત ચોરથી વિભક્તિમાં કર્તા હોય છે, જેમ અકબરને લડાઈ કરવી પડી. આ વાક્યોમાં ખરી રીતે બેઠાએ તો કર્મ-સ્નેહ, દાખલા, અને લડાઈ-નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં છે, પણ 'ચોરને' બીજી વિભક્તિમાં છે; માટે 'સ્નેહ', 'ચોરને' 'દાખલા' અને 'લડાઈ'ની બીજી વિભક્તિમાં ગણવી ઠીક પડશે.

(૨). સકર્મક ક્રિયાપદમાં જ્યારે કર્તા પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે પણ કર્મ ક્રિયાનાથ થઈ ક્રિયાપદ કર્મણિપ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, મારાથી વાત કરાય, તારાથી વાત કરાઈ.* તેનાથી વાત

* 'તારાથી વાત કરાઈ' ને બદલે તારાથી વાત બની (થઈ) કોઈક પ્રસંગે વપરાય છે, તેવે કેસાણે 'બની', 'થઈ' અકર્મક ક્રિયાપદ છે; માટે 'વાત' કર્તા લેઈ 'તારાથી' ની કરણાર્થે પાંચમી વિભક્તિ લેવરાવવી. કેટલીક વખત 'મારાથી પાઠ કરાય છે' ને બદલે 'મારાથી પાઠ કરવામાં આવે છે' (બધાં કર્મણિવાચ્ય ક્રિયાપદો એમ વાપરી શકાય. લખાયું= લાવવામાં આવ્યું) વપરાય છે. એવે પ્રસંગે 'કરવામાં આવે છે' અને 'કરાય છે' જેવું ગણી પદચ્છેદ કરવું.

કરાશે; મારાથી કામ કરાવાયું. આ વખતે કર્મ નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે, કેમકે એ કર્મ, ક્રિયાથી ઉક્ત-કહેવાએલું-હોય છે. આવાં વાક્યોમાં હંમેશાં મૂળધાતુને કાળના પ્રત્યય ન લાગતાં ધાતુને છેડે ‘આ’ કે ‘વા’ વધી પછી તેને કાળના પ્રત્યય લાગે છે.

(૩). સકર્મક ક્રિયાપદનો વિધ્યર્થ વર્તમાન અને ભૂતકાળ સિવાય બીજા કોઈ પણ કાળમાં કર્મણિપ્રયોગ થતો નથી. જેમ, મેં પાક વાંચ્યો, તેણે કામ કરવું.

અપવાદ:—અ. કેટલાક સકર્મક ધાતુનાં ક્રિયાપદનો કર્તા ભૂતકાળે ત્રીજી વિભક્તિમાં ન આવતાં પહેલી વિભક્તિમાં રહે છે, તેથી તેમાં ક્રિયાપદો ભૂતકાળે કર્ત્તરિપ્રયોગમાં આવે છે. ઉદાહરણ—અડ, અડક, ચૂક, જમ, પામ, ખેલ, ભણ, લાવ, વળગ, શીખ, સમજ, ધાવ, બબડ, મળ, વદ, વિસર, ઇત્યાદિ. જેમ, હું વાત ચૂક્યો, છોકરો રોટલી જમ્યો.

બ. કેટલાક સકર્મક ધાતુનાં ક્રિયાપદનો કર્તા ભૂતકાળે પહેલી અગર ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે, તેથી એમાં ક્રિયાપદનો કર્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોય તો કર્ત્તરિ, ને ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય તો કર્મણિપ્રયોગ થાય. ઉદાહરણ—ઓચર, કરડ, છત, ડશ, તજ, પરણ, આખ, ભૂલ, રમ, સાંખ, હાર, ઇત્યાદિ. જેમ, હું વાત ઓચર્યો (કર્ત્તરિ), સાંખે ગંગાને કરડી (કર્મણિ).

ભાવે પ્રયોગ:—કર્તા અથવા કર્મ ક્રિયાનાથ ન હોય પણ ક્રિયાપદનો ભાવ ક્રિયાનાથ હોય, એટલે કર્તા અથવા કર્મનાં પુરુષ, જાતિ-વચન ક્રિયાપદને ન લાગે પણ ક્રિયાપદના ભાવ (ક્રિયા) નાં પુરુષ, જાતિ, વચન ક્રિયાપદને લાગે; ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ભાવે કહેવાય છે. જેમ છોકરાથી અવાયું (આવવાનું કે આવવું થયું), મારાથી અવાશે, છોકરાએ ત્યાં આવવું, મારે ત્યાં જવું, પેટમાં દુખે છે, અને ગમે છે, તમને ગમતું નથી, આ બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો

પરથી કર્તા કે કર્મનો બોધ થતો નથી, માત્ર ક્રિયાનો બોધ થાય છે માટે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ ભાવે કહેવાય. ક્રિયાનો ભાવ ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચનમાં હોય છે.

ભાવે પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષે:—(૧). અકર્મક ક્રિયાપદમાં મૂળનો કર્તા પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ ભાવ થઈ ક્રિયાપદ ભાવે પ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, છોકરાથી દોડાયું, મારાથી અવાય છે. આવાં વાક્યોમાં હંમેશાં મૂળ ધાતુને કાળના પ્રત્યય ન લાગતાં ધાતુને છેડે ‘આ’ કે ‘વા’ વધી પછી તેને કાળના પ્રત્યય લાગે છે.

(૨). અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે ક્રિયાપદ ભાવે પ્રયોગમાં આવે છે. તે વખતે ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્તમાનકાળમાં હોય છે. જેમ, છોકરે આવવું. કોઈ વખત ચોથી વિભક્તિમાં કર્તા હોય છે. જેમ, મગનને જવું છે, તેને તજવું પડ્યું.

(૩). કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદને કર્તા હોતો નથી, ત્યારે તે ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ કહેવાય છે. એવે પ્રસંગે ક્રિયાનો ભાવ કર્તા માનવામાં આવે છે. જેમ, પેટમાં દુખે છે, મને રાજકોટમાં ગમે છે, ધણીધણીઆણીને બને છે. આવા ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં ભાવ કર્તા કહી ભાવે પ્રયોગ કહેવો. કેટલેક પ્રસંગે આવાં ક્રિયાપદોમાં કર્તા સ્પષ્ટ જણાય છે, ત્યારે પદચ્છેદમાં ભાવ કર્તા કહેવાની જરૂર નથી. જેમ, પેટમાં ગાંઠ દુખે છે, મને આ ચોપડી ગમે છે, માડો બનાવ બન્યો.

મનોચિન્ત ૩.

નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ અને ક્રિયાનાથની વિભક્તિ કારણ સાથે કહો.

૧. મગન દોડે છે—મગનથી દોડાય છે.

૨. હું જાડે ચઢ્યો—મારાથી જાડે ચઢાયું.

૩. તે આવશે—તેનાથી અવાશે.

૪. મગન પાઠ વાંચે છે—મગનથી પાઠ વંચાય છે.

૫. છાટુ દાખલો ગણે છે—છાટુથી દાખલો ગણાય છે.

૬. મગન રોટલી જમ્યો—મગનથી રોટલી જમાઈ.

૭. હું તેને બે બોલ બોલ્યો—મારાથી તેને બે બોલ બોલાયા.

૮. મેં દવા પીધી—મારાથી દવા પીવાઈ.

૯. ચંડાળે વેપારીને કપડું વેચ્યું—ચંડાળથી વેપારીને કપડું વેચાયું.

૧૦. તેણે મને પાણી પાચું—તેનાથી મને પાણી પવાયું.

૧૧. તેં મને ગુણ કર્યો છે—તારાથી મને ગુણ કરાચો છે.

૧૨. મજુરે ઝાડ પાડયું—મજુરથી ઝાડ પડાયું.

૧૩. છમને મનસુખને દાખલો શીખવ્યો—છમનથી મનસુખને દાખલો શીખવાયો.

૧૪. અમે આંક લખાવીએ છીએ—અમારાથી આંક લખાવાય છે.

૧૫. શિક્ષકે છાત્રાને નવી ચોપડી મંડાવી—શિક્ષકથી છાત્રાને નવી ચોપડી મંડાવાઈ.

૧૬. તેણે ભીંત પડાવરાવી—તેનાથી ભીંત પડાવરાવાઈ.

ટીપ્પણી:—મૂળભેદ (કર્તા, નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં, કે ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય ત્યારે ક્રિયાપદનું રૂપ હોય તે), સહભેદ (કર્તા પાંચમીમાં હોય ત્યારે ક્રિયાપદનું રૂપ હોય તે કર્મણિ કે ભાવવાચ્યરૂપ) એ પ્રમાણે ક્રિયાપદના ભેદ પાડવા જરૂર નથી. જેમ, ‘કર્મક’ અને ‘પ્રેરક’ રૂપ ધાતુનો પ્રકાર-સાધિત ધાતુ—છે, તેમ મૂળભેદ અને સહભેદ એ પણ ધાતુનો પ્રકાર છે. મૂળભેદમાં મૂળ કે સાધિત ધાતુને કાળના પ્રત્યય લાગે છે, અને સહભેદમાં મૂળ કે સાધિત ધાતુને છોડે ‘આ’ કે ‘વા’ વધી પછી તેને કાળના પ્રત્યય લાગે છે, એટલે ‘ભેદ’ શબ્દ ધાતુનાજ પ્રકારના અર્થમાં સમજવાનો છે. મૂળ અને સાધિત ધાતુમાં કર્તારિ, કર્મણિ, અને ભાવે એવા ત્રણ અર્થ છે. ‘હું ચોપડી લખું છું’, ‘મેં ચોપડી લખી’ કે ‘મારાથી ચોપડી લખાઈ’, ‘મારાથી ગામ જવાય છે.’ એ મૂળધાતુનાં અતુકમે કર્તારિ, કર્મણિ,

અને ભાવે રૂપો છે. ‘હું ચોપડી લખાવું છું,’ ‘મેં ચોપડી લખાવી’ કે ‘મારાથી ચોપડી લખાવાઈ’, ‘મારાથી ઘોડાને દોડાવાયું નહિ.’ એ અનુક્રમે સાધિત ધાતુનાં કર્તારિ, કર્મણિ, અને ભાવે રૂપો છે.

પાઠ ૨૧. શુદ્ધ કાળનાં ક્રિયાપદોનું પદચ્છેદ.

શુદ્ધકાળના ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં પ્રથમ કર્તા, કર્મ (હોય તો) કહી ક્રિયાપદની જાત, પછી ધાતુ, રૂપ (હોય તો), અર્થ, કાળ, ક્રિયાનાથ કહી તેનાં પુરુષ, જાતિ, વચન, અને છેવટે પ્રયોગ કહેવો. દિદાહરણ—

૧. તે છોકરો ગામ જાય.

‘જાય’:—કર્તા તે છોકરો, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, આસાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા ‘તે છોકરો’, ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્તારિપ્રયોગ.

૨. તે ત્યાં છે.

‘છે’:—કર્તા તે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, છ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા ‘તે,’ ત્રીજો પુરુષ, એકવચન, અકર્મક કર્તારિપ્રયોગ.

૩. લલ્લુ, નકશો ચીતર.

‘ચીતર’:—કર્તા તું (અધ્યાહાર), કર્મ નકશો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ચીતર ધાતુ, આસાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા તું, બીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્તારિપ્રયોગ.

૪. માવજીએ આવળ પાડ્યો.

‘પાડ્યો’:—કર્તા માવજીએ, કર્મ આવળ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ,

૫૩ ધાતુનું કર્મકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ બાવળ, ત્રીજો પુરુષ, નરન્નતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૫. લલ્લુએ લખીને પૂછાવ્યું.

‘પૂછાવ્યું’:--કર્તા લલ્લુએ, કર્મ પૂછવાનું (આગલું વાક્ય) માટે સકર્મક ક્રિયાપદ. પૂછ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ પૂછવાનું, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરન્નતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૬. ભગુ ચાર આંક શીખ્યો.

‘શીખ્યો’:--કર્તા ભગુ, કર્મ આંક, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, શીખ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા ભગુ, ત્રીજો પુરુષ, નરન્નતિ, એકવચન, સકર્મક કર્તરિપ્રયોગ.

૭. મારાથી બેસાયું.

‘બેસાયું’:--કર્તા મારાથી, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બેસ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરન્નતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૮. છોકરાંએ હંમેશાં નિશાળે આવવું.

‘આવવું’:--કર્તા છોકરાંએ, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, આવ ધાતુ, આજાર્થ, વિધ્યર્થ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરન્નતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૯. તેને બનશે.

‘બનશે’:--કર્તા ક્રિયાનો ભાવ, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બન ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરન્નતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૧૦. તેનાથી આ હિસાબ નહિ ગણાય.

‘ગણાય’:--કર્તા તેનાથી, કર્મ હિસાબ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ,

ગણુ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ હિસાબ, ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૧૧. મેં ત્રણ દાખલા ગણાવરાવ્યા.

‘ગણાવરાવ્યા’:-કર્તા મેં, કર્મ દાખલા, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણુ ધાતુનું ક્રિત્વ પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ દાખલા, ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૧૨. તમે મને રજા આપો.

‘આપો’:-કર્તા તમે, કર્મ રજા, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, આપ ધાતુ, આજાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા તમે, બીજો પુરુષ, બહુવચન, સકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ.

૧૩. જ્યારે તમે આવશો ત્યારે હું જઈશ.

‘આવશો’:-કર્તા તમે, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, આવ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, બવિધ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા તમે, બીજો પુરુષ, બહુવચન, અકર્મક કર્તારિપ્રયોગ.

પાઠ ૨૭. વાક્યપૃથક્કરણ.

(વિભક્તિનો ઉપયોગ.)

૧. સંબોધનાર્થે આવેલું નામ વાક્યમાં કોઈ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતું નથી, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તે નામ છોડી દેવું.

૨. છઠ્ઠી વિભક્તિવાળાં નામ વિશેષણની પેઠે વપરાય છે, માટે તે કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે. જેમ, છાક-રાની સ્લેટ ફૂટી, મારું અંગરખું કાપ્યું, તેણે મગનની ચોપડી ખરીદી, ચીનાઓએ છાપવાની કળા શોધી.

૩. છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ અને વિશેષણ બેક સાથે, કર્તા અને ક્રિયાપૂરકનો વધારો થઈ શકે. જેમ ગુજરાતના મોટા રાજાએ કાશીના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને તેડાવ્યા.

૪. કર્મણિ રચનામાં દ્વિકર્મી ક્રિયાપદોનો કર્તા જ્યારે પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે ગૌણકર્મ એમનું એમ કાયમ રહે છે, અને પ્રધાનકર્મ નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, રાજાથી આ-હાણુને દાન અપાય છે, મારાથી તેને વાત જણાવાઈ. આ વાક્યોમાં ‘રાજાથી’ અને ‘મારાથી’ કર્તાર્થે પાંચમી વિભક્તિમાં છે. અને ‘દાન’ તથા ‘વાત’ પ્રધાન કર્માર્થે નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં છે.

૫. વાક્યમાં બહુધા ઉદ્દેશ્ય જ કર્તા હોય છે, પણ કર્મણિ રચનામાં કર્તા પાંચમી વિભક્તિમાં હોય છે ત્યારે કર્મ ઉદ્દેશ્ય થાય છે. સખખ વાક્યપૃથક્કરણમાં કર્તાને બદલે ઉદ્દેશ્ય શબ્દ વાપરવો ઉચિત છે. જેમ, મારાથી કામ કરાયું એમાં ‘કામ’-ઉદ્દેશીનેજ વાત થાય છે માટે ‘કામ’ ઉદ્દેશ્ય છે, ને ‘મારાથી કરાયું’ વિધેયપક્ષ છે. પૃથક્કરણ-માં ‘કરાયું’ ક્રિયાપદના ખાનામાં, ને ‘મારાથી’ વિધેયવર્ધકના ખાનામાં કરણાર્થે લેવાય. પદબ્દેશમાં તો ‘મારાથી’ કર્તાર્થે પાંચમી, ‘કામ’ નિર્દેશાર્થે પહેલી, ને ‘કરાયું’ કર્મણિપ્રયોગમાં લેવાય. ‘મારાથી દોડાયું’ એ વાક્યમાં દોડવાની ક્રિયાને લાવ ઉદ્દેશ્ય છે, ને ‘મારાથી’ શબ્દને કરણાર્થે વિધેયવર્ધકમાં મૂકાય. નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથ-ક્કરણ નીચે કરી આપીએ છીએ.

વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી આપ્યું છે.

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્યપક્ષ.		વિધેયપક્ષ.		વિધેયવર્ધક.
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક.	વિધેય.		
			ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
૧. મોટાભાઈ, આ શું છે?	આ.		છે.	શું ?	
૨. મારી માનું માથું ફાપતું હતું.	માથું.	મારી માનું	ફાપતું હતું.		
૩. શુન્નરાતના મોટા રાજાએ કાશીના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા.	રાજાએ.	શુન્નરાતના મોટા.	તેડાવ્યા.	કાશીના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને.	
૪. રામલાલે જાડી કલમે અક્ષર લખ્યા.	રામલાલે.		લખ્યા.	અક્ષર.	જાડી કલમે (કરણ).
૫. મારા બાપા કાશીથી અહીં પુસ્તકો લાવ્યા.	બાપા.	મારા.	લાવ્યા.	અહીં પુસ્તકો.	કાશીથી (સ્થળ).
૬. આપણા ઘરોમાં માખી હોય છે.	માખી.		હોય છે.	આપણા ઘરોમાં.	
૭. ચંડાળથી વેપારીને કપડું વેચાણું.	કપડું.		વેચાણું.	વેપારીને.	ચંડાળથી (કરણ).
૮. મારાથી બેસાય છે.	બેસવાનું.		બેસાય છે.		મારાથી (કરણ).
૯. તે ઝાડ પરથી પડ્યો.	પડ્યો.		પડ્યો.		ઝાડપરથી (વિયોગ).

પાઠ ૨૮. સવાલો.

૧. સામાન્યનામ, વિશેષનામ, અને ભાવવાચકનામ એટલે શું ?
તેના પાંચ પાંચ દાખલા આપો.

૨. ક્રિયાપદ કેટલી જાતનાં છે તેનાં નામ, ને તે જાળખવાની રીત શી ?

૩. દ્વિકર્મક ક્રિયાપદ કોને કહે છે ? તેના પાંચ દાખલા આપો.

૪. પ્રધાન અને ગૌણ કર્મ કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૫. પુરુષવાચક સર્વનામ ક્યાં ? તે ક્યા ક્યા પુરુષમાં વપરાય છે ને તે શા માટે ?

૬. પ્રત્યય, સ્વવાચક, દર્શક, અનિશ્ચિત અને સંબંધી સર્વનામ એટલે શું ? ને તેના દાખલા આપો.

૭. શુણ્ણવાચક અને સંખ્યાવાચક વિશેષણ કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૮. વિકારી અને અવિકારી વિશેષણ કોને કહે છે, તે દાખલો આપી સમજાવો.

૯. વિધિપૂરક વિશેષણો કોને કહે છે ? ક્યાં ક્યાં ક્રિયાપદોની સાથે વિધિપૂરક વિશેષણો આવે છે તે ગણાવો.

૧૦. વિશેષણ કઈ કઈ જાતના સમૂહના અર્થમાં વધારો કરે છે ?

૧૧. વિશેષણનું પદચ્છેદ ક્યારે ક્રિયાવિશેષણ થાય ?

૧૨. નામયોગી અવ્યય કોને કહે છે ?

૧૩. જેની પહેલાં ના, ની, ને આવે એવા નામયોગી અવ્યયનાં દાખલા આપો.

૧૪. ઉભયાન્વયી અવ્યય એટલે શું ? અને તેના દાખલા આપો.

૧૫. પાસુ અને તો વ્યક્તિની અંદર આવે ત્યાં તેનું પદચ્છેદ કરવું ? એ અર્થમાં બીજા કયા અવ્યય વપરાય છે ?

૧૬. પછી અવ્યય કઈ કઈ જાતમાં વપરાય છે તે દાખલા સાથે કહેા.

૧૭. કેવળપ્રયોગી અવ્યય કોને કહે છે? ને તેના દાખલા આપો.

૧૮. ક્રિયાપૂરકમાં કર્મ સિવાય નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય આવે; એવાં વાક્ય બોલો ને સમજાવો.

૧૯. જાતિ કેટલી છે? કઈ કઈ? તેને ઓળખવાની રીત શી?

૨૦. જાતિના સાધારણ પ્રત્યય કયા?

૨૧. કેટલાંક નરજાતિનાં નામને નારીજાતિમાં લાવવાના પ્રત્યય કયા? ને તેના દાખલા આપો.

૨૨. વચન કેટલાં છે? એકવચન ને બહુવચન કોને કહે છે? બહુવચનનો પ્રત્યય કયો?

૨૩. કર્મ જાતનાં નામ એકવચનમાં રહે છે? ને તેના પાંચ પાંચ દાખલા આપો.

૨૪. બહુવચનમાં રહેનાર કેટલાંક નામ આપો.

૨૫. વિભક્તિ એટલે શું? તે કેટલી છે? દરેક વિભક્તિના પ્રત્યય કયા?

૨૬. દરેક વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ કયો?

૨૭. પહેલી ને બીજી વિભક્તિ શી રીતે ઓળખવી?

૨૮. ને તથા એ પ્રત્યય કઈ કઈ વિભક્તિમાં આવે છે ને તે કેમ ઓળખાય?

૨૯. સર્વનામનાં જાતિવચન શા પ્રમાણે કહેવાં?

૩૦. અમે, મારે, અમારે, આપણે, તમે, તારે, તમારે, તે, પોતે, કોને, કઈ કઈ વિભક્તિ ને વચનમાં આવે છે ને કેમ ઓળખાય?

૩૧. વિશેષણને વિભક્તિના પ્રત્યય ક્યારે લાગે ને ક્યારે ન લાગે?

૩૨. છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણા કેમ છે?

૩૩. ધાતુ એટલે શું ? તેને ઓળખવાની રીત કય ?

૩૪. કર્મક અને પ્રેરક રૂપ એટલે શું ? પ્રેરકરૂપ શી રીતે બને ?

આ ધાતુનું દ્વિત્વ પ્રેરકરૂપ શું ?

૩૫. અર્થ કેટલા છે ? કયા કયા ? દરેકના બળને દાખલા આપો.

૩૬. મુખ્ય કાળ કયા ? તેના પ્રલય કયા ? દરેક મુખ્ય કાળ કયા કયા અર્થમાં વપરાય છે ?

૩૭. વિધ્યર્થ વર્તમાન અને ચાલુ ભૂતકાળના પ્રલય કયા ?

૩૮. ક્રિયાનાથ એટલે શું ?

૩૯. કર્તા કર્મ એકજ જાતિ વચનમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાનાથ શી રીતે નક્કી કરાય ?

૪૦. પ્રયોગ એટલે શું ?

૪૧. કર્ત્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ ક્યારે થાય ?

૪૨. અકર્મક અને સકર્મક ક્રિયાપદ કયા કયા પ્રયોગમાં આવે ?

૪૩. સકર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાળે કર્ત્તરિપ્રયોગમાં આવે, એવાં પાંચ વાક્ય બનાવો.

૪૪. સકર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાળે કર્ત્તરિ તથા કર્મણિપ્રયોગમાં આવે એવાં ત્રણ ત્રણ વાક્ય બનાવો.

૪૫. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય કોને કહે છે ?

૪૬. સકર્મક કર્ત્તરિ રચનાવાળાં વાક્યોને કર્મણિ રચનામાં જાનવાનો નિયમ દાખલા સાથે આપો.

ભાગ ત્રીજો. ધોરણ છઠ્ઠા સાતમા માટે.

આ ધોરણમાં “ વ્યાકરણ—વાક્યવિન્યાસ અને શબ્દોની સાદી જાંખણી સાથે પૂરું. ” આટલું શીખવવાનું છે, તે નીચેને ક્રમે શીખવવું.

પાઠ ૧. કૃદંત.

૧. આ છોકરાનું વાંચવું ઠીક છે.
૨. તેને ખાવું ગમે છે.
૩. આ દુનિયામાં સાચું બોલનારા ઘોડા છે.
૪. દોડતો ઘોડો પડ્યો.
૫. લખી વાત મિથ્યા ન થાય.
૬. ખાધેલું અન્ન પચ્યું નહિ.
૭. આ ઘણું સુંદર ગાયન ગાનારી બાઈ બધે છે.
૮. હું મુંઝઈ જવાનો છું.
૯. આ છોકરો ચોપડો લખીને જતો રહ્યો.
૧૦. છોકરાં ગેડીદડે રમીને થાક્યાં.

પહેલા વાક્યમાં ‘વાંચવું’ શબ્દ ‘છે’ ક્રિયાપદનો કર્તા છે, બીજા વાક્યમાં ‘ખાવું’ શબ્દ ‘ગમે છે’ ક્રિયાપદનો કર્તા છે. અને ત્રીજા વાક્યમાં ‘બોલનારા’ શબ્દ ‘છે’ ક્રિયાપદનો કર્તા છે, વાંચવું, ખાવું અને બોલનારા શબ્દમાં ક્રિયા સાથે નામનો અર્થ રહેલ છે.

ચોથા વાક્યમાં ‘દોડતો’ શબ્દ ઘોડાનું, પાંચમા વાક્યમાં ‘લખી’ શબ્દ વાતનું, છઠ્ઠા વાક્યમાં ‘ખાધેલું’ શબ્દ અન્નનું, ને સાતમા વાક્યમાં ‘ગાનારી’ શબ્દ બાઈનું વિશેષણ છે. એ શબ્દોમાં ક્રિયા સાથે વિશેષણનો અર્થ રહેલો છે. આઠમા વાક્યમાં ‘જવાનો’ શબ્દ ‘હું’ ક્રિયાપદનું પૂરક છે. એ વિધિપૂરક વિશેષણ છે, એમાં ક્રિયા સાથે વિશેષણનો અર્થ રહેલો છે.

નવમા વાક્યમાં ‘લખીને’ શબ્દ ‘જતો રહ્યો’ ક્રિયાપદનું ક્રિયા-વિશેષણ છે, એટલે એમાં ક્રિયા સાથે અવ્યયનો અર્થ રહેલો છે. તેમજ દશમા વાક્યમાં, ‘રમીને’ શબ્દમાં ક્રિયા સાથે અવ્યયનો અર્થ રહેલો છે.

જે શબ્દમાં ક્રિયા સાથે નામ, વિશેષણ, કે અવ્યયનો અર્થ રહેલો હોય તેને કૃદંત કહે છે.

કૃદંત અને ક્રિયાપદમાં ફેર એટલેજ કે ક્રિયાપદથી વાક્ય બને, પણ કૃદંતથી ન બને, તોપણ ક્રિયાપદને જેમ કર્મ, ક્રિયાવિશેષણ, કે ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વપરાતાં નામ લાગે છે, તેમ કૃદંતને પણ લાગે છે. ઉપલા વાક્યમાં તે આપણે તપાસીએ.

પહેલા વાક્યમાં ‘વાંચું’ કૃદંતનામનો વધારો ‘આ છોકરાનું’ શબ્દથી થયેલ છે. ત્રીજા વાક્યમાં ‘બોલનારા’ કૃદંતનામનું ‘સાચું’ કર્મ છે. સાતમા વાક્યમાં ‘ગાનારી’ કૃદંતવિશેષણનું ‘ગાયન’ કર્મ છે, ‘સુંદર’ ‘ગાયન’નું વિશેષણ છે, ‘ધણું’ ‘સુંદર’નું વિશેષણ છે, ‘ધણું સુંદરગાયન ગાનારી’ આ શબ્દસમૂહ કર્તા ‘આઈ’નો વધારો છે, આઠમા વાક્યમાં ‘મુંબઈ’ શબ્દ ‘જવાનો’ કૃદંત વિશેષણનું સ્થળ બતાવે છે. નવમા વાક્યમાં ‘ચોપડો’ શબ્દ ‘લખીને’ કૃદંત અવ્યયનું કર્મ છે, ‘ચોપડો લખીને’ શબ્દસમૂહ કાળદર્શક વિધેયવર્ધક છે. દશમા વાક્યમાં ‘ગિડીદડે’ શબ્દ ‘રમીને’ કૃદંત અવ્યયનો વધારો (નામથી થયેલ) છે, ‘ગિડીદડે રમીને’ શબ્દ સમૂહ કારણદર્શક વિધેયવર્ધક છે.

કાળ પ્રમાણે કૃદંતના પ્રકાર.

- (૧). વર્તમાનકૃદંત:—ખાતો, ખાતી, ખાતું.
- (૨). ભૂતકૃદંત:—ખાધો, ખાધી, ખાધું.
- (૩). ભવિષ્યકૃદંત:—ખાવાનો, ખાવાની, ખાવાનું.
- (૪). વિશેષભૂતકૃદંત:—ખાધેલો, ખાધેલી, ખાધેલું, ખાધેલ.

} વિશેષણ.

(૫). સામાન્યકૃદંતઃ—ખાવો, ખાતી, ખાવું.

(૬). કર્તૃવાચકકૃદંતઃ—ખાનારો, ખાનારી, ખા- } નામ.
(ભવિષ્યકૃદંત.) નાં, ખાનાર.

(૭). સંબંધક ભૂતકૃદંતઃ—ખાઈ, ખાઈને. અવ્યય.

વર્તમાન કૃદંત ચાલતો, ભૂતકૃદંત ગયો, અને ભવિષ્યકૃદંત આવવાનો વખત બતાવે છે, વિશેષભૂતકૃદંત ક્રિયા ધણા વખત પહેલાંની થઈ ચૂકેલી છે એમ બતાવે છે. સામાન્યરૂપ કૃદંતના રૂપ પરથી ચોક્કસ કાળ જણાતો નથી, એ ક્રિયા ત્રણે કાળને લાગુ પડે છે. કર્તૃવાચક કૃદંત કર્તાના અર્થમાં વપરાય છે, એમાં ભવિષ્યકાળનો અર્થ રહેલો છે. ‘ખાઈને’ જમ્મશિ એ રૂપ ‘ખાઈશિ અને જમ્મશિ’ નું ‘કું’ છે. ‘ખાઈને’ કૃદંત, ખાવાની અને જવાની ક્રિયાને સાંધે છે, માટે એને ‘સંબંધક ભૂતકૃદંત’ કહે છે. ‘ખાઈને’ એનો અર્થ ‘ખાધા પછી’ એવો થાય છે.

કૃદંતનામ.

ધાતુ પર સામાન્ય કૃદંતના પ્રત્યય વો, વી, વું; અને કર્તૃવાચક કૃદંતના પ્રત્યય નારો, નારી, નાં, નાર લગાડવાથી કૃદંત નામ બને છે, જેમ, કર ધાતુ પરથી કરવો, કરવી, કરવું; કરનારો, કરનારી, કરનાં ને કરનાર.

કૃદંત નામને જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, કરવું, કરવા, કરવાને, કરનારનું, ઇત્યાદિ.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧). વો, વી, વું પ્રત્યયથી કૃદંતનામ તથા ક્રિયાપદ બને છે. જે વાક્યને છેડે આવે તો ક્રિયાપદ, ને અંદર આવે તો કૃદંત નામ. જેમ, તેનું વાંચવું સાં નથી [કૃદંત નામ], હંમેશાં વહેલાં જાહીને વાંચવું (ક્રિયાપદ). નિષેધાર્થ ક્રિયાપદ સાથે કૃદંતનામ વાક્યને છેડે પણ આવે છે. જેમ, ન સાંભર્યું આટલું કરવું ?

(૨). વો, વી, વું પ્રત્યયવાળાં કૃદંતનામ જ્યારે પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે તેને તેના ક્રિયાનાથનાં જાતિવચન લાગે છે. જેમ, ચોપડી લખવી સારી છે, પણ જ્યારે પહેલી સિવાય બીજી હરકોઈ વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે તે નાન્યતરજાતિના એકવચનમાં છે. જેમ, ગંગા ચોપડી લખવા બેઠી.

(૩). વો, વી; વું, પ્રત્યયવાળાં કૃદંતનામને ચોથી વિભક્તિનો ને પ્રત્યય ઘણી વખત અધ્યાહાર રહે છે. જેમ તે પાણી પીવા ગયો (પીવાને).

કાજે, માટે, લીધે, અર્થે, સારૂ શબ્દો જે નામ સાથે જોડાયા હોય, તે નામ ખરૂં જોઈએ તો ચોથી વિભક્તિમાં છે; પણ કાજે, માટે વગેરે અવ્યયો નામયોગી છે, તેથી જે નામને તે અવ્યયો લાગેલા હોય, તે નામ છઠ્ઠી વિભક્તિમાં લેવાય છે. ‘પીવાને સારૂ’ એમાં ‘પીવાને’ છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે, ને ‘સારૂ’ નામયોગી અવ્યય છે; પણ ‘પીવાને સારૂ’ શબ્દસમુદાય તે ચોથી વિભક્તિમાંજ લેવાય. ‘પીવાને સારૂ’ ને બદલે ‘પીવા’ અગર ‘પીવાને’ વપરાય, ને ‘સારૂ’ નામયોગીનો અધ્યાહાર હોય; તો ‘પીવાને’ ચોથી વિભક્તિમાં લેવાય.

(૪). કર્તૃવાચક કૃદંત પછી વિશેષ્ય આવેલો હોય, તો તેનું પદઅંશેદ કૃદંત વિશેષણ કરવું. જેમ, મામાપનું કથું ન માનનારું બાળક દુખી થાય છે. કર્તૃવાચક કૃદંત વાક્યને છેડે આવે તો તેનું પદઅંશેદ ક્રિયાપદ થાય. જેમ, હું તો ત્યાં જનારો (ભવિષ્યકાળાર્થે).

(૫). ધાતુને કેટલાક ક્રિયાવાચક પ્રત્યય લાગવાથી ભાવવાચક નામ બને છે તે કૃદંત નામમાં ન ગણાય. જેમ, માર, રહેણી, ભણતર, દળામણ, ખાનપાન, મરણ, ઘેરો, ચરાઈ, ઇત્યાદિ.

કૃદંત વિશેષણ.

ધાતુ પર વર્તમાન કૃદંતના પ્રત્યય તો, તી, તું; ભૂતકૃદંતના

પ્રત્યય યો, ઈ, યું; ભવિષ્ય કૃદંતના પ્રત્યય વાનો, વાની, વાનું; અને વિશેષભૂત કૃદંતના પ્રત્યય એલો, એલી, એલું, એલ લગાડવાથી કૃદંત વિશેષણ અને છે. જેમ, કર ધાતુ પરથી કરતો, કરતી, કરતું; કર્યો, કરી, કર્યું; કરવાનો, કરવાની, કરવાનું; કરેલો, કરેલી, કરેલું, કરેલ.

કૃદંત વિશેષણને તેના વિશેષ્યનાં ભતિવચન લાગે છે, પણ વિભક્તિના ઈષ્ટા પ્રત્યય લાગતા નથી. જ્યારે તે તેના વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે સર્વે વિભક્તિઓ તેને લાગે છે. જેમ, છાપેલા કાગળને, સુતેલાને ન જગાડો, ઇ.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧). સઘળી ભૂતનાં કૃદંત વિશેષણો વિશેષ્યની સાથે આવે તો કૃદંત વિશેષણ, એકલાં આવે તો કૃદંત નામ, અને વાક્યને છેડે આવે તો ક્રિયાપદ થાય છે. ઉદાહરણ.—

કોઈ ચાલતા બળદને આર ન દે, લખી વાત મિથ્યા ન થાય, તે કાલે આવવાનો છે, સરકારમાં છાપેલી અરજ મોકલવી. આ વાક્યોમાં, ચાલતા, લખી, આવવાનો, અને છાપેલી કૃદંત વિશેષણ છે.

સૌને ખાતાં આવડે (કર્તાર્થે), છોકરું બોલતાં શીખ્યું (કર્માર્થે), કામ કર્યાથી ફાયદો થશે, મને લખવાનું ગમે છે, થુંકેલું ન ગળાય. આ વાક્યોમાં ખાતાં, બોલતાં, કર્યાથી, લખવાનું અને થુંકેલું કૃદંત નામ છે. કેટલાક, છાપવાની કળા, લખવાની સાહી, વાંચવાની બાધા, એમાં છાપવાની, લખવાની, અને વાંચવાની કૃદંત વિશેષણમાં લે છે, પરંતુ તે ઠેકાણે તે કૃદંત નામ જ છે. વિશેષણ જેવો અર્થ સંબંધ બતાવનાર છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગવાથી તેમાં આવે છે. કૃદંત વિશેષણ જ્યારે કૃદંત નામના અર્થમાં વપરાય છે, ત્યારે તે નાન્યતર ભતિ એકવચનમાં આવે છે.

તે હંમેશાં ચાર પાઠ વાંચતો, ગંગા કાશી ગાઈ, આ કામ તેણે જ કરવાનો, આ ચોપડી તેણે લખેલી. આમાં વાંચતો, ગઈ, કરવાનો, અને લખેલી કૃદંતો, ક્રિયાપદ તરીકે વપરાયલાં છે.

(૨). સંસ્કૃતમાં ઇત, ત, અથવા ન પ્રત્યય ધાતુ પર આવવાથી ભૂતકૃદંત બને છે, એવાં કેટલાંક ભૂતકૃદંત ગુજરાતી ભાષામાં વપરાય છે, તેનું પદચ્છેદ વિશેષણ કરવું. જેમ ગત, મોહિત, ચકિત, દત્ત, ઉત્પન્ન, ઇતિ.

(૩). ધાતુને કેટલાંક ક્રિયાવાચક પ્રત્યય લાગવાથી વિશેષણ બને છે તે કૃદંત વિશેષણમાં ન ગણાય. જેમ, કરડકણો (કૂતરો), મારકણો (માંઠ), લડકારી (વહુ), સુધરેલી (પ્રજા), અડીએલ (ધોડો).

કૃદંત અવ્યય.

ધાતુ પર સંબંધક ભૂતકૃદંતના ઈ અને ઈને પ્રત્યય લગાડવાથી કૃદંત અવ્યય બને છે. જેમ, કર ધાતુપરથી કરી, કરીને.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧). ઇ, યાં, લાં પ્રત્યયથી કૃદંત વિશેષણ અને કૃદંત અવ્યય બને છે. જો તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે ફરતાં હોય તો કૃદંત વિશેષણ, અને ન ફરતાં હોય તો કૃદંત અવ્યય ગણવાં. જેમ, ગઈ તિથિ-આજ્ઞાણ ન વાંચે, મને કર્યાં કર્મ નડે છે, મેં દોડતાં ઘોડાં જોયાં. આ વાક્યોમાં ગઈ, કર્યાં, અને દોડતાં કૃદંત વિશેષણ છે. આ છોકરો ચોપડો લખી જતો રહ્યો, તે વાતો વાંચ્યાં કરે છે, ગંગા કામ કરતાં થાકી ગઈ. આ વાક્યોમાં લખી, વાંચ્યાં, અને કરતાં કૃદંત અવ્યય છે.

(૨). કૃદંત વિશેષણને એ પ્રત્યય લાગી ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે છે, ત્યારે તે કૃદંત અવ્યય થાય છે. જેમ આ કામ રહેતે રહેતે થશે.

(૩). કૃદંત અવ્યયમાં જ્યારે ક્રિયાનો અર્થ ન જણાય, ત્યારે

તેને ક્રૂત અવ્યય કહેવાં. જેમ કરતાં મુકાબલો કરવામાં વપરાય છે તે નામયોગી અવ્યય છે, કરીને વડે (છરીએ કરીને કપાયું) અથવા નામે (મગન કરીને છોકરો હશે) ના અર્થમાં વપરાય છે; ત્યાં તે નામયોગી અવ્યય છે. લીધે, લગણ, વળી, વળતી, છો, છોને એ ધાતુપરથી થયેલા અવ્યયો છે.

મૂળ ધાતુપરથી કર્ત્તરિ રચનામાં જેમ કૃદંતો થાય છે, તેમ પ્રેરક અને ભાવે કે કર્મણિ રચનામાં પણ કૃદંતનાં રૂપો થાય છે.

જેમકે:—

	કર્ત્તરિ.	ભાવે.	કર્મણિ.
મૂળ રૂપ જ્ઞ.	જ્ઞતો.	જ્ઞવાતું.	...
મૂળ રૂપ લખ.	લખતો.	...	લખાતો.
પ્રેરક રૂપ લખાવ.	લખાવતો	...	લખાવાતો.

અપૂર્ણ ધાતુ:—‘છ’ ધાતુ પરથી છતો, છતી, છતું, છતા, છતાં; ‘હો’ ધાતુ પરથી હોવો, હોવી, હોવું, હોનારો, હોનારી, હોનારું, હોનાર, હોઈ, હોઈને, હોતાં; ‘જો’ ધાતુપરથી જોઈતો, જોઈતી, જોઈતું, જોઈતા, જોઈતાં; અને ‘ઉભ’ ધાતુપરથી ઉભો, ઉભી, ઉભું, ઉભા, ઉભાં; ઉભેલો, ઉભેલી, ઉભેલું, ઉભેલા, ઉભેલાં, ઉભેલ કૃદંત થાય છે.

પાઠ ૨. મિશ્રકાળ.

સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ:—કાળમાં મદદ કરવાને એક ક્રિયાપદની જોડે બીજાં ક્રિયાપદ આવે છે, એ જોડે આવનાર ક્રિયાપદને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ કહે છે. જેમ, કરતો હોઈ, કર્યું છે, કરવાનેહું, કરેલું હતું, કરવું હતું. એમાં હોઈ, છે, હું, હતું અને હતું સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ છે.

સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ જેની જોડે આવે છે, તેને મુખ્ય ક્રિયા-
પદ કહે છે. ઉપલા ઉદાહરણમાં કરતો, કર્યું, કરવાનો, કરેલું, કરવું
એ મુખ્ય ક્રિયાપદ છે.

‘છ’ અને ‘હો’ ધાતુનાં ક્રિયાપદ કાળમાં મદદ (મિશ્રકાળ)
કરવાને આવે છે, જેમ રમવું છે, લખ્યો છે, લખવાનો છું, વાંચેલું
છે, લખ્યો હતો, લખતો હોઉં, લખવાના હશે, ઇત્યાદિ.

હંમેશાં મુખ્ય ક્રિયાપદ પહેલું અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ પછી
આવે છે, પણ કોઈ વખત સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ મુખ્ય ક્રિયાપદની
પહેલાં આવે છે. જેમ, તે નથી આવવાનો. આમાં ‘નથી’ સાહાય્ય-
કારક ક્રિયાપદ ને ‘આવવાનો’ મુખ્ય ક્રિયાપદ છે.

વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય, વિશેષભૂત અને સામાન્ય કૃદંતની સાથે
છ અને હો ધાતુનાં સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવવાથી મિશ્રકાળ
બને છે. તેવા મિશ્રકાળ મુખ્ય પંદર છે, તે નીચે પ્રમાણે.

૧. દ્વિત્વ વર્તમાન. કરતો હોય. (વર્તમાન કૃદંત+હો ધાતુનો
વર્તમાનકાળ).

૨. વર્તમાન ભૂત. કરતો હતો. (વર્તમાન કૃદંત+હો ધાતુનો
ભૂતકાળ.)

૩. વર્તમાન ભવિષ્ય. કરતો હશે. (વર્તમાન કૃદંત+હો ધા-
તુનો ભવિષ્યકાળ.)

૪. ભૂતવર્તમાન. કર્યો છે. (ભૂત કૃદંત+છ ધાતુનો વર્ત-
માનકાળ.)

૫. દ્વિત્વભૂત. કર્યો હતો. (ભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૬. ભૂતભવિષ્ય. કર્યો હશે. (ભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિ-
ષ્યકાળ.)

૭. ભવિષ્ય વર્તમાન. કરવાનો છે. (ભવિષ્ય કૃદંત+છ ધાતુનો વર્તમાનકાળ.)

૮. ભવિષ્યભૂત. કરવાનો હતો. (ભવિષ્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૯. દિત્વભવિષ્ય. કરવાનો હશે. (ભવિષ્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૧૦. વિશેષભૂત વર્તમાન. કરેલો છે. (વિશેષભૂત કૃદંત+છ ધાતુનો વર્તમાનકાળ.);

૧૧. વિશેષ દિત્વભૂત. કરેલો હતો. (વિશેષભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૧૨. વિશેષભૂત ભવિષ્ય. કરેલો હશે. (વિશેષભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૧૩. વિધ્યર્થ દિત્વવર્તમાન. કરવો છ. (સામાન્ય કૃદંત+છ ધાતુનો વર્તમાનકાળ.)

૧૪. વિધ્યર્થ વર્તમાન ભૂત. કરવો હતો. (સામાન્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૧૫. વિધ્યર્થ વર્તમાન ભવિષ્ય. કરવો હશે. (સામાન્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

ઉપર બતાવેલાં પંદર મિત્રકાળોમાં જેને છેડે ભવિષ્યકાળ આવે છે, તે ઘણુંકરીને સંશયાર્થમાં વપરાય છે; બાકીના મિત્રકાળો બંને અર્થમાં વપરાય છે.

સંબંધ ભૂત કૃદંતની સાથે : સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવી શકતું નથી.

‘જા’ ધાતુનાં મિશ્રકાળનાં રૂપાખ્યાન.

હિત્વ વર્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ.

સંશયાર્થ.

હું જાઉં છું.	અમે જાઈએ છીએ.	હું જતો હોઉં.	અમે જતા હોઈએ.
તું જાય છે.	તમે જાઓ છો.	તું જતો હોય.	તમે જતા હો.
તે જાય છે.	તેઓ જાય છે.	તે જતો હોય.	તેઓ જતા હોય.

વર્તમાન ભૂતકાળ.

હું જતો હતો.	અમે જતા હતા.	હું જતો હોત.	અમે જતા હોત.
તું જતો હતો.	તમે જતા હતા.	તું જતો હોત.	તમે જતા હોત.
તે જતો હતો.	તેઓ જતા હતા.	તે જતો હોત.	તેઓ જતા હોત.

વર્તમાન ભવિષ્યકાળ.

હું જતો હોઈશ.	અમે જતા હોઈશું.
તું જતો હશે.	તમે જતા હશે.
તે જતો હશે.	તેઓ જતા હશે.

ભૂત વર્તમાનકાળ.

હું ગયો છું.	અમે ગયા છીએ.	હું ગયો હોઉં.	અમે ગયા હોઈએ.
તું ગયો છે.	તમે ગયા છો.	તું ગયો હોય.	તમે ગયા હો.
તે ગયો છે.	તેઓ ગયા છે.	તે ગયો હોય.	તેઓ ગયા હોય.

હિત્વભૂતકાળ.

હું ગયો હતો.	અમે ગયા હતા.	હું ગયો હોત.	અમે ગયા હોત.
તું ગયો હતો.	તમે ગયા હતા.	તું ગયો હોત.	તમે ગયા હોત.
તે ગયો હતો.	તેઓ ગયા હતા.	તે ગયો હોત.	તેઓ ગયા હોત.

ભૂત ભવિષ્યકાળ.

હું ગયો હોઈશ.	અમે ગયા હોઈશું.
તું ગયો હશે.	તમે ગયા હશે.
તે ગયો હશે.	તેઓ ગયા હશે.

ભવિષ્ય વર્તમાનકાળ.

હું જવાનો-જનાર છું.	હું જવાનો-જનાર હોઈ.
અમે જવાના-જનાર છીએ.	અમે જવાના-જનાર હોઈએ.
તું જવાનો-જનાર છે.	તું જવાનો-જનાર હોય.
તમે જવાના-જનાર છો.	તમે જવાના-જનાર હો.
તે જવાનો-જનાર છે.	તે જવાનો-જનાર હોય.
તેઓ જવાના-જનાર છે.	તેઓ જવાના-જનાર હોય.

ભવિષ્ય ભૂતકાળ.

હું જવાનો-જનાર હતો.	હું જવાનો-જનાર હોત.
અમે જવાના-જનાર હતા.	અમે જવાના-જનાર હોત.
તું જવાનો-જનાર હતો.	તું જવાનો-જનાર હોત.
તમે જવાના-જનાર હતા.	તમે જવાના-જનાર હોત.
તે જવાનો-જનાર હતો.	તે જવાનો-જનાર હોત.
તેઓ જવાના-જનાર હતા.	તેઓ જવાના-જનાર હોત.

દ્વિત્વ ભવિષ્યકાળ.

હું જવાનો-જનાર હોઈશ.
અમે જવાના-જનાર હોઈશું.
તું જવાનો-જનાર હશે.
તમે જવાના-જનાર હશો.
તે જવાનો-જનાર હશે.
તેઓ જવાના-જનાર હશે.

વિશેષભૂત વર્તમાનકાળ.

હું ગયેલો છું. અમે ગયેલા છીએ.	હું ગયેલો હોઈ, અમે ગયેલા હોઈએ.
તું ગયેલો છે. તમે ગયેલા છો.	તું ગયેલો હોય. તમે ગયેલા હો.
તે ગયેલો છે. તેઓ ગયેલા છે.	તે ગયેલો હોય. તેઓ ગયેલા હોય.

વિશેષ દ્વિવભૂતકાળ.

હું ગયેલો હતો. અમે ગયેલા હતા. હું ગયેલો હોત. અમે ગયેલા હોત.
તું ગયેલો હતો. તમે ગયેલા હતા. તું ગયેલો હોત. તમે ગયેલા હોત.
તે ગયેલો હતો. તેઓ ગયેલા હતા. તે ગયેલો હોત. તેઓ ગયેલા હોત.

વિશેષભૂત ભવિષ્યકાળ.

હું ગયેલો હોઈશ. અમે ગયેલા હોઈશું.
તું ગયેલો હશે. તમે ગયેલા હશો.
તે ગયેલો હશે. તેઓ ગયેલા હશે.

વિધ્યર્થ દ્વિવ વર્તમાનકાળ.

મારે જવું છે. અમારે જવું છે. મારે જવું હોય. અમારે જવું હોય.
તારે જવું છે. તમારે જવું છે. તારે જવું હોય. તમારે જવું હોય.
તેને જવું છે. તેઓને જવું છે. તેને જવું હોય. તેઓને જવું હોય.

વિધ્યર્થ વર્તમાનભૂતકાળ.

મારે જવું હતું. અમારે જવું હતું. મારે જવું હોત. અમારે જવું હોત.
તારે જવું હતું. તમારે જવું હતું. તારે જવું હોત. તમારે જવું હોત.
તેને જવું હતું. તેઓને જવું હતું. તેને જવું હોત. તેઓને જવું હોત.

વિધ્યર્થ વર્તમાન ભવિષ્યકાળ.

મારે જવું હશે. અમારે જવું હશે.
તારે જવું હશે. તમારે જવું હશે.
તેને જવું હશે. તેઓને જવું હશે.

ભાવે રચના.

૩. પુ. નિશ્ચયાર્થ.

દ્વિવ વર્તમાન.
વર્તમાનભૂત.
વર્તમાનભવિષ્ય.

જવાય છે.
જવાતું હતું.
... ..

૩. પુ. સંશયાર્થ.

જવાતું હોય.
જવાતું હોત.
જવાતું હશે.

ભૂતવર્તમાન.	જવાયું છે.	જવાયું હોય.
દિત્વભૂત.	જવાયું હતું.	જવાયું હોત.
ભૂતભવિષ્ય.	જવાયું હશે.
ભવિષ્યવર્તમાન.	જવાવાનું છે.	જવાવાનું હોય.
ભવિષ્યભૂત.	જવાવાનું હતું.	જવાવાનું હોય.
દિત્વભવિષ્ય.	જવાવાનું હશે.
વિશેષભૂત વર્તમાન.	જવાએલું છે.	જવાએલું હોય.
વિશેષદિત્વભૂત.	જવાએલું હતું.	જવાએલું હોત.
વિશેષભૂત ભવિષ્ય.	જવાએલું હશે.

મિશ્રકાળોના અર્થ:—

૧. દિત્વ વર્તમાનકાળ અને વર્તમાન ભવિષ્યનાં રૂપો ક્રિયા પૂર્ણ થઈ નથી પણ ચાલુજ છે એમ બતાવે છે, માટે તેને અપૂર્ણ વર્તમાનકાળનાં રૂપ કહે છે. જેમ તે જાય છે, તે જતો હશે.

૨. વર્તમાન ભૂતકાળનાં રૂપો ભૂતકાળમાં ક્રિયાનું રાજ કે અસુક વખતે ચાલુ હોયું બતાવે છે, માટે તેને અપૂર્ણ ભૂતકાળનાં રૂપ કહે છે. તે જતો હતો.

૩. ભૂત વર્તમાન ને ભૂત ભવિષ્યકાળનાં રૂપો પાસેના ભૂતકાળમાં ક્રિયા પૂર્ણ થઈ હોય અને તેની અસર વર્તમાન ને ભવિષ્યકાળમાં ચાલુ હોય ત્યાં વપરાય છે, માટે એને પ્રથમ પૂર્ણ વર્તમાનકાળનાં રૂપ કહે છે. જેમ, તે ગયો છે, તે ગયો હશે.

૪. વિશેષભૂત વર્તમાન ને વિશેષભૂત ભવિષ્યકાળનાં રૂપો દ્વરના ભૂતકાળમાં ક્રિયા પૂર્ણ થઈ હોય, અને તેની અસર વર્તમાન ને ભવિષ્યકાળમાં ચાલુ હોય ત્યાં વપરાય છે; માટે એને દ્વિતીયપૂર્ણ વર્તમાનકાળનાં રૂપ કહે છે. જેમ, તે ગયેલો છે, તે ગયેલો હશે.

૫. દ્વિત્વ ભૂતકાળનાં રૂપોથી ક્રિયા પૂર્ણ થઇ ગઇ છે એમ સમજાય છે, માટે એને પ્રથમ પૂર્ણભૂતકાળનાં રૂપ કહે છે. જેમ, તે ગયો હતો.

૬. વિશેષ દ્વિત્વ ભૂતકાળમાં રૂપોથી દૂરના ભૂતકાળનાં ક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે એમ સમજાય છે, માટે એને દ્વિતીય પૂર્ણ ભૂતકાળનાં રૂપ કહે છે. જેમ, તે ગયેલો હતો.

૭. ભવિષ્ય વર્તમાન અને દ્વિત્વ ભવિષ્યનાં રૂપોમાં ઇચ્છાનો અર્થ રહેલો છે, વિધ્યર્થ દ્વિત્વ વર્તમાનકાળમાં અને વિધ્યર્થ વર્તમાન ભવિષ્યકાળમાં ઇચ્છા સાથે વિધિનો અર્થ રહેલો છે, માટે એને ઇચ્છાવાચક વર્તમાનકાળનાં રૂપ કહે છે. જેમ, તે જવાનો-જનાર છે, તે જવાનો-જનાર હશે; તેને જવું છે, તેને જવું હશે.

૮. ભવિષ્ય ભૂતકાળમાં ઇચ્છાનો અને વિધ્યર્થ વર્તમાન ભૂતકાળમાં ઇચ્છા સાથે વિધિનો અર્થ સમાયેલો છે. એને ઇચ્છાવાચક ભૂતકાળ કહે છે, જેમ તે જવાનો-જનાર હતો, તેને જવું હતું.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ.

‘હો’ ધાતુનો દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ.

૧. પુ. હું હોઉં છું.

અમે હોઈએ છીએ.

૨. પુ. તું હોય છે.

તમે હો છો.

૩. પુ. તે હોય છે.

તેઓ હોય છે.

‘હો’ ધાતુનાં મિશ્રકાળમાં બીજાં રૂપ થતાં નથી.

‘જો’ ધાતુનાં મિશ્રકાળનાં રૂપ.

નિશ્ચયાર્થ.

સંશયાર્થ.

દ્વિત્વ વર્તમાન. જોઈએ છે.

જોઈતું હોય.

વર્તમાન ભૂત. જોઈતું હતું.

જોઈતું હોત.

વર્તમાન ભવિષ્ય... ..

જોઈતું હશે.

‘જો’ ધાતુનાં મિશ્રકાળમાં બીજાં રૂપ થતાં નથી.

નિષેધાર્થ રૂપ.

સઘળાં ક્રિયાપદોનું નિષેધાર્થક રૂપ તેની સાથે ન, ના, નહિ, નવ, અને મા એ નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો આવવાથી થાય છે, જેમ, ‘કર’નું નિષેધાર્થ રૂપ ન કર, ‘બેસ’ નું ના બેસ, ‘ખાઈશ’નું ખાઈશ નહિ, ‘જા’નું જા મા, ઇત્યાદિ. આ બધા નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો ક્રિયાપદથી છૂટા બોલાય છે, માટે તેમનું પદચ્છેદ જુદું કરાય છે; પણ—

નાસ્તિ (સં. શ.) પરથી નથી. (ન=નહિ+અસ્તિ=છે) છે નહિ=નથી. એમાં ન અવ્યય છૂટા પાડી શકાતો નથી, માટે તેમનું પદચ્છેદ ભેગું થાય છે. નથી ક્રિયાપદ ત્રણે પુરૂષ, ત્રણે જાતિ, અને બંને વચનમાં વપરાય છે. જેમ હું નથી, અમે નથી; તું નથી, તમે નથી; તે નથી, તેઓ નથી; છોકરા નથી, ઇત્યાદિ. પદચ્છેદ કરતી વખતે ‘છે’ ક્રિયાપદનું પદચ્છેદ કરવું, ને કાળમાં નિષેધાર્થ વર્તમાન કાળ કહેવો.

લખતો નથી (લખતો છે નહિ)—નિષેધાર્થ દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ.

લખ્યું નથી (લખ્યું છે નહિ)—નિષેધાર્થ ભૂત વર્તમાનકાળ.

લખવાનો નથી (લખવાનો છે નહિ) નિષેધાર્થ ભવિષ્ય વર્તમાનકાળ.

લખવું નથી (લખવું છે નહિ) નિષેધાર્થ વિધ્યર્થ દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ.

મિશ્રકાળનાં ક્રિયાપદોના પદચ્છેદમાં નીચેના નિયમો આદરખવા.

અ. મુખ્ય અને સાહાયકારક ક્રિયાપદનું પદચ્છેદ બેશું કરવું.

બ. ધાતુ મુખ્ય ક્રિયાપદનો કહેવો.

ક. કાળ મિશ્ર જે હોય તે કહેવો.

ઉદાહરણ—૧. હું આ કામ કરવાનો છું.

‘કરવાનો છું’ :—કર્તા હું, કર્મ કામ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, કર ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્ય વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા હું, પહેલો પુરૂષ, નરન્નતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૨. તેણે તે પુસ્તક લખેલું નથી.

‘લખેલું નથી’ :—કર્તા તેણે, કર્મ પુસ્તક, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, લખ ધાતુ, નિષેધાર્થ વિશેષભૂત વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ પુસ્તક, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરન્નતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

પાઠ ૩. સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ :—જ્યારે બે ક્રિયાપદો સાથે આવી તેમના મળી જવાથી જુદી જુદી ક્રિયાનો અર્થ જતો રહી એક નવી સંયુક્ત ક્રિયાનો અર્થ દેખાડે તો તેને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહે છે. જેમ, લખ્મી ચૂંચો એમાં ‘લખ્મી’ ક્રિયાપદ લખવાનો, અને ‘ચૂંચો’ ક્રિયાપદ ભૂંચવાનો અર્થ દેખાડે છે; પણ ‘લખ્મી ચૂંચો’ ક્રિયાપદ લખવાની ક્રિયા પૂર્ણ થઈ છે એવો અર્થ દેખાડે છે. ‘દોડ્યા કર’ ક્રિયાપદ દોડવાની ક્રિયાનું જારીપણ બતાવે છે. ‘બોલી દે’ ક્રિયાપદ એકદમ બોલ એવો અર્થ દેખાડે છે; માટે તે સંયુક્ત ક્રિયાપદ છે. પરંતુ તેઓ ત્યાં ‘જઈ વસ્યા’ એમાં ‘જઈ વસ્યા’ સંયુક્ત ક્રિયાપદ નથી; કેમકે તેનો અર્થ ગયા અને વસ્યા એવો છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જોડે આવનાર ક્રિયાપદને સાહાયકારક

ક્રિયાપદ કહે છે. કેમકે તેમાંથી તેનો મૂળ અર્થ જતો રહી મુખ્ય ક્રિયાપદના અર્થમાં વધોરો કરે છે, અથવા ખીજો ફેરફાર કરે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ સંબંધક ભૂતકૃદંત, ભૂતકૃદંત, વર્તમાન કૃદંત, કે સામાન્ય કૃદંત હોય છે. જેમ, ખેતી જ, મારી પાડ, ઘોષ નાંખ, ખાઈ લે, કળી શક્યો, લખ્યાં કર, ચાલતો ચા, થવા આવ્યું, છૂટ્યાદિ. આમાં સંબંધક ભૂત કૃદંત 'ઈ' પ્રત્યયવાળાં રૂપ ધણાં વપરાય છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદનાં કાળનાં રૂપ લેવામાં મુખ્ય ક્રિયાપદ આખું ને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનો ધાતુ લઈ રૂપ કરવાં. જેમ, લખી ચૂક્યો ક્રિયાપદમાં 'લખી ચૂક' ધાતુ લઈ રૂપ બનાવાય.

શુદ્ધકાળો:—લખી ચૂકું, લખી ચૂકે, લખી ચૂક્યો, લખી ચૂકત, લખી ચૂકીશ, વગેરે.

મિશ્રકાળો:—લખી ચૂકું છું, લખી ચૂકતો હોઉં, લખી ચૂક્યો હતો, લખી ચૂક્યો હોત, લખી ચૂક્યો હશે, લખી ચૂકવાનો હતો, વગેરે.

કર્મણિ રચના:—લખી ચૂકાય છે, લખી ચૂકાણો, લખી ચૂકારો, વગેરે.

કૃદંત:—લખી ચૂકતો, લખી ચૂક્યો, લખી ચૂકવાનો, લખી ચૂકેલો, લખી ચૂકનાર, લખી ચૂકીને, વગેરે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં નીચેના નિયમોનું યાદ રાખવા.

અ. મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો મળી જે સંયુક્ત ક્રિયાપદ બને, તેનું પદચ્છેદ ભેગું કરવું.

બ. જે જે ધાતુનું સંયુક્ત ક્રિયાપદ બન્યું હોય, તે તે ધાતુ કહેવા.

ક. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જત મુખ્ય ક્રિયાપદની અને કાળ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનો કહેવો.

૬. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં સઘળાં ક્રિયાપદોનો ક્રિયાનાથ એકજ હોય છે, તે કર્તાની વિભક્તિ પરથી માલમ પડશે, (પ્રયોગમાં આ-પેલા નિયમ પૃષ્ઠ ૧૦૧ થી ૧૦૪ સુધી જુઓ.)

ઉદાહરણ--(૧). તમારે હિસાબ ગણાવવો જોઈએ.

‘ગણાવવો જોઈએ’—કર્તા તમારે, કર્મ હિસાબ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણુ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ અને જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ હિસાબ, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

(૨). છોકરો પાઠ વાંચી ચૂક્યો.

‘વાંચી ચૂક્યો’—કર્તા છોકરો, કર્મ પાઠ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, વાંચ અને ચૂક ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા છોકરો, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ.

(૩). તે જતો રહ્યો હશે.

‘જતો રહ્યો હશે’—કર્તા તે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા અને રહે ધાતુ, સંશ્ચયાર્થ, ભૂતભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા તે, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ.

(૪). છોકરે બેસી રહેવું જોઈતું હતું. (સંયુક્ત ક્રિયાવાચક સામાન્ય કૃદંત નામ છે.) ‘જોઈતું હતું’ ટું કર્મ છે.

‘જોઈતું હતું’—કર્તા છોકરે, કર્મ બેસી રહેવું માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાન ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ બેસી રહેવું, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

(૫). કર આપ્યાથી આપણને મર્યા જવાનો ભો નથી (સંયુક્ત ક્રિયાવાચક સામાન્ય કૃદંત નામ છે.)

(૬). પોતાની સઘળી ધમારત બળી જતી તે નજરે જુઓ છે. (સંયુક્ત ક્રિયાવાચક વર્તમાન કૃદંત વિશેષણ છે.)

(૭). એ કર તેમની પાસેથીજ લેવામાં આવે છે.

‘લેવામાં આવે છે’ (લેવાય છે):—કર્તા ‘લેનારથી’ અધ્યાહાર, કર્મ કર માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, લે અને આવ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વવર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર માટે ૩. પુ. નરન્નતિ એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

(૮). તેમને ‘સર’નો ઇલ્કાળ આપવામાં આવ્યો.

‘આપવામાં આવ્યો’ (અપાયો):—કર્તા ‘આપનારથી’ અધ્યાહાર, કર્મ ઇલ્કાળ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, આપ અને આવ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ ઇલ્કાળ માટે ૩. પુ. નરન્નતિ એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

જોઈએ.

‘જોઈએ’ ક્રિયાપદમાં નજરે જોવાનો અર્થ હોય છે, ત્યારે એ ક્રિયાપદ પૂર્ણ છે. જેમ, અમે ચિત્ર જોઈએ છીએ. પરન્તુ ‘જોઈએ’ (જુદ્ધયતે નો અપભ્રંશ છે.) એમાં જરૂર કે દરજનો અર્થ હોય ત્યારે તે ક્રિયાપદ અપૂર્ણ છે. જેમ, મારે લાડુ જોઈએ એટલે મારે લાડુની જરૂર છે. ‘જોઈએ’ ક્રિયાપદ મૂળે સકર્મક કર્મણિ છે. (માવા મોદકઃ અપેક્ષ્યતે.) મિશ્રકાળોમાં એનો પ્રયોગ કર્મણિ સાદ્ માલમ પડે છે. જેમ મારે લાડુ જોઈતો હતો. ગુજરાતી ભાષામાં નામની સાથે અને ત્રણે પુરૂષમાં એનો કર્તા ચોથી વિભક્તિમાં વપરાય છે. જેમ, ગંગાને લાડુ જોઈએ, મારે, અમારે, તારે, તમારે, તેને કે તેમને લાડુ જોઈએ.

‘જોઈએ’ ક્રિયાપદ સામાન્ય કૃદંતની સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેનો કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે. મારે, અમારે, તારે, તમારે, તેણે કે તેમણે જવું જોઈએ; છોકરાંએ માખાપની આગ્રા માનવી જોઈએ. ‘જવું જોઈએ’ એટલે જવાની દરજ છે. ‘માનવી જોઈએ’ એટલે માનવાની દરજ છે.

પદ્મછેદ.

મારે લાડુ જોઈ એ:—કર્તા મારે, કર્મ લાડુ માટે સકર્મક ક્રિયા-
પદ, જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાય કર્મ લાડુ, ત્રીજો
પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

પાઠ ૪. વિભક્તિના અર્થ.

સાતે વિભક્તિઓ ક્રિયાપદ વગેરે સાથે કઈ કઈ જાતનો સંબંધ
રાખે છે તે બતાવવું, તેને વિભક્તિના અર્થ કહે છે. અર્થ=કામ,
ઉપયોગ.

છઠ્ઠી વિભક્તિ સિવાય બીજી સઘળી વિભક્તિઓ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ
રાખે છે, માટે તે કારક વિભક્તિ કહેવાય છે. છઠ્ઠી વિભક્તિ ના-
મના વિશેષણ જેવી હોવાથી વિશેષણ વિભક્તિ કહેવાય છે.

પહેલી વિભક્તિ.

નિર્દેશ (નામાર્થ) વાચક, વિધેયવાચક, પરિમાણવા-
ચક, અને સંબોધનવાચક શબ્દો પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે.

૧. નિર્દેશવાચક પ્રથમા:—

અ. કર્ત્તરિ રચનામાં કર્તા નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં હોય
છે. જેમ, છોકરો નિશાળે ગયો, છગન હિસાબ ગણે છે, તે કલમ
ધડાવે છે. આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદજ કર્તાનો અર્થ કહી દે છે, માટે
અર્થ સૂચવવા વિભક્તિના પ્રત્યયની જરૂર રહેતી નથી.

બ. કર્મણિ રચનામાં કર્મ નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં આવે
છે.* જેમ રામથી રાવણ મરાણો, ચંડાળથી વેપારીને કપકડું

* ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ એવાં છે, કે તેના કર્મને
બીજી વિભક્તિનો 'ને' પ્રત્યય લાગે છે, તે કર્મણિ, રચનામાં પણ કાયમ
રહે છે. જેમ, તે મને અડચો—તેનાથી મને અડાયું. છોકરો ગાયને મારે

વેચાણું, શિક્ષકથી છોકરાને નવી ચોપડી મંડાવાઈ, મગનથી કાગળ વંચાય છે. આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનું કર્મનો અર્થ કહી દે છે, માટે અર્થ સૂચવવા વિભક્તિના પ્રત્યયની જરૂર રહેતી નથી.

ક. કર્તાનાં સમાનાર્થ નામ કે કર્તાનાં નામોને બદલે વપરાયેલાં સર્વનામ કે વિશેષણ નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, મગનલાલ મહેતાજી પધાર્યા, તે દયાળુ છે, ચોર નાડો.

૨. વિધેયવાચક પ્રથમા:—

હોવું, થવું, બનવું, દેખાવું, જણાવું, નીવડવું વગેરે અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક અકર્મક ક્રિયાપદવાળાં વાક્યોમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. તે શબ્દો વિધેય હોવાથી તેની વિભક્તિ વિધેયવાચક પ્રથમા છે. જેમ, અમદાવાદ વેપારી શહેર છે, તે રાજા થયો—બન્યો, આ બાહોશ પુરૂષ દેખાય—જણાય છે, વર્ષ આ—બાદ નીવડ્યું.

૩. પરિમાણવાચક પ્રથમા:—

૧. તેનાથી પાંચ મણુ ચોખ્ખા લેવાયા.

૨. મારાથી એક લોટો પાણી પીવાયું.

૩. નદી ચાર ગાઉ દૂર છે.

ટીપ:—પરિમાણવાચક શબ્દો જે વસ્તુનું પરિમાણ બતાવે તે ‘વસ્તુ’ની વિભક્તિ, તેજ પરિમાણવાચક શબ્દની વિભક્તિ ગણાય. જેમ, તે ચાર ગજ મશરૂ લે છે. અહિં ‘ગજ’ શબ્દ ‘મશરૂ’ સાથે સમાનાર્થક છે. ‘મશરૂ’ ની વિભક્તિ બીજી છે, માટે ‘ગજ’ શબ્દ અહિં બીજી વિભક્તિમાં લેવાય. તેનાથી ચાર ગજ મશરૂ લેવાય છે. અહિં ‘મશરૂ’ શબ્દ પહેલી વિભક્તિમાં છે માટે ‘ગજ’ શબ્દ પહેલી

છે—છોકરાથી ગાયને મરાય છે, હું છોકરાને મોકલું છું—મારાથી છોકરાને મોકલાય છે. આવે પ્રસંગે કર્મને બીજી વિભક્તિમાં લેવું.

વિભક્તિમાં લેવાય. પાલી ચોખ્ખાથી બ્રાહ્મણો જમાડ્યા. આ વાક્યમાં 'ચોખ્ખાથી' અને 'પાલી' શબ્દની પાંચમી વિભક્તિ છે.

૪. સંબોધનાર્થે પ્રથમા:--

૧. હે કૃપાનાથ, તું અમારી અરજ સાંભળ.

૨. બચ્ચા, ફિકર ન કર.

સંબોધનને કેટલાક આઠમી વિભક્તિ ગણે છે, પણ એ પહેલી વિભક્તિનો એક અર્થ છે. ઓકારાંત નર અને ઉકારાંત નાન્યતર જાતિનું નામ સંબોધનાર્થે વપરાય, તો તેને છેડે ઓ કે ઉ હોય છે તેને બદલે આ થઈ જાય છે. જેમ, હે છોકરા, તું આમ આવ.

બીજી વિભક્તિ.

કર્મ, સ્થળ, કાળ જણાવનારા શબ્દને બીજી વિભક્તિ હોય છે.

૧. કર્મ:—આ કર્મ ક્રિયાથી કહેવાયલું ન જોઈએ, એટલે કે ક્રિયાપદ કર્તારિ પ્રયોગમાં જોઈએ. જેમકે, તે ચોપડી વેચે છે, તે અને મારે છે.

રજુછોડે કાગળ લખ્યો, તેણે ગાયને લાકડી મારી (ગાયને= ગૌણુ કર્મ ચોથી વિભક્તિમાં, ને લાકડી=પ્રધાન કર્મ બીજી વિભક્તિમાં). તેણે છોકરાને બોલાવ્યો.

'કાગળ' અને 'લાકડી' ની ખરી રીતે જોઈએ તો પહેલી વિભક્તિ નિર્દેશવાચક છે, કેમકે એ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં છે; પરંતુ 'તેણે છોકરાને બોલાવ્યો' આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં છતાં કર્મ 'છોકરાને' બીજી વિભક્તિ લાગી છે, માટે 'કાગળ' અને 'લાકડી'ની બીજી વિભક્તિ ગણવી ઠીક પડશે.

૨. સ્થળ:—જેમ, હું કપડવણું જ નવાનો છું, તે કાશી ગયો, નદી ગાઉ વાંકી છે.

જે સ્થળે જવું કે પહોંચવું હોય તે સ્થળ, અને સ્થળની મર્યાદા બતાવનાર નામ બીજી વિભક્તિમાં આવે છે. ઉપલાં વાક્યોમાં ‘કપડ-વણુંજ’ અને ‘કાશી’ જવાની ક્રિયાનું સ્થળ બતાવે છે, અને ‘ગાઉ’ શબ્દ સ્થળની મર્યાદા બતાવે છે. મર્યાદા બતાવનાર શબ્દની પછી ‘સુધી’ કે ‘લગણુ’ શબ્દ મૂકી શકાય છે. નદી ગાઉ વાંકી છે (ગાઉ સુધી). અહિંથી ગામ ગાઉ દૂર છે એમાં ‘ગાઉ’ શબ્દ પછી ‘સુધી’ શબ્દ લગાડી શકાતો નથી. એ ઠેકાણે ‘ગાઉ’ શબ્દ નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં છે.

૩. કાળ:—સ્થળની માફક કાળની મર્યાદા બતાવનાર શબ્દ પછી ‘સુધી’ કે ‘લગણુ’ શબ્દ લગાડી શકાય છે. એ શબ્દો બીજી વિભક્તિમાં લેવાય છે. જેમ, તે બે માસ માંદો રહ્યો (બે માસ લગણુ), તે રાત્રે બે કલાક વાંચે છે (બે કલાક લગણુ).

ત્રીજી વિભક્તિ.

કર્તા, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, પરિમાણ, અંગવિકાર, સાહિત્ય, વગેરે જણાવનાર શબ્દને ત્રીજી વિભક્તિ હોય છે.

૧. કર્તા:—કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે. જેમ, તેણે પાક કરવો, લલ્લુએ ઘઉં લીધા, તેણે વાર્તા લખાવી, આ નાટક તેણે લખેલું છે, ગૃહસ્થે અપંગને પાળવાં જોઈએ.

અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્તા વિધ્યર્થ વર્તમાનકાળે ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, તેણે જવું, મારે બેસવું, તેણે દોડવું, મારે નહાવું, વગેરે.

૨. કરણ:—જેમ, મેં પેનસિલે કાગળ લખ્યો, વાત્ર ગાળીએ મરાણો, પાપી પાપે મરશે, તેઓ પગરસ્તે રાજકોટ ગયા, તે આ દાદરે માળે ચડ્યો, તેણે માથે ટોપલો લંચ્યો છે.

કરીને નામયોગી અબ્યયની પહેલાંના, અને વિના, વગર

પછી નામને કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે, જેમ, વેપારે કરીને મુખર્થ ધનાઢ્ય થઈ, વિના કારણે કાઢને પીડવો નહિ, વગર વિચારે કામ ન કરવું.

૩. હેતુ:—કારણ અથવા સખખ. જેમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ, તાવે ધણાં માણસ મરી ગયાં, ઉબ્બગરે માથું દુખે છે.

૪. મૂલ્ય:—ભાવ, કિમ્મત. ઘોડો ૫૦ રૂપિયે વેચ્યો, ૨૬૬ શેર, રૂપિયે તોલો.

૫. પરિમાણ:—આગગાડી કલાકે ૩૦ માઈલ ચાલે છે, દૂધપાકમાં મણે છ શેરીકી ખાંડ નખાય છે, સોળ આને રૂપિયો થાય.

૬. અંગવિકાર:—શરીરની ખોડ. જેમ, આંખે આંધળો છે, તે કાને બહેરો છે.

૭. સાહિત્ય:—સામગ્રી. સાહિત્યને સાથે કે સહિત નામયોગી અવ્યય લાગેલો હોય, ત્યારે સાહિત્યને છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે; પણ નામયોગી અવ્યય લાગેલો ન હોય, તો ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, રાજા ચારસેં ઘોડે આવ્યા (રાજા બારસેં ઘોડા સહિત આવ્યા), તે બસેં માણસેં ચઢ્યો.

ચોથી વિભક્તિ.

સંપ્રદાન (કંઈ આપવાની ક્રિયાનું ગૌણકર્મ), સંબંધ, હેતુ અને કોઈવાર કર્તાને ચોથી વિભક્તિ હોય છે.

૧. સંપ્રદાન:—જેમ, હું તને વાત કહું. મહેતાજી છોકરાંને વિદ્યા શીખવે છે, રાજા બ્રાહ્મણને દાન આપે છે, મારાથી તેને વાત કરાઈ.

૨. સંબંધ:—લાગતું, વળગતું, બેડાવું. જેમ, રાજાને બે કુંવર છે. પાંચડીને કસબ છે, તેને ઉધરસ થઈ છે, મનં ભૂખ લાગી, તેને લાભ રહ્યો, એને રંગ ચઢશે, બકરીને સાત બચ્ચાં

થયાં, ગોંડળને અને ઘોળાળને ૩૦ માઈલનું અંતર છે.

ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ સાથે સંબંધી નામ કે સર્વનામ ચોથી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, મને પેટમાં દુખે છે, તમને જે ગમે તે કરો.

૩. હેતુ:—નામને અર્થે, કાળે, બદલે, સારે, મારે, વાસ્તે, સાર, લીધે, કારણે નામયોગી અવ્યય લાગેલા હોય તો તે શબ્દ-સમૂહ હેતુ અર્થે ચોથી વિભક્તિમાં ગણાય છે. જેમ, હું તેને સાફ ટોપી લાવ્યો, મારે વાસ્તે પાણી લાવો, તું તેને લીધે અમદાવાદ ગયો. (વિશેષ ખુલાસો પૃષ્ઠ ૧૧૭મે કદંત નામના પાઠમાં જુઓ.)

૪. કર્તા:—વિધ્યર્થ વર્તમાન કાળના મુખ્ય ક્રિયાપદ પછી સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવે છે, ત્યારે મુખ્ય ક્રિયાપદનો કર્તા કેટલીક વખતે ચોથી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, અકુબરને લડાઈ કરવી પડી, મગનને જવું પડ્યું.

પાંચમી વિભક્તિ.

અપાદાન, હેતુ, મર્યાદા, કર્તા, કરણ અને ન્યૂનાધિક્તા વગેરે જણાવનારા શબ્દને પાંચમી વિભક્તિ હોય છે. અપાદાન એ સંપ્રદાનથી ઉલટું છે. સંપ્રદાનમાં મળવું થાય, અને અપાદાનમાં છૂટું પડવું થાય.

૧. અપાદાન:—કોઈનાથી છૂટા પડવું તે પદાર્થ. સ્થળ, ભય, આદિથી વિયોગ બતાવે છે. જેમ, હું રાજકોટથી નીકળ્યો, તે તાવથી બચ્યો, માથી દીકરી જુદી પડી, તે ભૂતથી ખીતો નથી.

તે ઝાડ પરથી પડ્યો. એમાં ‘પરથી’ નામયોગી અવ્યય છે, ને ‘ઝાડ’ છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે. પરન્તુ ‘ઝાડપરથી’ શબ્દસમુદાય પાંચમી વિભક્તિના અપાદાનાર્થે છે.

૨. હેતુ:—પ્રણયથી સુખ મળે છે; ગરમીથી માથું દુખે છે.

૩. મર્યાદા:—સીમા, હદ, સ્થળાંતર કે કાળાંતર બતાવવાના

કામમાં આવે છે. જેમ, અમદાવાદથી કપડવણું વીસ ગાઉ છે, તે બે માસથી માંદો છે.

૪. કર્તા:—ભાવે કે કર્મણિ રચનામાં કર્તા પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, તેનાથી નહિ ચલાય, મારાથી દાખલા ગણાયા. રામથી રાવણ મરાયો.

૫. કરણ:—તે લાકડીથી મરાણો, છરીથી શાક સમાર્પ.

૬. ન્યૂનાધિકતા:—(ન્યૂન=ઓછું+અધિકતા=વધારેપણું) ઓછા અઠકાપણું. જેમ, નડીઆદથી કપડવણું નાનું છે, અમદાવાદથી મુંબઈ મોટું છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિ.

ઘણી જાતના સંબંધ બતાવવામાં છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે. જેમ, મગનનો ભાઈ (સગાઈ) રાજનો મહેલ, (માલિકી), નદીનું માછલું (આધાર), રૂપાનો લોટો, ચોપડીનું કદ, માડું બનાવેલું, તાવની ગરમી, પાઘડીનો તોરો, લખવાની સાહી.

છઠ્ઠી વિભક્તિ પાંચમીના અર્થમાં પણ વપરાય છે. જેમ, તે ત્રણ દિવસનો (ત્રણ દિવસથી) ભૂખ્યો છે, રાતનો જાગે છે. એમાં બે અર્થ છે. પાંચમીને બદલે છઠ્ઠી એટલે રાતથી જાગે છે, સાતમીને બદલે છઠ્ઠી એટલે રાતે જાગે છે.

સાતમી વિભક્તિ.

આધકરણ (સ્થળ) અને કાળ બતાવનાર શબ્દને સાતમી વિભક્તિ હોય છે.

૧. સ્થળ:—જેમ, હોડીમાં બેઠો, ગળપણમાં આ ગોળ સરસ છે, હું કપડવણુંમાં રહું છું; છાપરે ચઢ્યો, ઘરે આવ્યો, ઘોળકે ગયો, માથે પાઘડી છે, ભીંતે કાગળ ચોડ.

૨. કાળ:—હું પાંચ દિવસમાં આવીશ, તું સવારમાં આ-

વળે; મહેલ પાંચ વર્ષે પૂરા થયો, બપોરે સૂવાની ટેવ છે, નિશા-
ળમાં ધોરણ બાર માસે બદલાય છે.

કેટલીક વખત વિભક્તિના બેવડા તેવડા પ્રત્યય લાગી દરેક
વિભક્તિના અર્થનો ભાસ કરે છે. જેમ, હિંદુમાંથી સંપ ગયો, એમાં
સ્થળ ને વિયોગનો અર્થ છે. તેમનામાંથી એક જણે વાત કરી,
એમાં સંબંધ, સ્થળ, ને વિયોગનો અર્થ છે.

સાતે વિભક્તિના અર્થપર વિચાર કરવાથી માલમ પડશે કે
કર્તા પહેલી, ત્રીજી, ચોથી ને પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે; કર્મ
પહેલી ને બીજી વિભક્તિમાં આવે છે; પરિભાષુ પહેલી, બીજી ને ત્રીજી
વિભક્તિમાં આવે છે; સ્થળ બીજી ને સાતમી વિભક્તિમાં આવે છે;
કાળ બીજી ને સાતમી વિભક્તિમાં આવે છે; કરણ અને હેતુ ત્રીજી
ને પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે; અને સંબંધ ચોથી ને છઠ્ઠી વિભ-
ક્તિમાં આવે છે.

જે શબ્દને સ્થળ, કાળ, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, સાહિત્ય,
સંબંધ (ચોથી વિભક્તિમાં), અપાદાન, મર્યાદા, ન્યૂનાધિકતા
એ વગેરે અર્થે વિભક્તિઓ લાગેલી હોય, તેવા શબ્દનો અધિકાર
ક્રિયાવિશેષણુ જેવો છે; કેમકે ક્રિયાવિશેષણુ જેમ ક્રિયાનું સ્થળ,
કાળ, રીત, હેતુ, વગેરે બતાવે છે, તેમ આ શબ્દો બતાવે છે; માટે તે
વાક્યપૃથક્કરણમાં વિધેયપક્ષમાં વિધેયવર્ધકમાં જાય. જેમ, તે
અમદાવાદ ગયો (સ્થળ), તે ચાર કલાક પાઠ કરે છે (કાળ), તે
તાવે મુઓ (રીત).

વિભક્તિના અર્થ નક્કી કરવા વિષે:—પ્રથમ આખું વાક્ય
વાંચી જવું, ને તેમાં શી ક્રિયા કરવાની છે તે નક્કી કરવું. પછી—
૧. કર્તા, કર્મ પૃષ્ઠ ૧૩, ૧૪ મે કલ્પા મુજબ શોધી કાઢવાં.

૨. ક્રિયાપદની પહેલાં કેટલો, કેટલી, કેટલું; મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી પરિમાણ માલમ પડશે. જેમ, તેણે કેટલા ચોખ્ખા લીધા? પાંચ મણ (ખીજી વિભક્તિ), કેટલું પાણી પીધું? એક લોટા (ખીજી), કેટલે વખતે ૩૦ માઇલ ચાલે છે? કલાકે (ત્રીજી).

૩. ક્રિયાપદની પહેલાં ક્યાં મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી સ્થળ માલમ પડશે. જેમ, ક્યાં ગયો? કાશી (ખીજી). ક્યાં બેઠો? હોડીમાં (સાતમી), ક્યાં ગયો? ઘેર (સાતમી).

૪. ક્યારે, ક્યાંસુધી એ શબ્દો ક્રિયાપદની પહેલાં મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી કાળ માલમ પડશે. જેમ, ક્યાંસુધી માંદો રહ્યો? બે માસ (ખીજી), ક્યારે આવીશ? પાંચ દિવસે (સાતમી).

૫. ક્રિયાપદની પહેલાં શા વડે મૂકી સવાલ પૂછવાથી કરણ માલમ પડશે. જેમ, શાવડે કાગળ લખ્યો? પેનસિલે (ત્રીજી), શાવડે મરાણો? લાકડીથી (પાંચમી).

૬. ક્રિયાપદની પહેલાં શાથી મૂકી સવાલ પૂછવાથી હેતુ માલમ પડશે. જેમ, શાથી માથું દુખે છે? ઉબ્બગરે (ત્રીજી), શાથી સુખ મળે છે? પુણ્યથી (પાંચમી).

૭. ક્રિયાપદની પહેલાં કેટલે મૂકી સવાલ પૂછવાથી મૂલ્ય માલમ પડશે. જેમ, કેટલે વેચ્યો? ૫૦ રૂપિયે (ત્રીજી).

૮. ક્રિયાપદની પહેલાં સાથે કોણ મૂકી સવાલ પૂછવાથી સાહિત્ય, કોને મૂકી સવાલ પૂછવાથી સંપ્રદાન કે સંબંધ (ચોથી વિભક્તિનો), ક્યાંથી મૂકી સવાલ પૂછવાથી વિયોગ, ક્યાંથી કે ક્યારથી મૂકી સવાલ પૂછવાથી મર્યાદા, અને કોનાથી મૂક્યાથી ન્યૂનાધિકતા માલમ પડશે. છઠ્ઠી વિભક્તિ ક્યા નામ જોડે સંબંધ રાખે છે, તે તો શોધી કાઢવું સહેલ છે, કેમકે: તેનું રૂપ વિકારી વિશેષણ જેવું છે. જેમ શાનો લોટો? રૂપાનો, કોનો ભાઈ? મગનનો વિગેરે.

પાઠ ૫. સાહા વાક્યનું પૃથક્કરણ.

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક તરીકે વપરાતા શબ્દો.

૧. ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દો મુખ્યત્વે નામ હોય છે. જેમ, મગન ગયો, લલ્લુએ પાઠ વાંચ્યો, લલ્લુ અકળાણો, મળુરોથી તળાવ ખોદાયું; છોકરો કલમ ધરે છે, માવજીએ રામજીને ખોલાવ્યો, કીકાભાઈ વડીલ છે. આમાં મગન, લલ્લુએ, લલ્લુ અને તળાવ ઉદ્દેશ્ય છે; અને કલમ, રામજીને, અને વડીલ ક્રિયાપૂરક છે.

૨. સર્વનામ નામની જગ્યાએ વપરાતા શબ્દ છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે. જેમ, હું ગયો, તેણે પાઠ વાંચ્યો; માવજીએ મને ખોલાવ્યો, તે હું છું.

૩. વિશેષણો વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે તે નામ તરીકે વપરાય છે; માટે વિશેષણો પણ ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે. ગાંડો બંદે છે; તેણે ભલાને માર્યો.

૪. કૃદંત પણ નામ તરીકે વપરાય છે; માટે તે પણ ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે. જેમ, વાંચવું સહેલું છે, છપાવનારે જાડ્યો નહિ; સૌને ખાતાં આવડે, તેણે લખવું શરૂ કર્યું, છગને છપાવનારને ખોલાવ્યો, તેણે થુંકેલું ગળ્યું, દૂખતાને તારો.

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાતા શબ્દો:—

૧. ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે મુખ્યત્વે વિશેષણો વપરાય છે. જેમ, સારો છોકરો આવ્યો; મેં કાળો ઘોડો લીધો, કાળિદાસ મોટા પંડિત ગણાય છે.

૨. કેટલાંક સર્વનામ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે માટે તે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાય. જેમ, કયો માણસ આવ્યો? આ માણસ નય છે, જે માણસ જમતો હતો.

પેલો ઘોડો તોફાની છે; તમે સી વસ્તુ ખરીદી ? મેં એ ધર લીધું, તે માણસને બોલાવો, તમે કોઇ માણસને ન છેડો.

૩. કેટલાંક કૃદંત વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય ને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે. જેમ, દાડતો ઘોડો પડ્યો, ક્યારીં કર્મ પીડે છે; તમે મરતા માણસને મારો મા, કોહેલી કરી ખાશો મા.

૪. છટ્ટી વિભક્તિવાળાં નામ વગેરે વિશેષણની પેઠે વપરાય છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય ને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે. જેમ, છાકરાની સ્વેટ ફૂટી, માફ અંગરખું ફાટ્યું; તેણે મગનની ચોપડી ખરીદી, વાઈસરાયે, દિલ્હી દરબારમાં વર્તમાનપત્રના અધિપતિને નોતર્યા, તમે ઉપરની ખુરસી લાવો, પ્રથમ ચીનાઓએ છાપવાની કળા શોધી.

૫. સમાનાર્થ નામ ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દને ઓળખાવે છે, માટે તે તેનો વધારો થઈ શકે. જેમ, રામજી માસ્તરે પેનશન લીધું; સરકારે સયાજીરાવ ગાયકવાડને ગાદી આપી.

૬. પરિમાણ બતાવનાર નામ ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે છે. જેમ હુબર મણુ ચોખ્ખા બળી ગયા; તેણે ઘડો પાણી પીધું.

વિવેચ તરીકે વપરાતા શબ્દો:—

૧. એકલાં ક્રિયાપદ:--તે આવે છે, હું જઈશ.

૨. એકલાં કૃદંત:--તે જવાનો, અમે નાહા.

૩. શબ્દયુક્ત ક્રિયાપદ:--

અ. નામ:--મગનલાલ મહેતાજી છે, અમદાવાદ શહેર છે, તાપી નદી છે, મણીભાઈ દીવાન થયા, તે રાજા બન્યો, જે અધાન તીમાયો.

બ. સર્વનામ:—તે હુંહું, આ કોણ છે? છપાવનાર અમે હતા.

ક. વિધિપૂરક વિશેષણ:—તે તોફાની છે, ઔરંગઝેબ કપટી હતો, શિવાજી બહાદુર હતો, છોકરો વિચારવંત છે, દેવ મામલતદાર ધર્માત્મા હતા, તે આળસુ રહ્યો, વર્ષ સાડાં નીવડ્યું.

દ. છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા શબ્દ:—મોવિયા ગામ ઠાકોર સાહેબનું છે, આ ઘર અમારું છે, તે તેનું નથી.

દ. કૃદંત:—શાક સડેલું છે, તે પતિત થયો, આ માણસ ગાનાર છે.

ક. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય:—લલ્લુભાઈ ત્યાં હતા, તે ઉપર છે.

વિધેયના વધારો કરનાર શબ્દો:—

૧. ક્રિયાવિશેષણો:—તે કાલે ગયો (વખત), તે અહિં આવશે (સ્થળ), તે જરા દોડ્યો (રીત), તે નહિ આવે (નકાર); અમે કદાચ આવીએ (સંશય), તે સાથે લેજો (સાહિત્ય), ઇત્યાદિ.

[ક્રિયાવિશેષણને અર્થે આવતાં વિભક્તિવાળાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને કૃદંત:—તે સુરત ગયો (સ્થળ), હું બે કલાક સૂતો (કાળ), આ કામ તેનાથી થશે (કરણ), છોકરો બોલવે વાચાળ છે (સ્થળ), તે ચાલવાથી માંદો પડ્યો (હેતુ) તે અમદાવાદથી આવશે (વિયોગ), ઇત્યાદિ.

૩. નામયોગી અવ્યયની સાથેનાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ અને કૃદંત:—તેની પાસે બેસીશ (સ્થળ), અકબર પછી ઔરંગઝેબ પાદશાહ થયો (કાળ), તમે આ કામ એને વાસ્તે કરો (હેતુ), તમને લખવા માટે બોલાવ્યા છે (હેતુ).

૪. કૃદંત અવ્યય:—જયશિખર લડતાં મુઝો (હેતુ).

ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, અને વિધેયનો શબ્દાવળીથી વધારો.

ઉદાહરણ—

ઉદ્દેશ્યનો શબ્દાવળીથી વધારો:—

૧. બુદ્ધના પૂર્વજન્મો વિષેની વાત્તાઓનું એક પુસ્તક છે.
૨. રામની પ્રજામાંના કેટલાક લોકે સીતાની નિંદા કરી.
૩. તેની પાસે બેઠેલો માણસ ક્યાં ગયો ?
૪. ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધારે રાખવાની ટેવ બહુબહુ રીતે પડે છે.

ક્રિયાપૂરકનો શબ્દાવળીથી વધારો:—

૧. ઋષભદેવજીએ આત્માના કલ્યાણનો ઉત્તમ મોઘ બધે ફેલાવ્યો.
૨. તેં ભૂખે મરી રહેલ ભિખારીને માર્યો.
૩. ચંડાળે હરિશ્ચંદ્રને મુઠ્ઠાં ઉપરનાં લૂગડાં એકઠાં કરવાનું કામ સોંપ્યું.
૪. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જુગટું રમી રાજપાટ છીનવી લેવાની યુક્તિ રચી.

વિધેયનો શબ્દાવળીથી વધારો.

૧. મેં લોઠાની લેખણ વડે કાગળ લખ્યો.

* શબ્દો એક બીજા સાથે કાંઈ સંબંધે બધાએકા હોય, પણ તેમાં કોઈ કર્તા કે ક્રિયાપદ ન હોય તો તે શબ્દસમુદાયને શબ્દાવળી કહે છે. જેમ, તમારા વર્ગનો તોફાની, તમારા દીકરાનો, રાત્રે બહુ વાંચવાથી, જીવડ સાથે લડતાં, આ બધા શબ્દસમુદાયમાં કર્તા ને ક્રિયાપદ નથી માટે તે શબ્દાવળી કહેવાય. શબ્દાવળીમાં કર્તા, ક્રિયાપદ હોય તો તે ઝોણવાક્ય કહેવાય છે. જેમ, જે મહેનત કરે તે ધન મેળવે (ઝોણવાક્ય, 'તે'ની સમાન વિભક્તિમાં છે).

૨. જનોઈ પહેરી, સૂર્યનો મંત્ર લઈ, વિદ્યાર્થી ગુરુને
બેર રહે છે.

૩. યુરોપના ધણા વહાણવટીઓ હિંદુસ્તાન પહોંચવાને
દારયાઈ માર્ગ શોધવાને મથી રહ્યા હતા.

૪. તેના શેઠે તેના હાથમાં દીવો ન જોવાથી પૂછ્યું.

સાદા વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવાની રીત.

જો વાક્યમાં એક જ ક્રિયાપદ હોય, તો સાદું વાક્ય જાણવું.

મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો મળી એકજ ક્રિયાપદ ગણવું.

વાક્યની અંદર આવેલાં કૃદંતને ક્રિયાપદમાં ન ગણાય. જેમ—

સાદા સંખ્યા નીકળ્યાપછી વરાળમંત્ર નીકળ્યાં. સત્યવતી દેવી દરવર્ષ
શિયાળામાં ગરીબોને ગરમ કપડાં આપી તેઓનું કષ્ટ નિવારણ કરતી.
પહેલા વાક્યમાં ‘નીકળ્યા’ અને બીજા વાક્યમાં ‘આપી’ કૃદંત છે,
માટે બંને સાદાં વાક્ય કહેવાય.

સાદા વાક્યના પૃથક્કરણને માટે નીચેને ક્રમે કામ કરવું.

અ. પ્રથમ પૃષ્ઠ ૬૧ મે જણાવ્યા મુજબ કોઠો તૈયાર કરવો.

બ. ક્રિયાપદના ખાનામાં મુખ્ય ને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો ખોળી
કાઢી લખવાં.

ક. વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય (કર્તારિ રચનામાં કર્તા; ને કર્મણિ રચનામાં
કર્મ, પાંચમી વિભક્તિમાં કર્તા હોય ત્યારે) ખોળી ઉદ્દેશ્યના ખાનામાં
ને તેનો વધારો ખોળી તેના વધારાના ખાનામાં લખવો. ભાવે રચ-
નામાં ક્રિયાપદનો ભાવ ઉદ્દેશ્ય હોય છે.

દ. ક્રિયાપૂરક શબ્દો (ગોણકર્મ, પ્રધાનકર્મ અને શબ્દયુક્ત
ક્રિયાપદમાં ક્રિયાપદ સાથેના શબ્દો પૃષ્ઠ ૧૪૩ મે બતાવ્યા મુજબ)
અને તેનો વધારો ખોળી કાઢી ક્રિયાપૂરકના ખાનામાં લખવો.

દ. વિધેયનો વધારો (ક્રિયાવિશેષણો કે તેના જેવું કામ કરનાર શબ્દો કે શબ્દાવળી) ખોળી વિધેયવર્ધકના ખાનામાં લખવો.

ઙ. ઉદ્દેશ્ય કે ખીલું હરકોઈ પદ અધ્યાહાર રૂપે રહેલ હોય, તો તે ગણતરીમાં લેવું. સંબોધનાર્થે આવેલું નામ અને કેવળપ્રયોગી અવ્યય છોડી દેવા.

દરેક શબ્દ વાક્યમાં શું કામ કરે છે તે તપાસવાને નીચેની ટીપ અનુક્રમ પડશે.

(૧). નામ સર્વનામ:—વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક થાય છે, સમાનાર્થે ખીલ નામને ઓળખાવે છે, હકૂતી વિભક્તિ લાગી હોય તો વિશેષણ જેવું કામ કરે છે, બાકીની વિભક્તિઓ કે નામયોગી અવ્યય લઈ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૨). વિશેષણ સર્વનામ:—વિશેષણ જેવું કામ કરે છે.

(૩). વિશેષણ:—ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, કે ખીલ નામનો વધારો કરે છે. વિશેષ્ય વિના એકલાં આવી ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, કે નામનાં ખીલ કામ કરે છે. ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાઈને ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૪). ક્રિયાપદ:—વિધેયપદ થાય છે.

(૫). કૃદંત:—એકલાં આવી ક્રિયાપદ બને છે, જોડે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવવાથી નિષ્ક્રિય બતાવે છે. નામ તરીકે વપરાઈ નામનાં, વિશેષણ તરીકે વપરાઈ વિશેષણનાં, અને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાઈ ક્રિયાવિશેષણનાં બધાં કામ કરે છે.

(૬). ક્રિયાવિશેષણ:—ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૭). નામયોગી અવ્યય:—નામ સાથે આવી ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

સાદા વાક્યના

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્ય પ્રશ્ન.	
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્યવર્ધક.
૧. મોવિયા ગામ હાકોર સાહેબનું છે.	ગામ.	મોવિયા.
૨. રામજી માસ્તરે પેનશન લીધું.	માસ્તરે.	રામજી.
૩. હજાર મણ ચોખા બળી ગયા.	ચોખા.	હજારમણ.
૪. બકરીને સાત બચ્ચાં થયાં.	બચ્ચાં.	સાત.
૫. ધણા બુના વખતમાં મધ્ય એશિયા તરફથી દક્ષિણમાં ઉતરી આવી કેટલાક લોકો વાયવ્ય ખુણાને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં પેઠા.	લોકો.	કેટલાક.
૬. પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી તેને અળગો કરી ઝાલો પોતાના ચોદાઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે.	ઝાલો.	માથે છત્ર ધરાવતો.
૭. તેને રાણા બાણી મોગલ ચોદા તેની આસપાસ મધમાખોની પેટેફરી વળે છે.	ચોદા.	મોગલ.

પ્રથમકરણનો નમુનો.

વિધેયપક્ષ.		
વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
છે.	દાકોર સાહેબનું.	
લીધું.	પેનશન.	
બળી ગયા.		
થયાં.		બકરીને (સંબંધ દર્શક).
પેદા.		ધણા બુના વખતમાં (કાળદર્શક), મધ્યએશિયા તરફથી દક્ષિણમાં ઉતરી આવી (રીતદર્શક), વાયવ્યખુણાને માર્ગે (કરણાર્થે), હિંદુસ્તાનમાં (સ્થળદર્શક).
ધસે છે.		પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી તેને અળગો કરી પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે (રીતદર્શક), રણમાં (સ્થળ દર્શક).
ફરી વળે છે.		તેને રાણા બાણી (કારણદર્શક), તેની આસપાસ (સ્થળદર્શક), મધમાખેતીની પેઠે (રીતદર્શક).

પાઠ ૬. પદચ્છેદ.

૧. છગનથી મનસુખને દાખલો શીખવાયો.

૧. છગનથી:—વિશેષનામ, નરન્નતિ, પાંચમીનું એકવચન.
‘શીખવાયો’નો કર્તા.

૨. મનસુખને:—વિશેષનામ, નરન્નતિ, ચોથીનું એકવચન.
‘શીખવાયો’નું ગૌણ કર્મ.

૩. દાખલો:—સામાન્ય નામ, નરન્નતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. ‘શીખવાયો’નું પ્રધાનકર્મ. (કર્મણિ રચના છે.)

૪. શીખવાયો:—કર્તા છગનથી, કર્મ મનસુખને દાખલો, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, શીખ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ ‘દાખલો’ ત્રીજો પુરુષ, નરન્નતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૨. મગન મહેનતુ છોકરો છે.

૫. મહેનતુ: ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય ‘છોકરો’ માટે નરન્નતિ, પહેલીનું એકવચન.

૬. છોકરો:—સામાન્ય નામ, નરન્નતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. ‘છે’ ક્રિયાપદનું પૂરક.

૩. નરભેરામ મહેતાજીને પેનશન મળ્યું.

૭. નરભેરામ:—વિશેષનામ, નરન્નતિ, ‘મહેતાજીને’ એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૮. મહેતાજીને:—સામાન્ય નામ, નરન્નતિ, ચોથીનું માનાર્થે બહુવચન. ‘મળ્યું’ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ.

૯. પેનશન:—સામાન્ય નામ, નાન્યતરન્નતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. ‘મળ્યું’નો કર્તા.

૪. પાલી ચોખાથી તેણે બ્રાહ્મણને જમાડ્યા.

૧૦. પાલી:—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, પાંચમીનું એકવચન.
‘ચોખાથી’ના સમાનાર્થે.

૧૧. ચોખાથી:—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, પાંચમીનું બહુ-
વચન. ‘જમાડ્યા’નું કરણ.

૧૨. જમાડ્યા:—કર્તા તેણે, કર્મ બ્રાહ્મણને, માટે સકર્મક
ક્રિયાપદ, જમ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ
‘બ્રાહ્મણને’, ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૫. નદી ગાઉ વાંકી છે.

૧૩. ગાઉ:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું એકવચન.
‘વાંકી છે’ વિધેયના સ્થળની મર્યાદા.

૧૪. વાંકી:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય ‘નદી’ માટે નારી
જાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૬. તાવે ધણાં માણસ મરી ગયાં.

૧૫. તાવે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન.
‘મરી ગયાં’નો હેતુ.

૭. આગગાડી કલાકે ૩૦ માઈલ ચાલે છે.

૧૬. કલાકે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન.
૩૦ માઈલ ચાલવાના કાળનું પરિમાણ.

૧૭. ત્રીશ:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય માઈલ માટે
નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન.

૧૮. માઈલ:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન.
(‘માઈલ સુધી’-સ્થળની મર્યાદા બતાવે છે).

૮. મહારાજ ચારસેં ઘોડા સહિત પધાર્યા.

૧૯. ચારસેં:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય ‘ઘોડા’ માટે
નરજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન.

૨૦ ઘોડા:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન.
‘સહિત’ સાથે સંબંધ.

૨૧. સહિત:—નામયોગી અવ્યય. ‘ઘોડા’ સાથે સંબંધ.

૯. તારે ઘોડે તેને લાત મારી.

૨૨. તારે:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, છઠ્ઠી સાથે ત્રીજીનું એકવચન. ‘ઘોડે’ સાથે સંબંધ.

૨૩. ઘોડે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન.
‘મારી’નો કર્તા.

૨૪. તેને:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એકવચન. ‘મારી’નું ગૌણ કર્મ.

૨૫. લાત:—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન.
‘મારી’નું પ્રધાન કર્મ.

૨૬. મારી:—કર્તા ઘોડે, કર્મ તેને લાત, માટે સકર્મક ક્રિયા-
પદ, મર ધાતુનું કર્મક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ ‘લાત’
માટે ત્રીજો પુરુષ, નારીજાતિ, એક વચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૧૦. મારે ને તેને બને છે.

૨૭. મારે:—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એકવચન. ‘બને છે’ ક્રિયાપદ જોડે સંબંધ.

૨૮. ને:—ઉભયાન્વયી અવ્યય. ‘મારે’ ને ‘તેને’ એ બે શબ્દને જોડે છે.

૨૯. તેને:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એક વચન. ‘બને છે’ ક્રિયાપદ જોડે સંબંધ.

૩૦. બને છે:—કર્તા ક્રિયાનો ભાવ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બન ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયાનો ભાવ માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૧૧. તમે મારે વાસ્તે પાણી લાવો.

૩૧. મારે:—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન. 'વાસ્તે' સાથે સંબંધ.

૩૨. વાસ્તે:—નામયોગી અવ્યય. 'મારે' સાથે સંબંધ.

૧૨. મગનને જવું છે.

૩૩. મગનને:—વિશેષ નામ, નરજાતિ, ચોથીનું એકવચન. 'જવું' છે'નો કર્તા.

૩૪. જવું છે:—કર્તા મગનને, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વિધ્યર્થ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયા-પદનો ભાવ માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૧૩. અલી બેન, તું તાવથી બહુ ગભરાય છે.

૩૫. અલી:—વિકારી વિશેષણ, વિશેષ્ય 'બેન' માટે નારી જાતિ, સંબોધનાર્થે પહેલીનું એકવચન.

૩૬. બેન:—સામાન્ય નામ, નારી જાતિ, સંબોધનાર્થે પહેલીનું એકવચન.

૩૭. તું:—બીજો પુરુષ સર્વનામ, 'બેન'ને ઠેકાણે માટે નારી-જાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'ગભરાય છે'નો કર્તા.

૩૮. તાવથી:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, પાંચમીનું એકવચન. 'ગભરાય છે'નો હેતુ.

૩૯. બહુ:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, 'ગભરાય છે' નો રીત દર્શક.

૪૦. ગભરાય છે:—કર્તા તું, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, ગભરા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ક્તિવ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા 'તું' માટે બીજો પુરુષ, નારીજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ.

૧૪. તમારાથી દાખલો ગણાવાય તો ગણાવો,
નહિ તો હું ગણાવું.

૪૧. તમારાથી:—બીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પાંચ-મીનું એકવચન. 'ગણાવાય'નો કર્તા.

૪૨. દાખલો:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'ગણાવાય'નું કર્મ. (કર્મણિ રચના છે.)

૪૩. ગણાવાય:—કર્તા તમારાથી, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણુ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, સંશયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ 'દાખલો' માટે ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૪૪. તો:—ઉભયાન્વયી અવ્યય. તમારાથી દાખલો ગણાવાય અને ગણાવો આ બે વાક્યને જોડે છે.

૪૫. ગણાવો:—કર્તા તમે, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણુ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, આદ્યાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા 'તમે,' માટે બીજો પુરુષ, સામાન્યજાતિ, બહુવચન, સકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ.

૪૬. નહિ તો:—ઉભયાન્વયી અવ્યય. ગણાવો અને હું ગણાવું એ બે વાક્યને જોડે છે.

૪૭. હું:—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'ગણાવું'નો કર્તા.

૪૮. ગણાવું:—કર્તા હું, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણુ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા 'હું' માટે પહેલો પુરુષ, સામાન્ય જાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ.

૧૫. તે ઘેર હોવો જોઈએ.

૪૯. તે:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, નરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'જોઈએ'નો કર્તા.

૫૦. ઘેર:—સામાન્ય નામ, નાન્યતર જાતિ, સાતમીનું એકવચન. 'હોવો'નું સ્થળદર્શક.

૫૧. હોવો:—સામાન્ય કૃદંતનામ, નરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'જોઈએ'નું કર્મ.

૫૨. જોઈએ:—કર્તા તે, કર્મ 'ઘેર હોવો' માટે સકર્મક ક્રિયાપદ,

જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા 'તે' માટે ત્રીજો પુરુષ, નરન્નતિ, એકવચન, સકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ.

૧૬. ભલા, વિદ્વાન, એમની પાસે હંમેશાં એસવું જોઈએ.

૫૩. ભલા:—ગુણવાચક વિશેષણ (નામ અર્થે), નરન્નતિ, 'એમની' એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૫૪. વિદ્વાન:—ગુણવાચક વિશેષણ (નામ અર્થે), નરન્નતિ, 'એમની' એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૫૫. એમની:—દર્શક સર્વનામ, ભલા અને વિદ્વાનને દર્શાવે છે માટે નરન્નતિ, હટ્ટીતું બહુવચન. 'પાસે' જોડે સંબંધ.

૫૬. પાસે:—નામયોગી અવ્યય. 'એમની' સાથે જોડાએલો.

૫૭. હંમેશાં:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'એસવું'નો કાળદર્શક.

૫૮. એસવું:—સામાન્ય કૃદંતનામ, નાન્યતરન્નતિ, બીજીનું એકવચન. 'જોઈએ'નું કર્મ.

૫૯. જોઈએ:—કર્તા એસનારે, કર્મ એસવું માટે સકર્મક ક્રિયા-પદ, જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ 'એસવું' માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરન્નતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૧૭. મગન ધણો તોફાની છે.

૬૦. ધણો:—ક્રિયાવિશેષણ. 'તોફાની' વિધિપૂરક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૬૧. તોફાની:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય 'મગન' માટે નરન્નતિ, પહેલીનું એકવચન.

૧૮. આપણે તો જવાના.

૬૨. આપણે:—પહેલો બીજો પુરુષ સર્વનામ, નરન્નતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું બહુવચન, 'જવાના'નો કર્તા.

૬૩. તો:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'આપણે'ના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૬૪. જવાના:—કર્તા આપણે, કર્મ નથી માટે અકર્મક્રિયા-
પદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા 'આપણે',
માટે પહેલો ખીજો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૫. અમે રાજકોટ ગયા હતા:—કર્તા અમે, કર્મ નથી માટે
અકર્મક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા
'અમે' માટે પહેલો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૬. તેનાથી રમાયછે:—કર્તા તેનાથી, કર્મ નથી માટે અકર્મક્રિયા-
પદ, રમ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો
ભાવ માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવેપ્રયોગ.

૬૭. જાડ પડ્યું હોત:—કર્તા જાડ, કર્મ નથી માટે અકર્મક્રિયા-
પદ, પડ ધાતુ, સંશયાર્થ, દ્વિત્વ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા 'જાડ'
માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૮. હું મેડીપર ચઢતો હુઠશિ:—કર્તા હું, કર્મ નથી માટે
અકર્મક્રિયાપદ, ચઢ ધાતુ, સંશયાર્થ, વર્તમાન ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ
કર્તા 'હું' માટે પહેલો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૯. તમારા કહેવાથી તે પોતાનો નંબર ઉપર રાખવાનો નથી.

૬૯. કહેવાથી:—સામાન્ય કૃદંત નામ, નાન્યતરજાતિ, પાંચ-
મીનું એકવચન. 'રાખવાનો નથી'નું કારણ.

૭૦. ઉપર:—ક્રિયાવિશેષણઅવ્યય. 'રાખવાનો નથી'નું સ્થળદર્શક,

૭૧. રાખવાનો નથી:—કર્તા તે, કર્મ નંબર, માટે સકર્મક્રિયા-
પદ, રાખ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, નિષેધાર્થ, ભવિષ્ય વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ
કર્તા 'તે' માટે ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૭૦. માખાપનું કહ્યું ન માનનારાં બાળક અંતે દુઃખી થાય છે.

૭૨. કહ્યું:—ભૂતકૃદંતનામ, નાન્યતરજાતિ, ખીજનું એકવચન.
'માનનારાં' કૃદંતનું કર્મ.

૭૩. માનનારાં:—કર્તૃવાચક કૃદંત વિશેષણ, વિશેષ્ય બાળક, માટે નાન્યતરજાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૭૪. દુઃખી:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય બાળક માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૨૧. પાપટ બોલતાં શીખે છે.

૭૫. બોલતાં:—વર્તમાન કૃદંતનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન, 'શીખે છે'નું કર્મ.

૨૨. મામા, હાથે કરીને પીડા શું કરવા વહોરો છો ?

૭૬. હાથે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કરીને' સાથે સંબંધ.

૭૭. કરીને:—નામયોગી અવ્યય. 'હાથે' સાથે જોડાએલો.

૭૮. શું:—પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન. 'કરવા' કૃદંતનું કર્મ.

૭૯. કરવા:—કૃદંત નામ, નાન્યતરજાતિ, ચોથીનું એકવચન. 'વહોરો છો'ના હેતુ અર્થે.

૨૩. વગર કારણે પીડા ઉભી ન કરો.

૮૦. વગર:—નામયોગી અવ્યય. 'કારણે' સાથે જોડાએલો.

૮૧. કારણે:—ભાવવાચક નામ, નાન્યતરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન, 'ઉભી ન કરો'નું કરણ.

૮૨. ઉભી:—ભૂતકૃદંત વિશેષણ, વિશેષ્ય 'પીડા' માટે નારીજાતિ, બીજીનું એકવચન.

૮૩. ન:—નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૮૪. કરો:—કર્તા તમે, કર્મ 'પીડા' માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, કર ધાતુ, આસાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા 'તમે' માટે બીજી પુરુષ, સામાન્ય જાતિ, બહુવચન, કર્તારિપ્રયોગ.

૨૪. તેઓ માત્ર ઉધરાણી સાફ જતા આવતાં રહેતા.

૮૫. માત્ર:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. ‘ઉધરાણી’ ના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૮૬. જ:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. ‘ઉધરાણી સાફ’ના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૮૭. જતા:—કર્તા તેઓ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ચાલુ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ ‘તેઓ’ માટે ત્રીજો પુરુષ, નરન્નતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ. (‘આવતા’ ને ‘રહેતા’નું પદચ્છેદ ‘જતા’ પ્રમાણે થાય).

૨૫. શુ ! એમ કરાય કે ?

૮૮. શુ !:—કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

૮૯. એમ:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય નામ તરીકે. ‘કરાય’નું કર્મ.

૯૦. કરાય:—કરનાર કર્તા, કર્મ ‘એમ’ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, કર ધાતુ, સંશયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ ‘એમ’ માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરન્નતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૯૧. કે ? :—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. કરાય અર્થમાં વધારો કરે છે.

૯૨. કરતાં:—છોકરાં કામ કરતાં (ક્રિયાપદ), છોકરાં કામ કરતાં હતાં (ક્રિયાપદ, નિશ્ચયાર્થ વર્તમાન ભૂતકાળ), તે કામ કરતાં થાકી ગયો (કૃદંત અવ્યય), મગન કરતાં તે ડાહ્યો છે (નામયોગી અવ્યય).

૯૩. છતાં:—છતાં માણુસે બવાઈ (વર્તમાન કૃદંત વિશેષણ).

સંસ્કૃત અસ્ ‘હોવું’ ધાતુનો વર્તમાન કૃદંત સત્ તેનું સાત-

મીનું એકવચન સતિ થાય છે. સત્તિનું અપભ્રંશ ‘છતે’, ‘છતા’ થયું છે. ‘છતે’ કે ‘છતાં’ રૂપ જે પદની સાથે વપરાયું હોય, કે વાપરી શકાય તેમ હોય, તે પદની વિભક્તિ સતિ સક્તમી કહેવાય છે. છતાં

માણસે, જલે દહાડે (દહાડે જતે છતે), સમય જતાં (સમય જતે છતે) એમાં 'માણસે', 'દહાડે', અને 'સમય'ની વિભક્તિ સતિ સમગ્રી કહેવાય. 'સમય'માં સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય લોપાયો છે, એવી નોંધ પદચ્છેદમાં કરવી.

૯૪. ઉભો:—ત્યાં જઈને ઉભો (ક્રિયાપદ), ત્યાં જઈને ઉભો રહ્યો (સંયુક્ત ક્રિયાપદ, નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળ).

૯૫. શું:—શું કહો છો ? (પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ), શું કામ કરો છો ? (પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ), શું ! તે ગયા (કેવળપ્રયોગી અવ્યય).

૯૬. ઉતાવળા:—આ ઉતાવળા છોકરા છે (વિશેષણ), છોકરા ઉતાવળા ચાલે છે (ક્રિયાવિશેષણ), ઉતાવળા સો ખાવરા ધીરા સો ગંભીર (વિશેષણ નામ અર્થે).

૯૭. માટે:—માંદા છો માટે ન આવો (ઉભયાન્વયી અવ્યય), તેને માટે ચાલો (નામયોગી અવ્યય).

૯૮. વારૂ:—વારૂ, તમે આવશો ? (કેવળપ્રયોગી અવ્યય), ત્યાં જળે, વારૂ. (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.)

૯૯. તે:—તે ગયો (પુરૂષ સર્વનામ), તે છોકરો (દર્શક વિશેષણ), રાજકોટથી તે નવાનગર સુધી રેલવે થઈ (ઉભયાન્વયી અવ્યય), તેમાં તે શું ? ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.)

કવિતાનું પદચ્છેદ.

પદમાં શબ્દરચનાનો કાંઈ મેળ નથી એટલુંજ નહિ, પણ શબ્દ પ્રત્યય વગેરે અધ્યાહાર મૂકવાની કવિને છૂટ છે; માટે કવિતામાં જે શબ્દ પ્રત્યયનો અધ્યાહાર હોય તે ઉમેરી તેનો ખરાબર અન્વય કરવો. પછી ચરણમાં જે ક્રમે શબ્દ હોય તે ક્રમે શબ્દો લઈ પદચ્છેદ કરવું. ચરણમાંના શબ્દોમાં કાંઈ અધ્યાહાર હોય તો પ્રથમ ચરણનો શબ્દ લખવો, ને તેની પાસે કૌંસમાં અધ્યાહાર ભાગ લખી તેનું પદચ્છેદ કરવું. જેમ:—

કૃતિ ભારી નિર્ખી જન દૂર ખસે છે મથી મથી.

(હિ ઇશ્વર, તારી) ભારી કૃતિ નિર્ખી જન મથીમથી (ને) દૂર ખસે છે.

૧૦૦. કૃતિ:—ભાવવાચક નામ, નારીજાતિ, ખીજનું એકવચન.
નીરખી કૃદંતનું કર્મ.

૧૦૧. ભારી:—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કૃતિ માટે નારી-
જાતિ, ખીજનું એકવચન.

૧૦૨. નિર્ખી:—સંબંધક ભૂતકૃદંત અવ્યય.

૧૦૩. જન:—સામાન્ય નામ, નાન્યતરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું
બહુવચન. ‘ખસે છે’નો કર્તા.

૧૦૪. દૂર:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. ‘ખસે છે’નું સ્થળદર્શક.

૧૦૫. ખસે છે:—કર્તા જન, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ,
ખસ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્તા ‘જન’ માટે
ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૧૦૬. મથીમથી (ને):—સંબંધક ભૂતકૃદંત અવ્યય.

પાઠ ૭. વાક્યના પ્રકાર—મિશ્રવાક્ય.

જે વાક્ય ખીજ વાક્યના કોઈ પણ શબ્દ સાથે જોડાઈને એક
વાક્ય કરવાના કામમાં આવે છે, તેને ગૌણવાક્ય કહે છે. જેમ—

૧. કોઈ કોઈ વાર તો આપણે એવી વાતો સાંભળીએ છીએ,
કે ફલાણું ઘર તો વેધવાળું છે.

૨. જે મહેનત કરે તે ધન મેળવે.

૩. કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે, એમ* તીર્થવાસીઓ માને છે.

૪. જ્યાં જશો ત્યાં નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ.

પહેલા વાક્યમાં ‘ફલાણું ઘર તો વેધવાળું છે’ એ ગૌણવાક્ય

* આ વાક્યમાં ‘એમ’ ક્રિયાવિશેષણ અન્યથા નામ તરીકે વપરાયેલ છે.

‘સાંભળીએ છીએ’ ક્રિયાપદનું કર્મ છે, ‘એવી વાતો’ સાથે સમાન અર્થમાં છે. બીજા વાક્યમાં ‘જે મહેનત કરે’ એ ગૌણવાક્ય ‘તે’ નું વિશેષણ છે, ત્રીજા વાક્યમાં ‘કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે’ એ ગૌણવાક્ય ‘માને છે’ ક્રિયાપદનું ‘એમ’ કર્મ છે તેના સમાન અર્થમાં છે, ચોથા વાક્યમાં ‘જ્યાં જશો’ એ ગૌણવાક્ય ‘છે’ ક્રિયાપદનું વિશેષણ; ‘ત્યાં’ના સમાન અર્થમાં સ્થળ વાચક છે. ગૌણ વાક્યોબીજના વાક્યો પર આધાર રાખનારાં હોય છે, જે વાક્યો પર ગૌણ વાક્યો આધાર રાખે, તે મુખ્ય વાક્ય કહેવાય છે.

પહેલા વાક્યમાં ‘કોઈ કોઈ વાર તો આપણે એવી વાતો સાંભળીએ છીએ,’ બીજા વાક્યમાં ‘તે ધન મેળવે,’ ત્રીજા વાક્યમાં ‘એમ તીર્થવાસીઓ માને છે,’ ચોથા વાક્યમાં ‘ત્યાં નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ જ છે.’ એ મુખ્ય કે પ્રધાન વાક્યો છે.

જે વાક્યમાં એક મુખ્ય વાક્ય, અને એક અથવા અનેક ગૌણ વાક્ય હોય તેને મિશ્રવાક્ય કહે છે. મિશ્રવાક્યમાં બે કે તેથી વધારે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપદો હોય છે.

ગૌણ વાક્ય ત્રણ જાતનાં હોય છે. ૧. નામરૂપ, ૨. વિશેષરૂપ, ૩. ક્રિયાવિશેષણરૂપ.

નામરૂપ ગૌણવાક્ય.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય અને મુખ્ય વાક્યની વચ્ચે એ, તે, કે એવા દર્શક શબ્દો આવે છે. જ્યારે વચમાં એ, તે આવે છે, ત્યારે ગૌણ વાક્ય પહેલું અને મુખ્ય વાક્ય પછી આવે છે; અને વચમાં કે આવે છે, ત્યારે મુખ્ય વાક્ય પહેલું ને ગૌણ વાક્ય પછી આવે છે.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય, નામના ધર્મ પ્રમાણે મુખ્ય વાક્યનાં કર્તા, કર્મ, કે ક્રિયાપૂરક વગેરે અને છે.

(૧). કર્તા:—૧ રજપુતો લડાઈમાં પાછા હોં એ સંભવિત

નથી, ૨. માળાપને હંમેશાં પૂજ્યભાવથી માન આપવું તે આપણે
 ધર્મ છે, ૩. એ ઉધાડું છે કે પાણીથી અગ્નિ ઓલવાય છે. પહેલા
 વાક્યમાં ‘રજપુતો લડાઈમાં પાછા હશે’ એ ગૌણવાક્ય ‘નથી’
 ક્રિયાપદનો કર્તા અથવા ‘એ’ની સમાન વિભક્તિમાં છે, બીજા વાક્યમાં
 ‘માળાપને હંમેશાં પૂજ્યભાવથી માન આપવું’ એ ગૌણ વાક્ય ‘છે’
 ક્રિયાપદનો કર્તા અથવા ‘તે’ની સમાન વિભક્તિમાં છે, ત્રીજા વાક્યમાં
 ‘પાણીથી અગ્નિ ઓલવાય છે,’ એ ગૌણ વાક્ય ‘છે’ ક્રિયાપદનો કર્તા
 અથવા ‘એ’ની સમાન વિભક્તિમાં છે.

(૨). કર્મ:—૧. નાનાં બાળક ખોલતાં કેમ શીખે છે એ તું
 જાણતો નથી, ૨. આ છોકરાઓ આમ શું કરવા કરે છે, તે પેલો
 બુદ્ધો ન સમજ્યો, ૩. તેણે કહ્યું કે તમે ખોટા છો, ૪. બિલાડીઓ
 ખોલી જે આ રોટલાને વારતે વાંધો પડ્યો છે. પહેલા વાક્યમાં
 ‘નાનાં બાળક ખોલતાં કેમ શીખે છે’ એ ગૌણ વાક્ય ‘જાણતો નથી’
 ક્રિયાપદનું કર્મ અથવા ‘એ’ની સમાન વિભક્તિમાં છે. બીજા વાક્યમાં
 ‘આ છોકરાઓ આમ શું કરવા કરે છે’ એ ગૌણ વાક્ય ‘ન સમજ્યો’
 ક્રિયાપદનું કર્મ અથવા ‘તે’ની સમાન વિભક્તિમાં છે. ત્રીજા વાક્યમાં
 ‘તમે ખોટા છો’ એ ગૌણ વાક્ય ‘કહ્યું’ ક્રિયાપદનું કર્મ છે. ચોથા
 વાક્યમાં ‘આ રોટલાને વારતે વાંધો પડ્યો છે’ ગૌણ વાક્ય ‘ખોલી’
 ક્રિયાપદનું કર્મ છે.

(૩). ક્રિયાપૂરક:—૧. નાનાં બાળકનો ધર્મ છે કે માળાપની
 આજ્ઞા માનવી, ૨. તેનું માનવું હતું કે કૃષ્ણ કૃતેહમંદ થાય, ૩. મારી
 સલાહ એ છે કે હમણા તમારે ભણવું. પહેલાં વાક્યમાં ‘માળાપની
 આજ્ઞા માનવી’ એ ગૌણ વાક્ય ‘છે’ ક્રિયાપદનું, બીજા વાક્યમાં ‘કૃષ્ણ
 કૃતેહમંદ થાય’ એ ગૌણ વાક્ય ‘હતું’ ક્રિયાપદનું, અને ત્રીજા વાક્યમાં
 ‘હમણા તમારે ભણવું’ એ ગૌણ વાક્ય ‘છે’ ક્રિયાપદનું પૂરક છે.

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય.

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્યને આરંભે જે, જેવું, જેટલું, જેવડું એવાં સંબંધી સર્વનામ આવે છે, અને ગૌણ વાક્ય પૂરું થઈ રહે ત્યારે અનુક્રમે તે, તેવું, તેટલું, તેવડું એવાં દર્શક સર્વનામ આવે છે.

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય તેના ધર્મ પ્રમાણે મુખ્ય વાક્યનાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપૂરકનો વધારો થાય છે. જેમ—

૧. જે માણસ પોતાનો ગુસ્સો દબાવે તે ડાહ્યો છે.

૨. જેવું વાવશો તેવું લલુશો.

૩. જેટલું પાણી જોઈએ તેટલું ભરી લો.

૪. તમારે જેવડી સ્લેટ જોઈએ તેવડી લો.

૫. આ કાગળ મારે જેવડો જોઈએ તેવડો છે.

પહેલા વાક્યમાં 'જે માણસ પોતાનો ગુસ્સો દબાવે' એ ગૌણ વાક્ય 'તે' કર્તાનું વિશેષણ છે. બીજા વાક્યમાં 'જેવું વાવશો' એ ગૌણ વાક્ય 'તેવું' કર્મનું વિશેષણ છે. ત્રીજા વાક્યમાં 'જેટલું પાણી જોઈએ' એ ગૌણ વાક્ય 'તેટલું' કર્મનું વિશેષણ છે. ચોથા વાક્યમાં 'તમારે જેવડી સ્લેટ જોઈએ' એ ગૌણ વાક્ય 'તેવડી' કર્મનું વિશેષણ છે. પાંચમા વાક્યમાં 'મારે જેવડો જોઈએ' એ ગૌણ વાક્ય 'તેવડો' ક્રિયાપૂરકનું વિશેષણ છે.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય પછી આવનાર 'એ,' 'તે' ને છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે, ત્યારે તે વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય બને છે. જેમ, બહુ વરસાદ વરસ્યો તેનું પરિણામ લીલો કાળ છે. આ વાક્યમાં 'બહુ વરસાદ વરસ્યો' એ ગૌણ વાક્ય 'તેનું'નું વિશેષણ છે, અને 'બહુ વરસાદ વરસ્યો તેનું' એ મુખ્ય વાક્યના કર્તા 'પરિણામ'નો વધારો છે.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્યને આરંભે જ્યાં, જ્યારે, જેમ,

જો એવા શબ્દ આવે છે, અને ગૌણ વાક્ય પૂરું થાય તે ઠેકાણે ત્યાં, ત્યારે, તેમ, તો એવા શબ્દ આવે છે.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય મુખ્ય વાક્યના વિધેયનું સ્થળ, કાળ, રીતિ, કારણ, સંકેત, વગેરે બતાવે છે.

(૧). સ્થળ:—‘જ્યાં પુનર્લગ્નનો ચાલ નથી, ત્યાં’ બાળલગ્ન ન જ જોઈએ.

‘જ્યાં જશે ત્યાં’ નસીબ મે ડગલાં આગળનું આગળ જ છે.

(૨). કાળ:—‘જ્યારે ફકીરને સળ કરવા માંડી, ત્યારે’ તે બોલ્યો.
‘જ્યારે સસલી મોટી થઈ ત્યારે’ દૂધ પીતાં શીખી.

(૩). રીતિ:—જેમ નજરમાં આવે છે, તેમ’ વર્તી છે.
‘જેમજેમ વહેલો આવશે તેમતેમ’ સુખી થશે.

(૪). કારણ:—હું તેને ચાહું છું કેમકે ‘તે માયાળુ છે.’
અહિં ઉભા ન રહો કેમકે ‘ટૂંક ચૂકશે.’
‘તે મને ગાળો દેતો હતો’ માટે તેને માર્યો.

(૫). સંકેત:—‘જો તમે જાઓ’ તો હું આવું.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય પછી આવનાર એ, તે શબ્દને, અથવા તેમના વિશેષ્યને વિભક્તિના પ્રત્યય અથવા નામયોગી અવ્યય લાગે; તો તે ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય થઈ જાય છે. જેમ—

‘શરીરનું આરોગ્ય જાળવવાને કયા નિયમ ડુંપાળવા જોઈએ એને માટે’ વિચાર કરીએ. (હિત.)

‘મનને ક્યારે રાખવું એમાં’ ખરી મરદાઈ છે. (સ્થળ.)

‘હું છું તેના કરતાં’ તે હોશિયાર છે. (મુકાબલો.)

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય પછી આવનાર તે, તેણું, તેટલું, તેવડું એવા શબ્દને, કે તેના વિશેષ્યને વિભક્તિના પ્રત્યય અથવા નામયોગી

અવ્યય લાગે; તો તે ક્રિયાવિશેષરૂપ ગૌણ વાક્ય થઈ જાય છે. જેમ—
 'તે જેટલું ધન કમાયો તેટલાથી' તેણે સંતોષ ન માન્યો. (કરણ.)
 'જે છોકરા સદ્વર્તનથી વર્તે, તે માટે' ઈનામ રાખો. (કારણ.)
 મિશ્ર વાક્યમાં ગૌણ વાક્ય કોઈ વખત મુખ્ય વાક્યના કૃદંતનો
 વધારો કરે છે. જેમ, 'જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી, ત્યાં' જગ્યા
 ખરીદીને તેમણે ખંગલો ખંધાવ્યો. આમાં ક્રિયાવિશેષરૂપ ગૌણ વાક્ય
 મુખ્ય વાક્યની વૃદ્ધિ કરનાર 'ખરીદીને' કૃદંતનું સ્થળ બતાવે છે.

મિશ્ર વાક્યનું પૃથક્કરણ.

મિશ્ર વાક્યનું પૃથક્કરણ સાદા વાક્યની રીતે જ કરવું. પ્રથમ
 વાક્ય સામે તેના પ્રકાર જણાવી તેમાંના મુખ્ય વાક્યનું પૃથક્કરણ ક-
 રવું ને તેમાં ગૌણ વાક્યો જે જે કામ બજાવતાં હોય તે તે પ્રમાણે
 તેને ગોઠવવાં.

પાઠ ૮. વાક્યના વર્ગ-સંયુક્ત વાક્ય.

પાછલાં પાઠોમાં આપણે સાદાં અને મિશ્રવાક્યો વિષે વિવેચન
 કર્યું, સાદાં વાક્યોમાં એક ઉદ્દેશ્ય અને એક ક્રિયાપદ હોય છે. મિશ્ર
 અને સંયુક્ત વાક્યોમાં એકથી વધારે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપદો હોય છે;
 પણ તે બન્ને વચ્ચે મોટો તફાવત એ છે કે મિશ્રવાક્યમાં એક જ
 મુખ્ય વાક્ય હોય છે, ને બાકીનાં બધાં તેના પર આધાર રાખનારાં
 વાક્યો હોય છે, અને સંયુક્ત વાક્યમાંનાં સઘળાં વાક્યો એક બીજાથી
 તદ્દન સ્વતંત્ર હોય છે. એટલે એક વાક્યને આધાર બીજા વાક્ય પર
 બિલકુલ હોતો નથી, માત્ર ઉભયાન્વયી અવ્યયથી તેઓ જોડાએલાં હોય છે.

(પૃષ્ઠ ૧૭૨ મેં સાંધણ છે.)

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદેશ્ય
		ઉદેશ્ય.
૧. રજપુતો લડાઈમાં પાછા હઠે એ સંભવિત નથી.	મિશ્રવાક્ય.	રજપુતો લડાઈમાં પાછા હઠે એ.
(રજપુતો લડાઈમાં પાછા હઠે)	નામરૂપ વાક્ય ('સં-ભવિત નથી' માંના 'નથી'નો કર્તા અન્યથા 'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં).	રજપુતો.
૨. નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખેછે તે તું જાણતો નથી. (નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે).	મિશ્રવાક્ય. નામરૂપ વાક્ય ('જાણતો નથી'નું કર્મ, અન્યથા 'તે'ની સમાન વિભક્તિમાં).	તું. બાળક.
૩. નાનાં બાળકનો ધર્મ છે કે માબાપની આરા માનવી. (માબાપની આરા માનવી).	મિશ્રવાક્ય. નામરૂપ વાક્ય ('છે' ક્રિયાપદનું પૂરક).	ધર્મ. બાળક (અધ્યાહાર).

પ્રથક્કૃતિનો નમુનો.

પક્ષ.	વિધેયપક્ષ.		
ઉદ્દેશ્યવર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
...	નથી.	અંભવિત.	...
...	હૈ.	...	લડાઈમાં (સ્થળ). પાછા (રીત).
... નાનાં.	જાણતો નથી. (નિષેધ વાચક.) શીખે છે.	નાનાં બાળક ખોલ- તાં કેમ શીખે છે, તે. ખોલતાં.	... કેમ (રીત).
નાનાં બાળકનો.	છે.	માબાપની આરા માનવી.	...
...	માનવી.	માબાપની આરા.	...

૪. જે છોકરો આળસુ હોય છે તે છોકરો મોડો આવે છે.	મિશ્રવાક્ય.	છોકરો.
(જે છોકરો આળસુ હોય છે)	વિશેષણરૂપ વાક્ય. (‘તે’ વિશેષ્ય.)	છોકરો.
૫. જ્યારે સસલી મોટી થઈ ત્યારે તે દૂધ પીતાં શીખી.	મિશ્રવાક્ય.	તે.
(જ્યારે સસલી મોટી થઈ)	ક્રિયાવિશેષણરૂપવાક્ય	સસલી.
૬. જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી ત્યાં જગ્યા ખરીદીને તેમણે બંગલો બાંધાવ્યો.	મિશ્રવાક્ય.	તેમણે.
(જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી)	ક્રિયાવિશેષણરૂપવાક્ય (‘ખરીદીને’ કૃદંતનું સ્થળ.)	મેં.
૭. જોસણની બાયડી બોલી કે જ્યારે મારો ધણી છાપરે ચડેલો હતો ત્યારે બરફનો એક હુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો.	મિશ્રવાક્ય.	બાયડી.
(બરફનો એક હુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો).	નામરૂપ વાક્ય. (‘બોલી’નું કર્મ.)	જોસણની બાયડી- એ. (અધ્યાહાર).
(જ્યારે મારો ધણી છાપરે ચડેલો હતો.)	ક્રિયાવિશેષણરૂપ વાક્ય.	ધણી.

જે છોકરો આ- ળસુ હોય છે, તે.	આવે છે.	...	મોડો (કાળ).
જે.	હોય છે.	આળસુ.	...
...	પીતાં શીખી.	દૂધ.	ન્યારે સસલી મોટી થઈ, ત્યારે (કાળ).
...	થઈ.	મોટી.	ન્યારે (કાળ).
...	બંધાવ્યો.	બંગલો.	ન્યાં મેં જગ્યા ખરી- દી ત્યાં (સ્થળ), જગ્યા ખરીદીને (કાળ).
...	ખરીદી.	જગ્યા.	ન્યાં (સ્થળ).
જોસફની.	જોલી.	ન્યારે મારો ઘણી છાપરે ચડેલો હતો ત્યારે બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો (કર્મ).	
...	સાંભળ્યો.	બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો.	...
મારો.	ચડેલો હતો.	...	ન્યારે (કાળ). છાપરે (સ્થળ).

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદેશ્ય
		ઉદેશ્ય.
૧. એક બાયડીએ એક નાનું સસલાનું બચ્ચું વેચાતું લીધું, ને તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું. (એક બાયડીએ એક નાનું સસલાનું બચ્ચું વેચાતું લીધું. તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું).	સંયુક્ત વાક્ય. સાદું વાક્ય. સાદું વાક્ય.	બાયડીએ.
૨. જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરશો, તો આખા દહાડામાં દરેક કામ કરવાને તમને પૂરતો વખત મળશે; પણ જો એકજ વખતે જો કામ લઘુ બેસશે, તો અધું વર્ષ પણ પહોંચી નહિ વળે.	સંયુક્ત વાક્ય.	
જો એક વેળામાં...પૂરતો વખત મળશે;	મિશ્ર વાક્ય.	વખત.
(જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરશો)	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય. તમે (અધ્યાહાર).	
જો એકજ વખતે જો કામ... પહોંચી નહિ વળે.	મિશ્ર વાક્ય.	તમે (અધ્યાહાર).
(જો એકજ વખતે જો કામ લઘુ બેસશે).	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય. તમે (અધ્યાહાર)	

પ્રયક્ષરૂપે નમુના.

પક્ષ.	વિધેયપક્ષ.		
ઉદ્દેશ્ય વર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
એક.	વેચાતું લીધું.	એક નાનું સસ- લાનું બચ્ચું.	...
..	પાળ્યું.	..	તેની ટેવ જોવાને [હેતુ].
પૂરતો.	મળશે.	તમને.	જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરોતો(સકેત),આખાદહાડામાં (કાળ),દરેક કામ કરવાને (હેતુ).
...	કરશે.	માત્ર એક કામ.	એક વેળામાં (કાળ).
...	પહોંચી નહિ વળે (નિષેધવાચક).	...	જો એકજ વખતે એકામ લઈ બેસ- શોતો(સકેત),બધું વર્ધપણ(કાળ)
...	લઈ બેસશે.	બે કામ.	એકજ વખતે (કાળ).

સરખા અધિકારનાં બે અથવા વધારે સહગામી (જેડે આવનાર) મુખ્ય વાક્યો ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાઈને જે વાક્ય બને તેને સંયુક્ત વાક્ય કહે છે. જેમકે, એક બાયડીએ એક નાતું સસલાતું બચ્ચું વેચાતું લીધું, ને તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું.

સંયુક્ત વાક્યના મુખ્ય વાક્યમાં કોઈ વખત ગૌણ વાક્યો હોય છે, છતાં બે અથવા વધારે મુખ્ય વાક્યો હોવાથી આખા વાક્યને સંયુક્ત વાક્ય કહે છે. જેમ, ત્યાં જે કામ કરવાનું હતું તે કર્યું, અને પાછો પોતાને ગામ જવાને નીકળ્યો.

સંકોચિત સંયુક્ત વાક્ય—સંયુક્ત વાક્યમાં મુખ્ય વાક્યનાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ સામાન્ય હોય છે, ત્યારે ઘણું કરીને તેની પુનરુક્તિ કરવામાં આવતી નથી, એવાં વાક્ય સંકોચિત સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય છે. જેમ—

(૧). ગાય અને ઘોડો ચરે છે—ગાય ચરે છે અને ઘોડો ચરે છે. એમાં ‘ચરે છે’ ક્રિયાપદ સામાન્ય છે.

(૨). લલ્લુ દોડ્યો અને પડ્યો—લલ્લુ દોડ્યો અને લલ્લુ પડ્યો. એમાં ‘લલ્લુ’ કર્તા સામાન્ય છે.

(૩). તેણે પાઠ કર્યો અને કરાવ્યો—તેણે પાઠ કર્યો અને તેણે પાઠ કરાવ્યો. એમાં ‘તેણે’ કર્તા અને ‘પાઠ’ કર્મ સામાન્ય છે.

સંયુક્ત વાક્યનું પૃથક્કરણ—મિશ્રવાક્યની માફક ‘સંયુક્ત વાક્યનું’ પૃથક્કરણ કરવું.

સંકોચિત સંયુક્ત વાક્યમાં પ્રકટ ક્રિયાપદ એક દેખાય, પણ અધ્યાહરરૂપે ઘણાં હોય છે; તેથી એવા વાક્યને દેખાવ પરથી સાદાં વાક્યમાં ન ગણવાં.

પાઠ ૯. વાક્યરચનાના કેટલાક નિયમો.

૧. ધણુકરીને વાક્યમાં પહેલો કર્તા, પછી કર્મ ને છેલ્લે ક્રિયાપદ આવે છે. જેમ ગાય બરાડે છે, છોકરો ચોપડી વાંચે છે.

૨. વિશેષણ:—વિશેષણ પહેલું ને વિશેષ્ય પછી આવે છે. જેમ, સારો છોકરો વખતસર નિશાળે આવે છે.

કોઈના ગુણનું વર્ણન કરવું હોય, કે સ્થિતિ બતાવવી હોય; તો વિશેષણ, વિશેષ્યની પછી આવે છે; એ વખતે તે ક્રિયાપૂરક બને છે. જેમ, ઈશ્વર મહા કૃપાલુ છે, છોકરો માંદા છે.

વિશેષણ, સર્વનામનો ગુણ બતાવે ત્યારે તો વિશેષણ, સર્વનામની પછી જ આવે છે. જેમ, તે ડાહ્યા છે, તમે સારા થાઓ. આમાં 'ડાહ્યો' અને 'સારા' ક્રિયાપૂરક છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ કે સર્વનામ, જેની સાથે સંબંધ રાખતું હોય, તેની પહેલાં આવે છે. જેમ, રાજાનો કુંવર પોતાના પાઠ સારા કરે છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ કે સર્વનામ, અને વિશેષણ બેઉ કોઈ નામની સાથે સંબંધ રાખે, તો છઠ્ઠી વિભક્તિવાળો શબ્દ પહેલો આવે છે. જેમ, રાજાનો વડો કુંવર પોતાના સઘળા પાઠ સારા કરે છે.

૩. ક્રિયાવિશેષણ:—ક્રિયાનું ઠેકાણું, વખત, રીત, વગેરે દેખાડનારાં ક્રિયાવિશેષણો ક્રિયાપદની પહેલાં આવે છે. જેમ, આજે જશે.

નકારવાચક શબ્દો કોઈ પ્રાંતમાં ક્રિયાપદની પહેલાં, ને કોઈ પ્રાંતમાં ક્રિયાપદની પછી બોલાય છે. જેમ, ન કરતો, કરતો નહિ, આ કરીશ, કરીશ મા.

૪. કૃદંત:—કૃદંત ને ક્રિયાપદ જોડે આવે તો હુમ્મશાં કૃદંત પહેલું ને ક્રિયાપદ પછી આવે છે. જેમ, તે ચોપડી લખતો હતો. કૃદંતની સાથે નિષેધાર્થ ક્રિયાપદ આવે તો વખતે નિષેધાર્થ ક્રિયાપદ

પહેલું ને કદંત પછી આવે છે. જેમ, તે નહોતો જતો, મેં નથી કર્યું.

૫. પ્રત્યયાર્થ શબ્દોઃ—શું અને વાડ એ વાક્યના કોઈ પણ શબ્દની સાથે સંબંધ ન રાખે, ત્યારે વાક્યની પહેલાં અગર છેલ્લે આવે છે. જેમ, શું! વાત એવી હોય? એની વાત હોય શું? વાડ! એમ કરવું જોઈએ? એમ કરવું જોઈએ વાડ? એતું કારણ એ છે કે કેવળપ્રયોગી અવ્યય વાક્યની પહેલાં કે પછી આવે છે.

૬. સંબોધનઃ—કર્તાની પહેલાં, અથવા કર્મની પહેલાં કે વખતે પછી આવે છે. જેમ, હે ઈશ્વર, તું અમારાં પાપ ક્ષમા કર. આ પનાં અંગી માણસોનો દોષ, હે મહેરબાન સાહેબ, આપની પાસે કાણ કાદશે?

૭. ક્રિયાપદ તથા ક્રિયાનાથઃ—(૧). ક્રિયાપદને પુરુષ, જાતિ, ને વચન ક્રિયાનાથ પ્રમાણે લાગે છે. જેમ, હું જાઉં છું, છોકરે પુસ્તક ખરીદ્યું.

(૨). એક જ જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય, અને તેઓ તથા, અને કે ને અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો ક્રિયાપદ તેજ જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, છગન, મગન, અને લલ્લુ આવ્યા હતા.

(૩). જુદી જુદી જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય, અને તેઓ તથા, અને કે ને અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો, ક્રિયાપદ ધણું ખડું નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે; અને કદી ક્રિયાપદની પહેલાં 'એ સર્વે', કે 'સર્વ' એવા શબ્દ મૂકવામાં આવે છે. જેમ, મગન, છગન, કાશી, એ સર્વે આવ્યાં હતાં.

(૪). જુદી જુદી જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય અને તેઓ તથા, અને કે ને અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો ધણી વખત

પાસેના ક્રિયાનાથ પ્રમાણે પણ ક્રિયાપદનાં જાતિવચન થાય છે. જેમ, મેં ગામ, ઘોડો, ને ગાડી લીધી.

(૫). ક્રિયાનાથ ઘણા હોય, અને તેઓ અથવા, કે કે અવ્યયથી છૂટા પડતા હોય, તો ક્રિયાપદનું રૂપ પાસેના ક્રિયાનાથ પ્રમાણે થાય છે. જેમ, તેણે ગાડી કે સઆમ વેચાતો લીધો, પણ કેટલીક વખત ક્રિયાનાથ પછી એમાંનું કાંઈ એવા શબ્દ લગાડી ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના એકવચનમાં મૂકવાનો ચાલ છે. જેમ, કાશી કે મગન એમાંનું કોઈ આવ્યું નથી, ભૂગોળ કે ઇતિહાસ એમાંનું કાંઈ કર્યું નથી.

(૬). ક્રિયાનાથ જુદા જુદા પુરુષ સર્વનામ હોય, ત્યારે જે પહેલો પુરુષ તેમાં હોય તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, હું, તું ને તે કાલે જઈશું, હું ને મગન આવીશું, હું ને તે વાંચીએ છીએ, હું ને તું વાંચીએ છીએ.

પણ પહેલો પુરુષ ન હોતાં બીજા ત્રીજા પુરુષનું સર્વનામ હોય તો ક્રિયાપદ બીજા પુરુષના બહુવચનમાં આવે છે, જેમ, તું ને મગન કાલે આવજો, તું ને તે જજો.

(૭). માન આપવા સાર ક્રિયાનાથ નરજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં ક્રિયાપદ નરજાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ગુરુજ પધાર્યા.

ક્રિયાનાથ નારીજાતિના એકવચનમાં હોય, તો ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, વહૂજ મહારાજ પધાર્યા.

૮. વિશેષણ અને વિશેષ્ય:—(૧). વિકારી વિશેષણને તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ લાગે છે, પણ વિભક્તિના છૂટા પ્રત્યય વિશેષણને લાગતા નથી. અવિકારી વિશેષણનાં રૂપ બદલાતાં નથી. વિશેષ્ય એક હોય ને વિશેષણ એકથી વધારે હોય.

તોપણ આ જ નિયમ રહે છે. જેમ, ભલા, શાણા, તથા વિદ્વાન માણસની પાસે હંમેશાં બેસવું.

(૨). એકથી વધારે વિશેષ્ય જુદી જુદી જાતિના હોય અને તે તથા, અને, ને અવ્યયથી જોડાએલા હોય; તો તેમનાં વિશેષણ ઘણુંકરીને વિધેયપક્ષમાં નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ભાત, દાળ, ને શાક સારાં હતાં, અંગરખું, દુપટો ને પાઘડી સારાં છે.

(૩). એકથી વધારે વિશેષ્ય જુદી જુદી જાતિના કે એક જ જાતિના હોય, અને તે અથવા, કે અવ્યયથી છૂટા પડતા હોય, તો તેમનું વિશેષણ પાસેના વિશેષ્યનું રૂપ લે છે. જેમ સારી પાઘડી કે સેલું લાવજો, છોકરો કે છોકરી ડાહ્યા હોય.

ઘણી વખત ઉપર પ્રમાણે મેળ રહેતો નથી, પણ અર્થની સ્પષ્ટતાને સારૂં દરેક વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે જુદું જુદું વિશેષણ મૂકવામાં આવે છે. જેમ, સારી પાઘડી કે સારૂં સેલું લાવજો.

(૪). માન આપવા સારૂં વિશેષ્ય નરજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં વિશેષણ નરજાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ગુરુજી ભલા છે.

વિશેષ્ય નારીજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં વિશેષણ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, માણ ભલાં છે.

૯. વિભક્તિ:—(૧). એક અથવા વધારે નામ કોઈ નામને ઓળખાવવાને તેની સાથે આવી તેનીજ વિભક્તિમાં હોય છે, પણ તેને વિભક્તિના પ્રત્યય દ્વાગતા નથી. તે વખતે તે ઓળખાવનારાં નામ ઓળખાનાર નામની સમાનાર્થે વિભક્તિ કહેવાય છે.

જેમ, રામજી મહેતાજીને મોકલો. આમાં 'રામજી'ની વિભક્તિ 'મહેતાજીને' સમાનાર્થે કહેવાય. હું પટેલ શંભુભાઈની પાસે પચાસ

રૂપિયા માણું છું, સ્કોલર દામોદરે પહેલો નંબર મેળવ્યો.

(૨). સામાસિક શબ્દમાં છેલ્લા શબ્દને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, માખાપની આચા માનવી.

(૩). ઉભયાન્વયી અવ્યયથી બે કે અધિક નામ જોડાયાં હોય, તો વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણું કરીને છેલ્લા નામને લાગે છે, અથવા કોઈવાર નામને જુદાં જુદાં દર્શાવવાને દરેક નામને લાગે છે. જેમ, તમે મગન, છગન, અને લલ્લુને તેડી લાવજો, અથવા તમે મગનને, છગનને, અને લલ્લુને તેડી લાવજો, મલા અને જુડાનો વિચાર કરવો.

ટીકા:—જ્યારે છેલ્લા નામને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે, ત્યારે પહેલાંનાં નામમાં વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતાં જે ફેરફાર થવો જોઈએ, તે તો થાય છેજ.

(૪). જ્યારે ધણું નામ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાયેલાં હોય, અને તેમને ઝાળખાવનાર દર્શક સર્વનામનું એ, અથવા તે નામોની પછી વગેરે, ઇત્યાદિ એ શબ્દો આવે; તો સધળાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં રાખીને વિભક્તિના પ્રત્યય એ દર્શક સર્વનામનું બહુવચન, વગેરે, ઇત્યાદિ એમને લીધે છે. જેમકે, લુચ્ચા, ઠગારા, જુઠા, ચોર, એમની સાથે વાતચીત કરવી નહિ; તમે કાળિદાસ, તેમના ભાઈ, વગેરેને તેડીને આવજો.

(૫). જ્યારે ધણું સર્વનામ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાતાં હોય, તો દરેક સર્વનામને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, ત્યાં મને, તમને, અને તેમને ખોલાવે છે; આ કામ મારાથી, તમારાથી, અને તેમનાથી નહિ થાય. કોઈવાર રૂપ ન ફેરે તો વિભક્તિનો પ્રત્યય છેડે પણ આવે. જેમ, આ કામ હું, તું, અને તેથી નહિ થાય.

પાઠ ૧૦. વિરામચિહ્ન.

બોલતાં બોલતાં શ્વાસ [સેવા સાર, તથા સાંભળનાર માણસ સહેલથી સમજી શકે, તેટલા સાર અટકીએ છીએ. લખાણમાં એવી અટકવાની જગેએ કેટલીક નિશાનીઓ કરાય છે, તેને વિરામ-ચિહ્ન (વિ+રમ=ચોભવું, અટકવું) કહે છે. એમાંનાં મુખ્ય નીચે આપ્યાં છે.

(૧), અદ્ધવિરામ, (૨); અર્ધવિરામ, (૩): ગુરુવિરામ, (૪). પૂર્ણવિરામ, (૫) ? પ્રશ્નચિહ્ન, (૬) ! ઉદ્ગાર ચિહ્ન, (૭) “ ” કે “ ” અવતરણચિહ્ન, (૮) [] કે () કૌંસ, (૯) — સંયોગ રેખા, (૧૦) — વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા, (૧૧) — — અપસારણ ચિહ્ન.

અદ્ધવિરામ.

૧. એ શબ્દ ઉભયાન્વયી અવ્યયી જોડાય, તો તેની વચમાં કાંઈ નહિ; પણ તેની વચમાં ઉભયાન્વયી અવ્યયનો અધ્યાહાર હોય, તો વચમાં અદ્ધવિરામ મૂકાય છે. જેમ, છગન અને મગન ગયા, છગન, મગન ગયા. તે આવ્યો ને ગયો.

૨. એથી વધારે શબ્દ જોડાય, તો છેલ્લા શબ્દ સિવાય સદગા શબ્દ પછી અદ્ધવિરામ મૂકાય છે. જેમ, તે ડાહ્યો, મહેનતુ, અને બલો છે. તે આવ્યો, બેઠો અને ચાલ્યો ગયો.

૩. સંબોધનવાળું નામ વાક્યની આરંભમાં આવે તો તેની પછી, અને વાક્યની વચમાં આવે તો તેની બંને તરફ અદ્ધવિરામ મૂકાય છે. જેમ હે ઇશ્વર, અમારાં પાપ ક્ષમા કર. અમારાં પાપ, ઇશ્વર, ક્ષમા કર.

૪. શબ્દાવળી એજ હોય, તોપણ તેની વચ્ચે હંમેશાં અલ્પ-વિરામ મૂકાય જ. જેમ તે છોકરો કામ કરવે ચાલાક, અને બણવા બણવામાં હોશિયાર છે.

૫. પૂર્વસ્થાનના શબ્દને ઓળખાવનાર શબ્દાવળીની બંને બાજુએ અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, સયાજીરાવ, વડોદરાના મહારાજા, હવા ખાવા મહામજેશ્વર પધાર્યા છે.

૬. ગૌણ વાક્યની પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે; પણ ને બહુ નાનું ગૌણ વાક્ય હોય, તો કાંઈ પણ ચિહ્ન મૂકાતું નથી. જેમ, તે આજે અમદાવાદ જવાનો છે, એ હું જાણતો નથી. તે જવાનો છે એ હું જાણતો નથી. પોતાના માખાપની આગામાં રહેવું, અને તેમની મર્યાદા રાખવી, એ કામ સપુત છોકરાનું છે.

૭. સંયુક્ત વાક્યમાં સહગામી વાક્યોની પછી વખતે અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ બાગમાં નારંગી, લીંબુ, દાડમ, તાડ, અને ખીજ અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ છે, અનેક ખીલી રહેલાં ફૂલોની વાસ ચારે તરફ ફેલાઈ રહી છે, અને માછલાંથી ભરેલા હોજ અને પુવારા આવી રહ્યા છે.

૮. જે શબ્દો પછી તેના સમાનાર્થે એ, તે, સર્વે, એ સર્વે, ઈત્યાદિ, વગેરે એવા શબ્દો આવે, તો તે દરેક શબ્દની પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, છગન, લલ્લુ, એમને બોલાવીને વહેલો આવ, કપડવણુંજમાં કાચ, સાથુ, વગેરે બને છે.

૯. હા, ના, હવે, વળી, ખીજું, છેવટે, ટુંકામાં, વગેરે એવા અર્થના કેટલાક શબ્દની પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, વળી, હું તમને કહું છું.

અર્ધવિરામ.

ગૌણ વાક્યની અંદર પેટાવાક્ય આવેલાં હોય, તો ગૌણવાક્યને છેડે અર્ધ વિરામ મૂકાય છે. જેમ અભ્યાસમાં જેવી કાળજી હોય તેનું તેવું ક્ષણ મળે; એમાં સંદેહ શો ?

સહગામી વાક્યોમાં એ કે વધારે ગૌણ વાક્યો હોય, અને તે ગૌણવાક્યો અલ્પવિરામ વડે જુદાં પડતાં હોય; તો સહગામી વાક્યો વચ્ચે અર્ધવિરામ આવે. જેમ, એવા લોકને ત્યાં કોઈ પરદેશી જઈ ચઢ્યો હોય, તો તેઓ તેને ઉતારાની અને ખાવાપીવાની સોંપ કરી આપવામાં આનંદ માને છે; અને એ પરદેશી જેની પાસેથી દૂધ વગેરે ચીજો વેચાતી મેળવી શકતો નથી, તેનીજ પાસેથી તે ચીજો મેમાન થઈને મફત પામે છે. (નવી સાતમી).

સહગામી વાક્યોમાં ગૌણવાક્ય ન હોય, પણ અલ્પવિરામ કરતાં વધારે અટકવાની જરૂર હોય તો સહગામી વાક્યો વચ્ચે અર્ધવિરામ મૂકાય. જેમ, જનોઈ પહેરી સૂર્યનો મંત્ર લેઈ વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર રહે છે; ભિક્ષા માગીને ગુજરાન ચલાવે છે; ગુરુની સેવા કરે છે; અને વિદ્યા ભણે છે. (નવી સાતમી).

ગુરુવિરામ:—સરખા અધિકારનાં મુખ્ય વાક્યોને જોડનાર ઉભયાન્વયી અવ્યય પડતો મૂકાય, તો ત્યાં ગુરુવિરામ મૂકાય છે. જેમ, આજસ તન્ને: આજસ સમાન બીજો વેરી નથી, ‘એમાંના કેટલાકમાં કવિ દલપરામ આ પ્રમાણે વર્ગ કરે છે: પહેલો શામળ ને બીજો પ્રેમાનંદ, ઇ૦’ (નર્મગદ્ય). આ ચિહ્ન એકલું બહુ વપરાતું નથી. વર્ણનરેખા સાથે વપરાય છે.

પૂર્ણવિરામ.

૧. રચના અને અર્થમાં જ્યાં વાક્ય પૂરું થાય, ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, તે ગયો. જો ચાકરી કરીએ તો બાપરી મળે.

૨. આગા આપતી વખતે કે આશીર્વાદ આપતી વખતે વાક્યને છેડે પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, લક્ષ્મણજીને રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે ભાઈ, માતા, પિતા, અને ગુરુની સેવા કરજે. ભગવાન તારી રક્ષા કરો.

૩. કોઈ નામ કે શબ્દને માટે સંક્ષેપ નિશાની વાપરીએ, ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, લલ્લુ હરિભાઈ=લ. હ. મહેરબાન=મે. મિસ્તર=મિ.

પ્રશ્નચિહ્ન.

જે વાક્યમાં સવાલ કરેલો હોય છે, તે વાક્યને છેડે પ્રશ્નચિહ્ન મૂકાય છે. જેમ, તમે ક્યાં જાઓ છો? તમારો ધર્મ શો?

ન્યારે પ્રશ્નાર્થ વાક્ય પેટા વાક્ય હોય છે, ત્યારે ત્યાં પ્રશ્નચિહ્ન મૂકાય નહિ. જેમ તમે ક્યાં જાઓ છો એમ તેણે મને પૂછ્યું.

ઉદ્ગાર ચિહ્ન:—કેવળ પ્રયોગી અવ્યય, અથવા તે અર્થે વપરાએલા કોઈ પણ શબ્દ કે શબ્દાવળીની પછી ઉદ્ગાર ચિહ્ન મૂકાય, અને ઉલ્લરાનો ભાવ ઓછો હોય તો અલ્પ વિરામ મૂકાય. જેમ, અરે! શિવશિવ! આ તે શો ગજબ! અરે, માઈં માયુંં દુખે છે.

અવતરણ ચિહ્ન:—કોઈના કહેલા કે લખેલા શબ્દો તેના તેજ રૂપમાં લખી બતાવવા હોય, તો તે શબ્દોની પહેલાં અને પછી “ ” આવાં અવતરણ ચિહ્ન મૂકાય છે; જો વાક્ય નાનુંં સરખુંં હોય તો ‘ ’ આવાં ચિહ્ન કરાય છે. જેમ, શ્રી કૃષ્ણે ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે “ અજ્ઞાનીના મનને ચલાવી નાખવું નહિ. ”

કૌંસ:—અર્થની સ્પષ્ટતા કે ખુલાસાને માટે કાંઈ વિશેષ જણાવવાનું હોય, તે [] આવા અથવા () આવા કૌંસમાં લખાય છે. કૌંસમાં લખેલી બાબત કાઢી લેતાં મૂળ અર્થ તૂટતો નથી. જેમ, ધ (અય)=જવું.

સંયોગરેખા:—જ્યાં લીટી પૂરી થાય ત્યાં શબ્દ અધુરો રહે

ત્યારે, અથવા એ પદને એક જેવાં બતાવવાં હોય ત્યાં સંયોગરેખા વપરાય છે. જેમ ગુજરાતી—ઈંગ્રેજ દિક્શનરિ.

વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા:—વાક્યમાં ઉદાહરણ તથા કહેલા વિષયનું વર્ણન છે, એ જણાવવાને જરા લાંબી લીટી કાઢવામાં આવે છે; તેને વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા કહે છે. કોઈવાર મહાવિરામ અને વર્ણનરેખા (:—) આ પ્રમાણે સાથે પણ લખાય છે.

અપસારણ ચિહ્ન:—હકીકત લખતાં લખતાં તેને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને, અથવા વચમાં સૂઝી આવેલા વિચારોને દર્શાવવા તેની પહેલાં—આવું અને પછી પણ—આવું ચિહ્ન કરાય છે તેને અપસારણ ચિહ્ન કહે છે. જેમ, દેહ જળવવાનો નિયમ—અહ્યયર્થ, સારો ખોરાક, શુદ્ધ જીવન, વગેરે—બરાબર પળાય તો ૮૦, ૯૦ વર્ષ સહેજ જીવાય.

પાઠ ૧૧. સવાલો.

૧. કૃદંત એટલે શું ?
૨. કૃદંતના કાળ પ્રમાણે પ્રકાર કેટલા ? તેનાં નામ અને પ્રત્યય કયા ?
૩. કૃદંતનામ, વિશેષણ અને અવ્યયના પ્રત્યય કયા ?
૪. સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ કોને કહે છે ?
૫. મિશ્રકાળ શી રીતે બને છે ?
૬. પંદર મુખ્ય મિશ્રકાળનાં નામ બોલો ને તે શી રીતે બને ?
૭. કર ધાતુનાં નિશ્ચયાર્થ ને સંશયાર્થમાં મિશ્રકાળનાં રૂપ કહે.
૮. નિષેધાર્થરૂપ શી રીતે બને ?
૯. સંયુક્ત ક્રિયાપદ કોને કહે છે ?
૧૦. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ કોને કહે છે ?
૧૧. કર્તા, કર્મ, પરિમાણ, સ્થળ, કાળ, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, અંશવિકાર,

સાહિત્ય, સંબંધ, અપાદાન, મર્યાદા, ન્યુનાધિકતા એ અથે
કઈ કઈ વિભક્તિ આવે છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૨. ઉદ્દેશ્ય અમે ક્રિયાપૂરક તરીકે કયા શબ્દો વપરાય છે તે દાખલા
સાથે કહો.

૧૩. ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે કયા શબ્દો વપ-
રાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૪. વિધેય તરીકે વપરાતા શબ્દો કયા તે દાખલા સાથે કહો.

૧૫. વિધેયવર્ધક તરીકે કયા શબ્દો વપરાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૬. શબ્દાવળી કોને કહે છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૭. ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, અને વિધેયનો વધારો, શબ્દાવળીથી ક્યાંનાં
બધ્ધે ઉદાહરણ આપો.

૧૮. મિશ્ર વાક્ય, ગૌણ વાક્ય, અને મુખ્ય વાક્ય કોને કહે છે તે
દાખલા આપી સમજાવો.

૧૯. ગૌણવાક્ય, મુખ્ય વાક્યની પહેલાં કે પછી ક્યારે આવે ?

૨૦. ગૌણવાક્ય કેટલી જાતનાં છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

૨૧. નામરૂપ, વિશેષણ રૂપ, અને ક્રિયાવિશેષણ રૂપ ગૌણ વાક્ય
શા શા અર્થે વપરાય છે ?

૨૨. સંયુક્ત વાક્ય કોને કહે છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

૨૩. સંક્રાન્તિત સંયુક્ત વાક્ય કોને કહે છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

૨૪. વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, નકારવાચક, કૃદંત, પ્રત્યય, સંપ્રોધન,
ક્રિયાપદ ને ક્રિયાનાથ, વિશેષણ ને વિશેષ્ય, અને વિભક્તિ
સંબંધી વાક્યરચનાના કેટલાક નિયમ દાખલા સાથે આપો.

૨૫. મુખ્ય વિરામચિહ્નનાં નામ આપો ને તે ક્યે પ્રસંગે વપરાય ?

અમારાં પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

ગુજરાત ખાતે અમારાં પુસ્તકોના મુખ્ય એજન્ટ અમદાવ
માં મેસર્સ એસ. બી. શાહની કંપની ઠે. દુકાન નં. ૨૬
પાનકોર નાકે છે. તેમની સાથે અમારાં ગ્રાહકોએ પત્રવ્યવહાર કરે
કાઠિયાવાડ ખાતે નીચેના એજન્ટો છે.

રાજકોટ—યુકસેલર બહેચર મેઘજી.

ભાવનગર—યુકસેલર અબ્દુલહુસેન આદમજી.

ગોંડળ—કર્તા તથા યુકસેલર ચુનીલાલ ટોકરશી.

ધોરાજી—યુકસેલર એલ. ટી. વાઢેર.

જામનગર—યુકસેલર હેમરાજ ભદ્રવજી.

જુનાગઢ—યુકસેલર નાથાભાઈ ભવાનભાઈ.

સધળા જાણીતા યુકસેલરોને ત્યાંથી અમારાં પુસ્તકો મળી શકશે.

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

ડેપ્યુટિ એક્ઝ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ગોંડળ સ્ટેટ.

મુ.ગોંડળ (કાઠિયાવાડ).

